

मानवाधिकार और महिला सशक्तीकरण

दिपाली प्रकाश तोटे

अंबिका नगर, घाटपूरी नाका, साई मंदीर के पास, खामगांव

जि. बुलढाणा - ४४४३०३

इस संसार में रहनेवाले प्रत्येक मनुष्य को अपना जीवन स्वतंत्रता से जीने का अधिकार है। इसलिए हर देश को कानून और संविधान में उस देश के हर व्यक्ति को कुछ अधिकार दिए गए हैं। जिसके कारण वह अपने इच्छानुसार अपना जीवन सुखमय तरीके से व्यतीत कर सकता है। परंतु जहाँ मनुष्य समाज है, वहाँ समस्याएँ भी उत्पन्न होती हैं और इन सारी समस्याओं को बढ़ से मनुष्य अपने जीवन को अपनी इच्छानुसार ठीक ढंग से नहीं जी पाता है।

प्रत्येक देश में ऐसा एक सशक्त व्यक्ति समाज होता है, जो अपने से निर्बल और छोटे व्यक्तियों पर अन्याय अत्याचार करता है। ऐसी स्थिति से बचने के लिए हर देश के संविधान में कुछ प्रावधान सम्मिलित किए गए हैं। जिसका उद्दिष्ट देश में समानता और शांति प्रस्थापित करना होता है।

मानवाधिकार

मानवाधिकार से तात्पर्य उन सभी अधिकारों से है जो व्यक्ति के जीवन, स्वतंत्रता, समानता एवं प्रतिष्ठा से जुड़े हुए हैं। मानव को मानव होने के नाते प्राप्त अधिकार मानवाधिकार कहलाते हैं, ये किसी देश की सीमा से बंधे नहीं होते। जबकि मूल अधिकार मानव को उस देश का नागरिक होने के नाते प्रदान किए जाते हैं।

१० दिसंबर, १९४८ को संयुक्त राष्ट्रसंघ द्वारा मानवाधिकारों का सार्वभौमिक घोषणा पत्र जारी किया गया। इसी दिन से मानवाधिकारों की कानूनी शुरुवात मानी जाती है। इसके अतिरिक्त यह ऐसे अधिकार हैं जो संयुक्त राष्ट्रसंघ की महासभा द्वारा स्वीकार किए गए हैं और देश के न्यायालयों द्वारा प्रवर्तनीय हैं। इन अधिकारों में प्रदुषण मुक्त वातावरण में जीने का अधिकार, आत्मरक्षा में यातनापूर्ण और अपमानजनक व्यवहार न होने देने का अधिकार और महिलाओं के साथ सद्व्यवहार का अधिकार शामिल हैं। मानव अधिकार मूलरूप से वे अधिकार हैं जो प्रत्येक व्यक्ति को मनुष्य होने के कारण मिलते हैं। यह अधिकार नगरपालिका से लेकर आंतरराष्ट्रीय कानून तक कानूनी अधिकार के रूप में संरक्षित हैं। मानवाधिकार सार्वभौमिक होने के कारण हर समय और हर जगह लागू होते हैं। मानवाधिकार मानदंडों का एक समूह मात्र है जो मानव व्यवहार के कुछ मानकों को चित्रित करने में सहायक सिद्ध होता है।

मानवाधिकार वह मानदंड है जो मानव व्यवहार के मानकों को स्पष्ट करता है। मनुष्य होने के नाते हर एक मनुष्य इन अधिकारों का हकदार है। सदियों से मानवाधिकार और स्वतंत्रता एक दुसरे से संबंधित हैं। हालांकि समय बदलने के साथ-साथ इनमें भी परिवर्तन आता गया। मानव अधिकारों में वह मूल अधिकार शामिल है जो हर जाति, धर्म, पंथ, लिंग या राष्ट्रियता कि परवाह किए बिना हर इंसान को दिए जाते हैं। मानव अधिकारों को दो व्यापक श्रेणियों में विभाजित किया गया है - नागरिक और राजनितीक अधिकार। इसमें सामाजिक अधिकार भी हैं जिनमें आर्थिक और सांस्कृतिक अधिकार भी शामिल हैं। मानव अधिकारों का विचार मानव इतिहास से ही हो रहा है जो निरंतर चल रहा है।

CONTEMPORARY SOCIAL & POLITICAL MOVEMENTS

EDITOR
DR. SANDIP B. KALE

[Signature]
IN CHARGE PRINC

Dist. & Shikshan Prasarak
Arts and Commerce Coll
Gandhinagar, Dist. Nashik

CONTEMPORARY SOCIAL & POLITICAL MOVEMENTS

Editor

Dr. Sandip B. Kale

Head, Dept. of Political Science
Yeshwant Mahavidyalaya, Seloo
Dist. Wardha

Aadhar Publication, Amaravati

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Commerce College

Prin
INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Index

S.No	Title of the Paper	Authors' Name	Page No.
1	Political Views Of Women's Stipulation In India	Dr. Swarooprani.K	1
2	Problem of Languages in India	Dr. S.K. Goyal	6
3	Relevance of Gandhi's ideas in the context of women Empowerment	Dr. S K Goyal	10
4	Government's Reservation initiatives for Other Backward Classes	Dr. S. M. Bhowate	16
5	Empowerment as a Gauge of Development of Tribal Women in Rural Maharashtra	Asstt. Prof. Sachin Bhagwant Lokhande	22
6	The North-Eastern Region and there Unorganized Political Movements	Arijit Chakraborty , Dr. Satyajit Das	26
7	Women's Reservation Movement and Women Reservation Bill-2008	Dr. D. J. Kande	33
8	Environmental And Ecological Movements	Prof.Hire Pratibha Dnyaneshwar	43
9	Satya Shodhak Samaj : Nature and Relevance	Hatode Rashtrapal Bapurao	52
10	Role Of Media Human Rights	Asst. Prof. Swati Vilasrao Dhonde	55
11	Gandhian Movement	Mahesh Kumar	61
12	Rise and Decline of the Left Movement in India	Dr. Jijabhau Sitaram Ghule	69
13	History of Feminism	Dr. Manjusha Kharole	80

IOAC Co-Ordinator
Nashik
Arts & Commerce College
Igatpuri Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist-Nashik

**CONTEMPORARY
SOCIAL & POLITICAL MOVEMENTS**

■ **Dr. Sandip B. Kale**

■ *First published*, – Date : 26th January – 2023

© Editor

■ **Published by**

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ **Printed by**

Aadhar Publications,

■ All rights reserved. No part of this publication may be reproduced or transmitted, in any form or by any means without permission. Any person who does any unauthorized act in relation to this publication may be liable to criminal prosecution and civil claims for damages.

■ Price : 200/-

■ **ISBN- 978-93-95494-26-7**

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Index

S.No	Title of the Paper	Authors' Name
1	Political Views Of Women's Stipulation In I	Dr. Swaroopra
2	Problem of Languages in India	Dr. S.K. G
3	Relevance of Gandhi's ideas in the context of women Empowerment	Dr. S K G
4	Government's Reservation initiatives for Other Backward Classes	Dr. S. M. Bho
5	Empowerment as a Gauge of Development of Tribal Women in Rural Maharashtra	Asstt. Prof. Sachin Bhagwant Lokh
6	The North-Eastern Region and there Unorganized Political Movements	Arijit Chakraborty , Dr. Satyajit
7	Women's Reservation Movement and Women Reservation Bill-2008	Dr. D. J. K
8	Environmental And Ecological Movements	Prof.Hire Pratibha Dnyanes
9	Satya Shodhak Samaj : Nature and Relevance	Hatode Rashtrapal Bai
10	Role Of Media Human Rights	Asst. Prof. Swati Vilasrao D
11	Gandhian Movement	Mahesh K
12	Rise and Decline of the Left Movement in I	Dr. Jijabhau Sitaram
13	History of Feminism	Dr. Manjusha Kh

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Environmental And Ecological Movements

Prof. Hire Pratibha Dnyaneshwar

Nashik shikshan prasarak mandal nashik , Art's and commers collage
Igatpuri

ENVIRONMENTAL AND ECOLOGICAL MOVEMENTS

Environmental and ecological movements are one of the most important examples of collective actions of several social groups. Protection and recognition of constitutional and democratic rights, which are not defined by law but form an important part of the day to day living of the subaltern masses like the control over their resources, the right of indigenous people to preserve their culture, protection of environment and maintenance of ecological balance are significant concerns of these movements, as they affect the human life.

These movements also reflect an enlarged vision of economics and politics. Economics justice sought by these movements does not mean mere distribution of resources but encompass large vision like enhancement in the quality of life through recognition of people's right over their natural resources, their right to live with dignity and their participation in decision making. The concerns of human environment received spectacular attention of scholars following the conclusion of United Nations Conference on Human Environment, Stockholm in 1972. By the 1980's the 'green movement' become worldwide phenomenon encompassing various countries of world including India. It is signified by several movements of people for the protection of their environmental and ecological rights in India, 'eco-green' or 'green movement' in Germany and North America.

CHIPKO MOVEMENT

As mentioned earlier, the origin of modern environmentalism and environmental movements in India can be ascribed to the Chipko movement in the central Himalayan region in the early 1970s. Chipko movement, launched to protect the Himalayan forests from destruction, has its roots in the pre-independence days. Many struggles were organised to protest against the colonial forest policy during the early decades of 20th century. Peoples' main demand in these protests was that the benefits of the forest, especially the right to fodder, should go to local people. These struggles have continued in the post-independent era as the forest policies of independent India are no different from that of colonial ones. The origin of Chipko [chipakjayege to hug] took place during 1973 In

the early 1973 the forest department refused to allot ash trees to the Dashault Gram Swarajya Sangha (DGSS), a local cooperative organisation based in Chamoli districts, for making agricultural implements. On the other hand, the forest department allotted ash trees to a private company, ie, Symonds Co. This incident provoked the DGSS to fight against this injustice through lying down in front of timber trucks and burning resin and timber depots as was done in Quit India movement. When these methods were found unsatisfactory, Chandi Prasad Bhat - one of the leaders, suggested of embracing the trees and thus "Chipko" was born (for details see Bahuguna, 1990 and Guha, 1989). This form of protest was instrumental in driving away the private company from felling the ash trees. With its success the movement spread to other neighbouring areas and subsequently the movement came to be popularly known as Chipko movement internationally. From its beginning the Chipko movement concentrated on ecological issues such as depletion of forest cover and soil erosion.

Three important aspects were responsible for the success of Chipko movement. First, the close links between the livelihoods of the local people and the nature of the movement. The local people consider Chipko as a fight for basic subsistence which have been denied to them by the institutions and policies of the State (Guha, 1989). In addition, specificity of the area where Chipko movement took place, involvement of women in the contribution to households subsistence and the overwhelming support to anti-alcohol campaign have led to the overwhelming support of women which is unique to the Chipko movement. The second aspect is with regard to the nature of agitation. Unlike other environmental movements Chipko has strictly adhered to the Gandhian tradition of freedom struggle, ie, non-violence. Third, the simplicity and sincerity of the leaders like Sunderlal Bahuguna and their access to national leaders like Mrs. Indira Gandhi, other politicians and officials also helped to the success of the movement to a large extent. The demands of the Chipko movement were as follows:

- i) complete stoppage of cutting trees for commercial purposes.
- ii) the traditional rights should be recognised on the basis of minimum needs of the people.
- iii) making the arid forest green by increasing people's participation in tree cultivation
- iv) formation of village committees to manage forests,
- v) development of the forest related home-based industries and making available the raw materials, money and technique for it, and

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's

Contemporary Social & Political Movements

tackling the contemporary crises of industrial society. In this vision, radical ecology may be inheriting the political mantle of socialism, but at the same time it rests on a 'paradigm shift' that opposes it to both socialism and the common enemy, capitalism (Capra and Spretnak 1984; Porrit 1984).

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

MAH/MUL/03051/2012

ISSN :2319 9318

Special Issue

Sarvoday Shikshan Sanstha's

Arts, Commerce and Science College, Kowad.

Tal. Chandgad, Dist. Kolhapur (Maharashtra) – 416508

(Affiliated to Shivaji University, Kolhapur)

Re-accredited by NAAC 'B+'

Email : kowad2.cl@unishivaji.ac.in

Web : www.acscollegekowad.com

One day National Online Webinar on

**Dr. Babasaheb Ambedkar's Human Rights,
Socio-Economic and Political Thoughts**

Date : 10/04/2022, Day : Sunday

Organized by NSS and Sociology Department under the aegis of IQAC.

Dr. Khanderavaji S. Kale
Cordinator

Dr. V. K. Dalvi
Co-coordinator

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशास्त्रीय बहुभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: Harshwardhan Publication Pvt.Ltd. Published by Ghodke Archana Rajendra & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor Dr. Gholap Babu Ganpat.

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed

Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295

harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com

All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर आणि भारतीय राज्यघटना

प्राध्यापिका ज्योती लक्ष्मण सोनवणे
कला व वाणिज्य महाविद्यालय, इगतपुरी

*****

परमपुज्य, बोधिसत्व, क्रांतीसुर्य, विश्वरत्न, सामाजिक क्रांतीचे उद्गाते, स्त्री हक्कांचे कैवरी, भारत रत्न डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांना प्रामुख्याने भारतीय राज्यघटनेचे शिल्पकार म्हणुन ओळखले जाते भारतामध्ये सामाजिक आणि आर्थिक समता नांदावी हा त्यांचा जीवनाचा ध्यास होता.

स्वातंत्र्य, बंधुत्व आणि समता यांच्या पायावरच यशस्वी लोकशाहीचा डोलारा उभा राहू शकेल यावर त्यांच्या ठाम विश्वास होता आणि त्यासाठी त्यांनी आपले आयुष्य वाहून घेतले होते. भारतातील पीडीतंच्या आणि दलीतांच्या मुक वेदनांना आवाज आणि अस्मिता प्राप्त करून देणारा दृष्टा म्हणुन त्यांच्याकडे पाहिले जाते. प्रखर बुद्धीमत्ता, अभ्यासु वृत्ती, अन्याया विरुद्ध लढण्याची चिकाटी याच बरोबर असृष्यता निवारण, दलितोद्धार, समाजातील तळगाळातील व्यक्तींना त्यांचे न्याय हक्क मिळावेत यासाठी त्यांनी केलेल्या संघर्षामुळे मानवी हक्कांसाठी लढा देणारा महामानव म्हणुन डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर अखिल विश्वाला ज्ञात आहेत. डॉ.बाबासाहेब आंबेडकर यांचे सामाजिक, आर्थिक व राजकीय समतेविषयक विचारांचे प्रतिबिंब आपल्याला डॉ.आंबेडकरांनी आपल्या देशाला जी सर्वोत्कृष्ट, आदर्श, सर्वात मोठी अशी राज्यघटना बहाल केली आहे या भारतीय संविधानातूनच, संविधानाच्या सरनाम्यातून संविधानाची उद्दिष्टे, मुलतत्वे, भारतीय नागरीकांचे मुलभूत हक्क, राज्याच्या धोरणाची मुलतत्वे ह्या आदी सर्व बाबींमधुन आंबेडकरांचे समतेविषयक विचार प्रतिबिंबित होतात. कारण आंबेडकरांनी भारतातील समाजजीवन या देशात आणि या देशातील प्रत्येक नागरीकांमध्ये, समाज जीवनामध्ये, भौगोलिक, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक अशी सर्व प्रकारची विविधता आंबेडकरांनी स्वतः अनुभवली होती, जाणली होती आणि म्हणुनच भारताच्या घटना समितीच्या मसूदा समितीचे अध्यक्ष असताना त्यांनी

ब्रिटन (इंग्लंड) अमेरिका, आयर्लंड, रशिया, स्वित्झरलंड अशा अनेक देशांच्या राज्यघटनांचा आरोह रात्र आंबेडकरांनी अभ्यास केला आणि आपल्या देशातील आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, धार्मिक सर्व प्रकारच्या विविधतेचा अभ्यास करून प्रत्येक देशाकडून काहीना काही तत्त्व स्विकारले पण ते जसेच्या तसे नाही. भारताची राज्य घटना इतर देशाहून वेगळी आहेत तिची खास वैशिष्ट्ये आपल्याला दिसून येतात. ब्रिटीशांच्या भारतावरील स्वामीत्वामुळे त्यांच्याशी भारतीयांचा आलेला संबंध, ब्रिटीशांनी प्रस्थापित केलेली प्रशासन व्यवस्था स्वातंत्र्य लढयाच्या काळात भारतीय नेत्यांनी व जनतेने बाळगलेली उद्दिष्टं, भारतातील विशिष्ट सामाजिक आर्थिक परीस्थिती अशा सर्व घटकांच्या प्रभावातून भारतीय राज्य घटना आंबेडकरांनी तयार केली आहे. तसेच भारतीय राज्यघटनेच्या सरनाम्यामधुन उद्देशीकेमधुन भारतीय राज्यघटनेचे सार आपल्याला समजते आणि त्यामधुनच डॉ.आंबेडकरांचे समतेविषयकतेचे विचार प्रतिबिंबित होतात.

१) घटनेचा सरनामा :- ग्रंथकार ज्या प्रमाणे आपल्या ग्रंथाच्या प्रस्तावनेत आपले मनोगत व्यक्त करतो त्याच प्रमाणे घटना कर्त्यांनी, आंबेडकरांनी आपल्या देशाची राज्यघटना कोणती उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी तयार करण्यात आली आहे हे स्पष्ट होते.

अ) घटनेची मुलतत्वे :-

१) सार्वभौमत्व :- राज्य निर्माण होण्यासाठी ते सार्वभौम असणे आवश्यक असते. सार्वभौमत्व याचा अर्थ कोणत्याही बाह्यसत्तेच्या वर्चस्वापासून राज्यमुक्त असणे तसेच राज्यातर्गत कोणत्याही व्यक्तीपेक्षा वा संस्थेपेक्षा राज्य श्रेष्ठ असणे उदा.सन १९४७ पूर्वी भारतावर ब्रिटीशांची सत्ता होती त्यावेळी तेव्हा आपला देश आणि देशातील नागरिक सार्वभौम नव्हते. तो ब्रिटीश साम्राज्याचा एक भाग होता पण १५ ऑगस्ट १९४७ ला भारताला स्वातंत्र्य मिळाले पण तेही वसाहतींचे स्वातंत्र्य होते. भारताला फक्त आपले अंतर्गत तसेच परराष्ट्र धोरण ठरविण्याचे स्वातंत्र्य मिळाले पण तेव्हा देखील ब्रिटनची राणी भारताची राज्यप्रमुख होती. २६ जानेवारी १९५० रोजी भारताची राज्यघटना अमलात आली आणि ब्रिटीश राजघराणेशी भारताचा संबंध संपुष्टात आला. आपले सार्वभौमत्व घोषित करणे, आणि त्याचे रक्षण करणे हे प्रत्येक राज्याचे आद्य कर्तव्य आहे.

२) समाजवाद :- घटनेच्या मुळ उद्देशिकेत समाजवाद या शब्दाचा अंतर्भाव नव्हता पण १९७६ साली झालेल्या ४२ व्या घटना दुरुस्तीने समाजवाद या तत्वाचा अंतर्भाव उद्देशीकेत करण्यात आला. स्वतंत्र भारता समोर देशाची आर्थिक प्रगती करण्या बरोबरच

आर्थिक विषमता दूर करून सर्वांना आर्थिक विकासाची समान संधी प्राप्त करून देण्याचे उद्दिष्ट होते. भारताच्या राज्य घटनेने जी उद्दीष्टे जाहिर केलेली आहेत त्यामध्ये आर्थिक समता निर्माण करणे हे एक उद्दिष्ट आहे.

घटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमध्ये प्रत्येकाला उपजिवीकेचे साधन प्राप्त व्हावे व साधन संपत्तीचे केंद्रीकरण टाळावे हे राज्याचे कर्तव्य मानले आहे.

३) धर्मनिरपेक्षता :- भारत हे धर्म निरपेक्ष राज्य आहे. धर्मनिरपेक्ष राज्यात कोणताही धर्म हा राज्याचा धर्म मानलेला नसतो. प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या इच्छेनुसार कोणत्याही धर्माचे आचरण करण्याचा अधिकार असतो. धार्मिक कारणावरून राज्य व्यक्ती व्यक्तीमध्ये भेदभाव करत नाही आणि कोणत्याही धार्मिक गटाला विशेष अधिकार दिलेले नसतात. व्यक्तीला धार्मिक स्वातंत्र्याचा हक्क असला तरीही सार्वजनिक सुव्यवस्था, नितिमत्ता, अरोग्य अशा कारणांसाठी धार्मिक स्वातंत्र्यावर वाजवी अशी बंधने घालण्याचा अधिकार प्रस्थापित शासन व्यवस्थेला देण्यात आलेला आहे.

४) लोकशाही :- भारताने लोकशाही शासन पद्धती स्विकारलेली आहे. स्वातंत्र्यानंतर देशामध्ये लोकशाहीची प्रस्थापना करणे हे स्वातंत्र्य लढ्यातील नेत्यांचे उद्दिष्ट होते. स्वातंत्र्यानंतर ते प्रत्यक्षात आणण्यात आले आंबेडकरांनी भारतासाठी संसदीय शासन पद्धतीचा स्विकार केलेला आहे वयाची १८ वर्ष पुर्ण झालेल्या सर्व नागरिकांना मतदानाचा अधिकार असतो. भारतातील सर्व नागरिकांना त्यामुळे राजकीय प्रक्रीयेमध्ये सहभागी होण्याची संधी मिळालेली आहे.

आंबेडकरांना लोकशाही म्हणजे केवळ जनतेने निवडून दिलेल्या प्रतिनिधींचे शासन एवढाच लोकशाहीचा मर्यादित अर्थ अभिप्रेत नव्हता तर त्याच बरोबर स्वातंत्र्य, समता आणि न्याय या तत्वांवर आधारित समाजाची निर्मिती करणे म्हणजेच सामाजिक लोकशाही निर्माण करणे तसेच सर्वांना आर्थिक विकासांची समान संधी प्राप्त करून देणे म्हणजे आर्थिक लोकशाही निर्माण करणे होय. अशा प्रकारे सामाजिक, आर्थिक, राजकीय लोकशाहीच्या प्रस्थापनेचे तत्त्व घटनेने स्विकारलेले आहे.

५) प्रजासत्ताक :- लोकशाही प्रमाणेच भारत हे एक प्रजासत्ताक गणराज्य आहे. प्रजासत्ताक राज्यात शासन प्रमुख हा जनतेने प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्ष निवडून दिलेला असतो. आणि तो ठरावीक मुदतीसाठी निवडून दिलेला असतो. भारतात राष्ट्रपती हे शासन प्रमुख आहेत. त्यांची निवड अप्रत्यक्षरित्या म्हणजेच जनतेने निवडून

दिलेल्या प्रतिनिधीकडून होत असते आणि ती ५ वर्षांच्या कालावधीसाठी होत असते. लोकशाही आणि प्रजासत्ताक या दोन संज्ञांचा अर्थामध्ये फरक आहे. सर्वच लोकशाही देश प्रजासत्ताक असतातच असे नाही ब्रिटीन आणि जापान अशा लोकशाही देशांमध्ये राजा किंवा राणी हे शासन प्रमुख असतात आणि ते वंश परंपरेच्या तत्वा नुसार राजपद प्राप्त करीत असतात. त्यांची निवड जनतेकडून होत नाही या देशांमध्ये वास्तविक सत्ता लोकप्रतिधींच्या हाती असते. पण राज्य कारभार राजा किंवा राणीच्या नावे चालतो या देशांमध्ये लोकशाही आहेत पण ते देश प्रजासत्ताक नाहीत. भारतात राज्य कारभार लोकनियुक्त अशा राष्ट्रपतींच्या नावे चालतो. तसेच भारतीय राज्यघटनेची जी उद्दीष्टे देण्यात आलेली आहेत डॉ. आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य, समता व बंधुत्व आणि न्याय या संबंधीची जी मते मांडली आहेत त्यांचा आधार लोकशाही हा होता कारण लोकशाहीच्या माध्यमातून स्वातंत्र्याची प्राप्ती होते आणि स्वातंत्र्यामुळे समतेची प्रस्थापना होते आणि बंधुत्व या संकल्पनेचा नागरिकांमध्ये विकास होऊन राष्ट्राची राष्ट्रीय एकात्मता वाढीस लागते.

१) स्वातंत्र्याबाबतची मते :- डॉ. आंबेडकरांनी स्वातंत्र्य या संकल्पनेवर भर दिलेला असला तरी त्यांना केवळ राजकीय स्वातंत्र्य अभिप्रेत नव्हते. त्यांच्या स्वातंत्र्याबाबतचा दृष्टीकोन हा व्यापक होता. त्याच्यामध्ये ज्या समाजाला समान संधी व हक्क यांपासून अनेक वर्ष वंचित ठेवले आहे अशा समाजाला गुलामगिरीतून मुक्त केले जात नाही. दास्यत्वाचे जोखड फेकून देण्यात जोपर्यंत प्रस्थापित शासनाला यश मिळत नाही तो पर्यंत राजकीय स्वातंत्र्य ही मूठभर लोकांच्या हिताचे रक्षण करेल. परंतु अशा स्वातंत्र्याला काहीही अर्थ नाही असे आंबेडकरांचे मत होते. म्हणजेच बाबासाहेबांना सामाजिक स्वातंत्र्य अपेक्षित होते. ज्या वर्गाला शतकानुशतके समान संधी व हक्क यांपासून वंचित ठेवले आहे असा वर्ग केवळ राजकीय स्वातंत्र्य मिळाले की राजकीय प्रवाहाशी समरस होईल असे त्यांना वाटत नव्हते. डॉ. आंबेडकर हे राजकीय स्वातंत्र्याचे पुरस्कर्ते असले तरीही त्यांनी देशाचे स्वातंत्र्य व व्यक्ती स्वातंत्र्य असा फरक केला होता. परकीय देशाच्या गुलामगिरीतून मुक्तता झाली की राजकीय स्वातंत्र्य मिळते हे खरे असले तरीही स्वातंत्र्य देशाची जनता ही परतंत्र असते. परके राज्यकर्ते निघून गेल्या नंतरही त्या जनतेची गुलामगिरी कायम राहते असे आंबेडकरांचे मत होते. व्यक्तीच्या सर्वांगिन विकासासाठी आवश्यक अशी परिस्थिती म्हणजे स्वातंत्र्य होय. स्वातंत्र्याचे अधिकार प्रदान केल्याशिवाय आणि त्यांच्या रक्षणाची योग्य तरतूद केल्याशिवाय लोकशाही शासन पद्धतीला अर्थ प्राप्त होत नाही. भारताच्या

राज्यघटनेमध्ये नागरीकांना जे मूलभूत हक्क देण्यात आले आहे त्यामध्ये स्वातंत्र्याचा हक्क हा एक मूलभूत हक्क आहे. स्वातंत्र्याच्या या हक्काला घटनेने संरक्षण देण्यात आलेले आहे.

उद्देशिकेतही सर्व नागरीकांना विचार, अभिव्यक्ती, विश्वास श्रद्धा व उपासणा यांचे स्वातंत्र्य प्राप्त करून देण्यात आले आहे.

त्याच प्रमाणे भारताचे सार्वभौमत्व, एकात्मता, सार्वजनिक सुव्यवस्था आणि नितीमत्ता यांना बाधक ठरेल अशा प्रकारे स्वातंत्र्याचा वापर करता येणार नाही. अशावेळी आवश्यक ती बंधने शासन संस्था घालू शकेल अशी तरतूद संविधानात करण्यात आलेली आहे.

२) समते बाबतची मते:- डॉ. आंबेडकरांच्या मते लोकशाही यशस्वी करण्यासाठी वैधानिक, कायदेशीर व प्रशासकीय समता प्रस्थापित करणे आवश्यक आहे. लोकशाहीच्या विकासासाठी कायदा व प्रशासन या गोष्टी समान असल्या पाहिजे. कायद्याचे अधिराज्य हे तत्व मान्य करून प्रशासकीय अधिकाऱ्यांनी सर्वांना समानतेची वागणूक दिली पाहिजे. प्रशासकीय अधिकाऱ्यांकडून सर्वांना समानतेची वागणूक मिळाली तरच सर्वांना समान न्याय मिळेल व स्वातंत्र्य व बंधुत्व यांची जोपासना होईल. नागरीकांच्या हक्कांचे संरक्षण आणि कल्याणाची हमी मिळविण्यासाठी लोकमतावर आधारित अशा बलवान शासनाच्या गरजेवर डॉ. आंबेडकरांनी भर दिला आहे.

डॉ. आंबेडकरांना गणिती समता, कृत्रिम समता अमान्य होती कारण प्रत्येक व्यक्तीची गरज आणि त्या व्यक्तीची समता यात निसर्गानेच भिन्नता निर्माण केलेली असते. समतेच्या दृष्टीकोनातून आंबेडकरांचे विचार हेरॉल्ड लास्की या ब्रिटीश तत्ववेत्त्याशी मिळते जुळते होते. समाजातील सर्वांना समान संधी व मागासलेल्या घटकांना संरक्षण मिळाले पाहिजे असे आंबेडकरांचे मत होते. धर्म, वंश, जात, पंथ, लिंग, जन्मस्थान, सामाजिक स्थान अशा कारणांवरून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये भेदभाव करण्याने समाजवादी व्यवस्थेची प्रतारणा होईल असे मत आंबेडकरांनी व्यक्त केले आहे.

सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय अशी सर्व प्रकारची विविधता, विषमता असणाऱ्या भारतासारख्या देशात समतेची प्रस्थापना करणे ही काळाची गरज आहे. प्रत्येक व्यक्तीला समान दर्जा आणि विकासाची समान संधी प्राप्त करून देण्याची उद्दिष्ट उद्देशिकेमध्ये व्यक्त करण्यात आलेले आहेत त्यानुसार कायद्यासमोर सर्वांना समान लेखले जाईल. जात, पंथ, धर्म, वंश, जन्मस्थान,

वास्तव्य या कारणांवरून व्यक्ती व्यक्तीमध्ये भेदभाव केला जाणार नाही. सर्वांना कायद्यासमोर समान संरक्षण मिळेल तसेच शासकीय नोकऱ्या देतांना सर्व नागरीकांना समान संधी देण्यात येईल.

३) बंधुत्व :- डॉ. बाबासाहे आंबेडकरांच्या मते बंधुत्व हे एक तत्व नसून एक भावना आहे. स्वातंत्र्य आणि समता या तत्वांबरोबर देशातील नागरीकांमध्ये एकमेकांबद्दल आदराची भावना, स्नेह, प्रेम, जीव्हाळा, म्हणजेच बंधुत्वाची भावना असणे गरजेचे आहे. आंबेडकरांच्या मते स्वातंत्र्य आणि समता ही तत्वे व्यक्तीला व्यक्तीगत रित्या आवश्यक असतात. तर बंधुत्व या तत्वाची व्यक्तींना सामूहिक रित्या गरज असते कारण त्यामधून राष्ट्राची राष्ट्रीय एकात्मता बावीस लागत असते.

४) न्याय :- घटनेच्या उद्देशिकेमध्ये सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्यायाची प्रस्थापना हे घटनेचे उद्दिष्ट आहे. समाजातील वेगवेगळ्या गटांच्या हितसंबंधाचा योग्य मेळ घालणे कोणत्याही समाज घटकावर अन्याय होऊ न देणे म्हणजेच न्याय होय. आंबेडकरांच्या न्यायाच्या संकल्पनेमधून सर्व व्यक्तींना समान वागणूक मिळणे आणि समाज विकासाची समान संधी मिळणे अभिप्रेत आहे. न्याय या संकल्पनेचे सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय न्याय असे पैलू आहेत. समाजातील सर्वांना समान नागरी हक्क प्राप्त करून देणे आणि सामाजिक विषमता दूर करणे म्हणजेच सामाजिक न्याय होय तर आर्थिक विकासाची संधी सर्वांना उपलब्ध करून देणे, आर्थिक विषमता आणि शोषण नाहिले करणे प्रत्येक व्यक्तीच्या किमान प्राथमिक गरजा भागतील आणि तिला प्रतिष्ठेने जीवन जगात येईल अशी परिस्थिती म्हणजे आर्थिक न्याय होय तर सर्व नागरीकांना राजकीय सहभागाची संधी मिळणे आणि सर्वांना समान राजकीय अधिकार असणे ही राजकीय न्यायाची संकल्पना आहे. या तीनही प्रकारच्या न्यायाच्या प्रस्थापना हे भारतीय राज्यघटनेने उद्दिष्ट असून त्यासाठी आवश्यक अशा तरतूदी घटनेमध्ये रण्य आलेले आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी लोकशाहीचा जो विचार केला सभोवतालच्या सामाजिक व आर्थिक वास्तवाच्या संदर्भात केले असल्याने त्यांच्या विचारामध्ये आदर्शवादा पेक्षा व्यावहारिक मोठ्या प्रमाणात आढळून येते. स्वातंत्र्य, समता, बंधुत्व आ न्याय हे लोकशाहीचे आधारस्तंभ आहेत आणि त्यामुळेच आपले देशात सामाजिक, आर्थिक, राजकीय लोकशाहीचे प्रस्थापना हो सामाजिक आर्थिक राजकीय समतेची, न्यायची प्रस्थापना होत असा त्यांचा आत्मविश्वास दूरदृष्टीकोन होता.

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे सामाजिक समता विषय

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 8.14 (IJIIF)

विचार

आपल्याला त्यांच्या लोकशाही वरील नितांत निष्ठतून, श्रद्धेतून दिसून येतात.

डॉ. आंबेडकर आणि लोकशाही :- स्वतंत्र भारताच्या उज्वल भवितव्याशी संबंधीत असलेले सर्व प्रश्न आणि समस्या यांचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जितक्या सर्व समावेशक, विस्तृत, खोलवर गंभीरपणे विचार केला तसा आधुनिक भारताच्या राजकीय व सामाजिक विकासात फारच कमी लोकांनी केल्याचे आपल्याला दिसून येते.

जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेचे समुळ उच्चाटन करून भारत हे एक संघ, आधुनिक आणि समर्थ राष्ट्र निर्माण करण्याची ऐतिहासिक जबाबदारी आंबेडकरांवर पडल्यामुळे ते गांधीजींच्या नेतृत्वामुळे स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले नाही. एक प्रखर राष्ट्रभक्त असल्यामुळे देशाच्या स्वातंत्र्याला त्यांचा पूर्ण पाठींबा होता. स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग न घेतल्यामुळे वेळोवेळी दुष्ण देऊनही त्याबद्दल मनात जराही कडवट पणा न ठेवता घटना समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्षपद आंबेडकरांनी आनंदाने आणि कर्तव्य बुद्धीने स्विकारले. डॉ. आंबेडकरांची लोकशाहीवर नितांत निष्ठा होती तसेच दलित, श्रमिक, स्त्रीया अशा सर्व कष्टकरी समाज घटकांच्या हातातील लोकशाही हेच प्रभावी शस्त्र असल्याची त्यांची धारणा होती. त्यांनी वेळोवेळी घेतलेल्या भूमिका, कार्यक्रम, त्यांचे विस्तृत लिखाण आणि विविध प्रसंगी केलेल्या शोकडो भाषणामधून लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे.

सामाजिक विषमतेचे चटके शिक्षण काळापासून बसल्याने डॉ. आंबेडकर लोकशाहीचा पुरस्कार करतांना आणि संसदीय लोकशाहीचा आग्रह धरतांना आदर्श व वास्तव यांची सतत सांगड घालत असतात. सामान्य माणसाची प्रतिष्ठा जपणारी आणि त्यासाठी केवळ राजकीय नव्हे तर आर्थिक व सामाजिक समतेचा ध्यास घेणारी आणि सत्तेचा एकाधिकार संपवून सर्वांना सत्तेमध्ये, निर्णयप्रक्रीयेमध्ये व निर्णयांच्या अंमलबजावणीमध्ये समानसंधी उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था म्हणजे लोकशाही होय. घटनेतील प्रौढ सार्वत्रिक मतदानाचा अधिकार व्यवसाय स्वातंत्र्य आणि सामाजिक विषमतेच्या विरुद्ध वंचित समाजाला मिळालेले हक्क हे आपल्या लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. कोणत्याही विशेष अधिकाराने कोणाच्याही घटनात्मक अधिकारावर गदा येता कामा नये. लोकशाहीचा आधार समता हा आहे राजकीय लोकशाही एकव्यक्ति एकमत या तत्वाने आपण आणली असली तरी तीचे

सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर न केल्यास तीला अर्थ राहणार नाही. आर्थिक समता राज्याच्या प्रभावात्मक हस्तक्षेपाशिवाय अशक्य आहे. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक समता एकमेकांना पूरक असल्या पाहिजेत नाहीतर राजकीय समतेच्या आधारे समाजातील प्रभावी अभिजन वर्ग शासन व्यवस्थेवर वर्चस्व गाजवू शकतो आणि क्षमतेच्या आधारे ती अधिक बळकट करू शकतो आणि सामाजिक विषमता अधिक तिब्र बनवितो. भिन्न सामाजिक गटांत सांस्कृतिक दृष्टिकोनात मोठी तफावत असेल तेथे सहजीवनाची भावना कधीच व्यापक व प्रबळ होणार नाही. भारतीय लोकशाहीपुढे हे विविध विषमतेचे मोठे आव्हान आहे. समाज रचना सामाजिक मुक्त अभिसरणास अनुकूल बनली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीला समान मता बरोबर समान मूल्य मिळाले पाहिजे असा डॉ. आंबेडकरांचा आग्रह होता. डॉ. आंबेडकरांच्या वरील आदर्श लोकशाहीवरील निष्ठा आणि श्रद्धेतून आणि मतांमधून आपल्याला त्यांचे सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय समता विषयक विचार प्रभावीपणे स्पष्ट होतांना दिसून येतात.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क :- डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक समता विषयक विचार

मूलभूत हक्कामधून प्रतिबिंबित होतात. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या विभागात मूलभूत हक्क देण्यात आलेले आहे कलम १२ ते ३५ भारतीय नागरीकांची मूलभूत हक्क देण्यात आलेली आहे.

अ) समानतेचा हक्क (कलम १४ ते १८)

कलम १४ कायद्यापुढे समानता :- १४ वे कलम हे कायद्याची समता प्रस्थापित करणारे आहे. या कलमानुसार भारतीय प्रदेशात राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समता किंवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही. कायद्यासमोर समता याचा अर्थ कोणत्याही गटाला अगर व्यक्तीला विशेष अधिकार नसणे या कलमानुसार कायद्याने व्यक्ती व्यक्तींमध्ये भेदभाव करण्यास प्रतिबंध केला आहे मात्र या तत्वाला काही अपवाद आहे. एक अपवाद म्हणजे राष्ट्रपती उपराष्ट्रपती व राज्यपाल यांच्यावर फौजदारी खटले दाखल करता येत नाही अर्थात राज्यप्रमुखांच्या बाबतीत असा भेद सर्वच देशांमध्ये केला जातो.

कलम १५ सामाजिक समता :- धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, वास्तव्य या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.

कलम १६ सार्वजनिक सेवा योजना बाबींमध्ये समान संधी.

कलम १७ अस्पृश्यता नष्ट करणे.

किताब देण्यास प्रतिबंध.

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14 (IIJIF)

IQAC
Nashik
Arts & Commerce College
Prasarak Mandal's
Igatpur, Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpur, Dist. Nashik

समतेचे तत्व हे लोकशाही शासन पद्धतीचे एक पायाभूत तत्व आहे. समतेशिवाय स्वातंत्र्याला आणि लोकशाहीला अर्थ प्राप्त होत नाही.

घटनेतील समतेचा हक्क हा कायद्याने व्यक्ती व्यक्तींमध्ये भेदभाव करण्यास प्रतिबंध करतोच पण त्याच बरोबर प्रशासनाकडून होणाऱ्या भेदभावासही प्रतिबंध करतो. आधुनिक काळात राज्याच्या राज्यकारभार यंत्रणेच्या अधिकार क्षेत्रात प्रचंड वाढ झालेली असून या यंत्रणेकडून नागरीकांच्या बाबतीत भेदभाव होवू नये याची खबरदारी घेणे आवश्यक आहे.

ब) स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम १९ ते २२) :- स्वातंत्र्याचा हक्क हा मुलभूत हक्कांचा गामा आहे. स्वातंत्र्याचा हक्क असल्याशिवाय लोकशाही यशस्वी होवू शकत नाही. व्यक्ती विकासासाठी तसेच समाजाचे कल्याण साध्य करण्यासाठी व्यक्ती स्वातंत्र्य आवश्यक असते.

कलम १९ भाषण स्वातंत्र्य इत्यादी संबंधीच्या विविधित हक्कांचे संरक्षण

कलम २० अपराधाबद्दलच्या दोष सिध्दतेबाबत संरक्षण

कलम २१ जीवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्याचे रक्षण

कलम २१ क शिक्षणाचा हक्क

कलम २२ विविधित प्रकरण अटक व स्थान बद्धता या पासून संरक्षण

क) शोषणा विरुद्धचा हक्क (कलम २३ व २४) :- शोषण मुक्त समाज निर्माण करणे हे आधुनिक राज्यासमोरील प्रधान वैशिष्ट्य आहे. व्यक्तीला तीच्या इच्छे विरुद्ध सक्तीने श्रमाचेकाम करण्यास भाग पाडणे किंवा तीने केलेल्या कामाचा आवश्यकतेपेक्षा कमी मोबदला देणे म्हणजे शोषण होय. उदा. गुलामगिरी, वेठबिगारी, माणासांची खरेदी विक्री ही आर्थिक सामाजिक स्वरूपाच्या शोषणाची ठळक उदा. आहेत.

कलम २३ माणसांचा अप व्यापार आणि वेठ बिगारी यांना मनाई

कलम २४ कारखाने इत्यादींमध्ये बालकांना कामाला ठेवण्यास मनाई

ड) धर्म स्वातंत्र्याचा हक्क (कलम २५ ते २८) :-

कलम २५ सदसद विवेकबुद्धीचे स्वातंत्र्य आणि धर्माचे मुक्त प्रकटीकरण, आचरण व प्रचार.

कलम २६ धर्म विषयक व्यवहारांची व्यवस्था पाहण्याचे स्वातंत्र्य

कलम २७ एखाद्या विशिष्ट धर्माच्या संवर्धनाकरीता

कर देण्याबाबत स्वातंत्र्य

कलम २८ विविधित शैक्षणिक संस्थांत धार्मिक शिक्षण अथवा धार्मिक उपासना यांना उपस्थित राहण्याचे स्वातंत्र्य

इ) सांस्कृतिक व शैक्षणिक हक्क कलम (२९ व ३०)

कलम २९ अल्पसंख्यांक वर्गाच्या हितसंबंधांचे संरक्षण

कलम ३० अल्पसंख्यांक वर्गाचा शैक्षणिक संस्था

स्थापनाचा व त्यांचे प्रशासन करण्याचा हक्क

ई) घटनात्मक उपाय योजनेचा हक्क (सांविधानिक उपाय योजनेचा हक्क कलम ३२) :- घटनेने केवळ हक्क प्रदान करणे पुरेसे नसते त्यांच्या संरक्षणाची योग्य तरतूद करणेही तेवढेच महत्वाचे असते. संरक्षणाची आवश्यक ती तरतूद नसेल तर हक्कांना अर्थ उरणार नाही कारण त्यामुळे मूलभूत हक्कांच्या अस्तीत्वाला धोका निर्माण होईल.

राज्यघटनेतील ३२ व्या कलमानुसार मुलभूत हक्कांच्या संरक्षणासाठी न्यायालयाकडे दाद मागण्याचा अधिकार प्राप्त होतो अशी दाद मागीतल्यास हक्कांच्या रक्षणासाठी आवश्यक ते आदेश देण्याचा अधिकार न्यायालयाला असतो. डॉ. आंबेडकरांनी भारतीय नागरीकांसाठी वरील सर्व मुलभूत हक्क भारतीय संविधानामध्ये लिखित स्वरूपात ठेवलेले आहेत. या हक्कांमुळे, आरक्षणांमुळे, समाजातील दुर्बल घटक, स्त्रीया समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आले आहेत. सर्वांना सर्वांगीण विकास साधण्याची समान संधी मिळाली आहे. देशातील नागरीकांच्या मुलभूत हक्कांना खऱ्या अर्थाने संरक्षण मिळाले आहेत आणि त्यामुळे आपल्या देशात आर्थिक, सामाजिक, राजकीय समतेची आणि न्यायाची प्रस्थापना झाली आहे.

राज्याच्या राज्य धोरणांची मार्गदर्शक तत्वे - निदेशक तत्वे

भारतीय संविधानाच्या ४ व्या भागात राज्याच्या धोरण मार्गदर्शक तत्व देण्यात आली आहेत. त्यावरून आपल्याला डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक व समता विषयक विचार प्रतीत होतात.

कलम ३८ राज्याने लोक कल्याणाच्या संवर्धनासाठी समाज व्यवस्था प्रस्थापित करणे.

कलम ३९ क समान न्याय व कायदेविषयक मोफत सहाय्य

कलम ४४ नागरीकांकरीता एकरूप नागरी संहिता

कलम ४५ सहा(६) वर्षा खालील मुलांचे संगोपन आणि शिक्षणाची तरतूद

कलम ४६ अनुसूचित जाती/ जमाती इतर दुर्बल घटक

विचार

आपल्याला त्यांच्या लोकशाही वरील नितांत निष्ठतून, श्रध्देतून दिसून येतात.

डॉ. आंबेडकर आणि लोकशाही :- स्वतंत्र भारताच्या उज्वल भवितव्याशी संबंधित असलेले सर्व प्रश्न आणि समस्या यांचा डॉ.बाबासाहेब आंबेडकरांनी जितक्या सर्व समावेशक, विस्तृत, खोलवर गंभीरपणे विचार केला तसा आधुनिक भारताच्या राजकीय व सामाजिक विकासात फारच कमी लोकांनी केल्याचे आपल्याला दिसून येते.

जाती व्यवस्था आणि अस्पृश्यतेचे समुळ उच्चाटन करून भारत हे एक संघ, आधुनिक आणि समर्थ राष्ट्र निर्माण करण्याची ऐतिहासिक जबाबदारी आंबेडकरांवर पडल्यामुळे ते गांधीजींच्या नेतृत्वामुळे स्वातंत्र्य चळवळीत सहभागी झाले नाही. एक प्रखर राष्ट्रभक्त असल्यामुळे देशाच्या स्वातंत्र्याला त्यांचा पूर्ण पाठींबा होता. स्वातंत्र्य चळवळीत सहभाग न घेतल्यामुळे वेळोवेळी दुष्ण देऊनही त्याबद्दल मनात जराही कडवट पणा न ठेवता घटना समितीच्या मसुदा समितीचे अध्यक्षपद आंबेडकरांनी आनंदाने आणि कर्तव्य बुद्धीने स्विकारले. डॉ. आंबेडकरांची लोकशाहीवर नितांत निष्ठा होती तसेच दलित, श्रमिक, स्त्रीया अशा सर्व कष्टकरी समाज घटकांच्या हातातील लोकशाही हेच प्रभावी शस्त्र असल्याची त्यांची धारणा होती. त्यांनी वेळोवेळी घेतलेल्या भूमिका, कार्यक्रम, त्यांचे विस्तृत लिखाण आणि विविध प्रसंगी केलेल्या शेकडो भाषणांमधून लोकशाहीच्या यशस्वीतेसाठी आवश्यक असलेल्या गोष्टींचा उल्लेख केलेला आहे.

सामाजिक विषमतेचे चटके शिक्षण काळापासून बसल्याने डॉ. आंबेडकर लोकशाहीचा पुरस्कार करतांना आणि संसदीय लोकशाहीचा आग्रह धरतांना आदर्श व वास्तव यांची सतत सांगड घालत असतात. सामान्य माणसाची प्रतिष्ठा जपणारी आणि त्यासाठी केवळ राजकीय नव्हे तर आर्थिक व सामाजिक समतेचा ध्यास घेणारी आणि सत्तेचा एकाधिकार संपवून सर्वांना सत्तेमध्ये, निर्णयप्रक्रियेमध्ये व निर्णयांच्या अंमलबजावणीमध्ये समानसंधी उपलब्ध करून देणारी व्यवस्था म्हणजे लोकशाही होय. घटनेतील प्रौढ सार्वत्रिक मतदानाचा अधिकार व्यवसाय स्वातंत्र्य आणि सामाजिक विषमतेच्या विरुद्ध वंचित समाजाला मिळालेले हक्क हे आपल्या लोकशाहीचे वैशिष्ट्य आहे. कोणत्याही विशेष अधिकाराने कोणाच्याही घटनात्मक अधिकारावर गदा येता कामा नये. लोकशाहीचा आधार समता हा आहे राजकीय लोकशाही एकव्यक्ति एकमत या तत्त्वाने आपण आणली असली तरी तीचे

सामाजिक लोकशाहीत रूपांतर न केल्यास तीला अर्थ राहणार नाही. आर्थिक समता राज्याच्या प्रभावात्मक हस्तक्षेपाशिवाय अशक्य आहे. राजकीय, आर्थिक व सामाजिक समता एकमेकांना पूरक असल्या पाहिजेत नाहीतर राजकीय समतेच्या आधारे समाजातील प्रभावी अभिजन वर्ग शासन व्यवस्थेवर वर्चस्व गाजवू शकतो आणि क्षमतेच्या आधारे ती अधिक बळकट करू शकतो आणि सामाजिक विषमता अधिक तिघ्न बनवितो. भिन्न सामाजिक गटांत सांस्कृतिक दृष्टिकोनात मोठी तफावत असेल तेथे सहजीवनाची भावना कधीच व्यापक व प्रबळ होणार नाही. भारतीय लोकशाहीपुढे हे विविध विषमतेचे मोठे आव्हान आहे. समाज रचना सामाजिक मुक्त अभिसरणास अनुकूल बनली पाहिजे. प्रत्येक व्यक्तीला समान मता बरोबर समान मूल्य मिळाले पाहिजे असा डॉ. आंबेडकरांचा आग्रह होता. डॉ. आंबेडकरांच्या वरील आदर्श लोकशाहीवरील निष्ठा आणि श्रध्देतून आणि मतांमधून आपल्याला त्यांचे सामाजिक आर्थिक आणि राजकीय समता विषयक विचार प्रभावीपणे स्पष्ट होतांना दिसून येतात.

भारतीय राज्यघटनेतील मूलभूत हक्क :- डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक समता विषयक विचार

मूलभूत हक्कांमधून प्रतिबिंबित होतात. भारतीय राज्यघटनेच्या तिसऱ्या विभागात मूलभूत हक्क देण्यात आलेले आहे कलम १२ ते ३५ भारतीय नागरिकांची मूलभूत हक्क देण्यात आलेली आहे.

अ) समानतेचा हक्क (कलम १४ ते १८)

कलम १४ कायद्यापुढे समानता :- १४ वे कलम हे कायद्याची समता प्रस्थापित करणारे आहे. या कलमानुसार भारतीय प्रदेशात राज्य कोणत्याही व्यक्तीला कायद्यासमोर समता किंवा कायद्याचे समान संरक्षण नाकारणार नाही. कायद्यासमोर समता याचा अर्थ कोणत्याही गटाला अगर व्यक्तीला विशेष अधिकार नसणे या कलमानुसार कायद्याने व्यक्ती व्यक्तींमध्ये भेदभाव करण्यास प्रतिबंध केला आहे मात्र या तत्वाला काही अपवाद आहे. एक अपवाद म्हणजे राष्ट्रपती उपराष्ट्रपती व राज्यपाल यांच्यावर फौजदारी खटले दाखल करता येत नाही अर्थात राज्यप्रमुखांच्या बाबतीत असा भेद सर्वच देशांमध्ये केला जातो.

कलम १५ सामाजिक समता :- धर्म, वंश, जात, लिंग, जन्मस्थान, वास्तव्य या कारणांवरून भेदभाव करण्यास मनाई.

कलम १६ सार्वजनिक सेवा योजना बाबींमध्ये समान संधी.

कलम १७ अस्पृश्यता नष्ट करणे.

किताब देण्यास प्रतिबंध.

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal | Impact Factor 8.14 (IIJIF)

IQAC Coordinator
Nashik
Arts
Prasarak Mandal's
Igatpur, Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpur, Dist. Nashik

यांचे शैक्षणिक व हित संवर्धन

कलम ४७ पोषणमान व राहणीमान उंचावणे आणि सार्वजनिक आरोग्य सुधारणे हे राज्याचे कर्तव्य

भारतीय राज्यघटनेतील मार्गदर्शक तत्वांमधील योगदानातून डॉ. आंबेडकरांचे सामाजिक, राजकीय आणि आर्थिक समता विषयक विचार समर्पक रित्या प्रतिबिंबित होतात. त्याच बरोबर आंबेडकरांचे आर्थिक समता विषयक विचार :- डॉ. आंबेडकरांनी दारीद्र्याचा शाप भोगलेला

असल्यामुळे समाजातील आर्थिक विषमता नष्ट व्हावी आणि शांततामय व सनदशीर मार्गाने गरीब श्रीमंत ही दरी नष्ट व्हावी असे त्यांचे मत होते. गरीबीचे उदात्तीकरण दारीद्र्याबाबत समाधान किंवा संख्यात्मक समता यांनी समाजातील मूलभूत आर्थिक असमता नष्ट होणार नाही. त्यासाठी शासनाचा हस्तक्षेप अनिवार्य व समर्थनिय आहे असे डॉ. आंबेडकरांचे मत होते.

व्यक्तीस्वातंत्र्य व व्यक्तीनिष्ठा (प्रतिष्ठा) यांचा समन्वय समाजवादाशी घालण्याचा प्रयत्न भारतीय घटनेमध्ये दिसून येतो. संधीची समानता देतांना सामाजिक न्यायाच्या पुर्ततेसाठी कमकुवत वर्गाला खास संरक्षण भारतीय संविधानात मान्य करण्यात आलेले आहेत. डॉ. आंबेडकरांचा भांडवलशाही इतका साम्यवादी तत्वांनाही विरोध होता. भांडवलशाही व्यक्तीस्वातंत्र्याचा आग्रह असला तरीही सामाजिक विषमतेमुळे प्रत्यक्षात आर्थिक व राजकीय विषमता निर्माण होण्याची भीती भांडवल शाहीत असते. साम्यवादी तत्वज्ञान संघर्षावर भर देते. आर्थिक निकषच प्रमाणभूत मानले जातात आणि राज्याचे संघटन त्याच अपेक्षित असले तरी साम्यवादामध्ये व्यक्तीस्वातंत्र्याची गळचेपी होवून साम्यवादी पक्षाची हुकुमशाही निर्माण होण्याची शक्यता असते. मार्क्सवादातील कामगारांच्या आर्थिक शोषणाची कल्पना त्यांना मान्य होती पण हिंसाचाराचा मार्ग त्यांना मान्य नव्हता. मिश्र अर्थव्यवस्थेने डॉ. आंबेडकरांची राज्य समाजवादाची तत्वे मुख्यत्वे मार्गदर्शक तत्वांमधून फलद्रूप झाल्याचे आपल्याला दिसून येतात. मूलभूत आणि महत्वाच्या उद्योगांवर राज्याचे नियंत्रण, विमा व्यवसायाचे राष्ट्रीयकरण, शेती सुधारणांबाबत राज्यांचे नियंत्रण (शेती हा राज्याचा व्यवसाय) जमीनीवर राज्याची मालकी (भूमिहिनता नष्ट) खाजगी जमीनदारी नष्ट व मुळ जमीन मालकांना नुकसान भरपाई म्हणून राज्याचे कर्जरोखे इत्यादी. राज्य समाजवादाने व्यक्तीची उपक्रमशिलता तर राहिल (भांडवलशाहीचे तत्व) पण त्याच बरोबर सामाजिक व्यवस्थेची दिशा (सामाजिक तत्व) प्राप्त होईल असा त्यांचा विश्वास होता.

डॉ. आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचारांमधून त्यांचे आर्थिक समता विषयक विचार प्रतीत होतात

डॉ. आंबेडकरांचे कृषिविषयक विचार देशाला आणि शेतकऱ्याला आर्थिक दृष्ट्या सक्षम करणारे आहेत. शेतकऱ्यांच्या समस्यांवरील उपाय त्यांनी शेतकऱ्यांचा आसुड या ग्रंथात सांगितले आहेत. डॉ. आंबेडकरांची मुख्य कल्पना अशी होती की स्वतंत्र भारतात ग्रामजीवनाचा स्तर उंचावण्यासाठी शासन जे प्रयत्न करेल त्याचा पाया सामाजिक न्यास असला पाहिजे आणि म्हणून शेती व औद्योगिककरण यांचे अतुट नाते असले पाहिजे शेतीमालावर प्रक्रीया करणारे उद्योग शेतकऱ्यांच्या, शेतमजुरांच्या लाभांसाठी निर्माण करणे आवश्यक आहे.

डॉ. आंबेडकरांनी खोती पद्धती नष्ट करण्यासंबंधीचे विधेयक आणुक जमीनदारांकडून होणारी शेतकरी कुळांचे पिळवणुक कमी करण्याचा प्रयत्न केला आहे. आणि खोती ही प्रवृत्ती शेतकऱ्यांच्या हिताला विरोधी असल्यामुळे त्यापासून शेतकरी कुळांचे संरक्षण व्हावे अशा स्वरूपाचे कायदे केले आहेत. राष्ट्रीय स्तरावर सर्वांच्या फायद्याचे काम करून डॉ. बाबासाहेबांनी राष्ट्रीय एकात्मतेत भर घातली आहे. तसेच शेतकऱ्यांविषयी बाबासाहेबांना केवढी कनव होती हे या वरून दिसून येते तसेच प्रस्तावने मधील आर्थिक व सामाजिक न्याय, आर्थिक लोकशाही, सामाजिक लोकशाही या मुल्यांमधून देखील त्यांचे आर्थिक व सामाजिक समतेविषयक विचार प्रतीबिंबित होतात.

सामाजिक राजकीय क्रांती, शिक्षण क्षेत्रातील योगदान, स्त्रीहक्कांचे कैवरी, बौद्ध धर्माची दिक्षा

आदी क्षेत्रांमधील आंबेडकरांच्या योगदानामुळे त्यांचे आर्थिक सामाजिक आणि राजकीय क्षेत्रांमधील समता प्रस्तापीत करण्यासाठीचे प्रयत्न दिसून येतात.

सामाजिक क्रांती - डॉ. आंबेडकरांच्या काळात भारतामध्ये चातुर्वर्ण, जातीभेद, अस्पृश्यता, सरंजामशाही इत्यादी वाईट प्रथांचे आधीराज्य होते. दलित, आदिवासी, भटकेंविमुक्त हे सर्वच हालाखी, अन्याय, अस्पृश्यता, दास्य, अज्ञान हात खितपत पडलेले होते हा सर्व समाज जणू निद्रीस्त अवस्थेत खितपत पडलेला होता. डॉ. आंबेडकरांनी या समाजाच्या प्राणामध्ये फुंकर घालून चेतना आणली. त्यांनी आपल्या अस्पृश्य बांधवांना लढण्यासाठी जागृत केले. अस्पृश्य हेही याच देशाचे नागरीक आहेत व या देशावर इतर कोणत्याही नागरीका इतकाच त्यांचाही अधिकार आहे अशी भिमर्गजना त्यांनी केली.

महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह :- अस्पृश्यांना पाणी

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal

Impact Factor 8.14 (IIJIF)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

भरण्यास मज्जाव असणाऱ्या महाडच्या

चवदार तळ्याचे पाणी डॉ. आंबेडकरांनी २० मार्च १९२७ रोजी महाडला सत्याग्रह करून अस्पृश्यांसाठी खुले केले.

काळाराम मंदीर सत्याग्रह :- २ मार्च १९३० रोजी नाशिक येथे काळाराम मंदीरात अस्पृश्यांना प्रवेश करता यावा म्हणुन हिंदू मंदिराचे दरवाजे सर्वांसाठी खुले केले.

अस्पृश्यता व स्त्रीदास्य यांचा पुरस्कार करणारी मनु:स्मृती जाळली त्यांना सुधारण्याचा मार्ग दाखविला.

बौद्ध धर्माची दिक्षा :- अस्पृश्यांनाही न्याय देता यावा यासाठी आंबेडकरांनी सर्वतोपरी प्रयत्न केले पण तरीही सवणांकडून कोणताच प्रतिसाद न मिळाल्याने त्यांनी धर्मांतर करून बौद्ध धर्म स्विकारण्याचा निर्णय घेतला. ज्याभगवानबुद्धांनी पददलित जनतेला आपल्या धर्माचे दरवाजे खुले केलेत समतेवर आधारित बौद्ध धर्माची डॉ. आंबेडकरांनी १४ ऑक्टोबर १९५४ रोजी नागपूर येथे बौद्ध धर्माची दिक्षा घेतली

भारतीय राजकारणातही डॉ. आंबेडकरांनी महत्वपुर्ण भूमिका बजावली आहे. त्यामधुन त्यांचे राजकीय समतेविषयक विचार प्रतिबिंबित होतात.

१) इ.स. १९३० ते १९३२ च्या दरम्यान इंग्लंडमधील ३ गोलमेज परिषदांना ते अस्पृशांचे प्रतिनिधी म्हणुन उपस्थित राहिले.

२) अस्पृशांसाठी राखीव जागा मान्य करणारा पुणे करार त्यांनी महात्मा गांधी बरोबर केला.

३) इ.स. १९३७ मध्ये स्वतंत्र्य भजूर पक्षाची स्थापना केली.

४) इ.स. १९४२ मध्ये त्यांनी शोडयूल्ड कास्ट फेडरेशन या पक्षाची स्थापना केली.

५) घटना समीतीचे सभासदपद त्यांना मिळाले होते.

६) मसुदा समीतीचे अध्यक्षपद

७) भारतीय राज्यघटना तयार करण्यात सिंहाचा वाटा.

शिक्षणाचा प्रसार :- अस्पृशांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करण्याच्या कार्यावरही त्यांनी भर दिला कारण शिक्षणामुळे अस्पृशांची उन्नती होईल. त्यांच्यावर होणाऱ्या अन्यायाची त्यांना जाणीव होईल म्हणुन त्यांनी दलित तरुण व प्रौढ दलित व्यक्तींसाठी रात्र शाळा चालविणे, वाचनालये सुरू करणे इ. उपक्रम राबविले. इ.स. १९४६ मध्ये पिपल्स एज्युकेशन सोसायटी ही शैक्षणिक संस्था स्थापन केली या संस्थेने मुंबई सिध्दार्थ कॉलेज व औरंगाबाद येथे मिलींद कॉलेज ही महाविद्यालय व इतर अनेक शैक्षणिक संस्था सुरू केल्या. दलित

विद्यार्थ्यांसाठी वसतीगृहे चालविली.

स्त्री हक्कांचे वैभवारी :- इतकेच नाही तर रुढींमध्ये भरडल्याजाणाऱ्या कोणते प्रतिष्ठेचे स्थान व स्वातंत्र्य नसणाऱ्या सर्व भारतीय स्त्रीयांसाठी आंबेडकरांनी प्रगतीशील विचार मांडले आणि त्यानुसार कृति ही केली. स्त्री स्वातंत्र्याचा हीरहीरीने पुरस्कार केला त्यांनी भारतीय स्त्रीच्या सत्त्वाची, स्वातंत्र्याची अस्मितेची मंगलमय पहाट जागविली. तिला तिच्या अर्थपूर्ण अस्तित्वाची जाणीव करुन दिली त्यांनी हिंदू कोड बीलाच्या रुपाने स्त्रीचे जीवन व्यापी गौणत्व नाहसे करुन तिला कायद्याने समानता मिळवुन दिली त्यांच्या वरील अथक प्रयत्नामुळे व दयाळु प्रज्ञेमुळे भारतीय स्त्रीया मुक्तीचा सुटकेचा श्वास टाकु लागली. आज सर्व क्षेत्रात विराजमान सर्वच स्त्रीयांची पीढी उदयास येत आहे त्याचे सारे श्रेय या कायदा भास्कराला आहे. डॉ. आंबेडकरांच्यावरील सर्व दैदीप्यमान अशा कार्यामधुन त्यांचे सामाजिक आर्थिक राजकीय समता विषयक विचार प्रतिबिंबित होतात.

अभिप्राय

अशा प्रकारे महात्मा फुले नंतर ज्यांनी अस्पृश्यतेची धुरा खांद्यावर घेऊन त्यांचा समाज उध्दार व देश उध्दारासाठी वेचले त्या आंबेडकरांविषयी काही लिहीतांना शब्द थिटे पडतात. भारतीय संविधान आणि राज्यघटना निर्मातीत डॉ. आंबेडकरांचा सिंहाचा वाटा होता भारतामध्ये सामाजीक समता नांदावी हा त्यांचा जीवनाचा ध्यास होता. स्वातंत्र्य, समता, न्याय आणि बंधुत्व यांच्या पायावरच यशस्वी लोकशाहीचा डोलारा उभा राहू शकेल यावर त्यांचा ठाम विश्वास होता आणि त्यासाठी त्यांनी आपले आयुश्य वाहून घेतले होते. भारतीय राज्यघटना, घटना समीती, मसुदा समीती येथील त्यांच्या महान कार्यातुन त्यांचे राष्ट्रप्रेम लोकशाहीवरील श्रद्धा, निष्ठा यावरून देशामध्ये नागरीकांमध्ये सर्व समाज बांधवांना आर्थिक, सामाजिक राजकीय लोकशाहीची प्रस्तावना करुन सर्वा समान न्याय प्रस्तापित करण्यासाठीचे प्रयत्न प्रतिबिंबित होतात. तसेच भारतीय राज्य घटनेचा सरनामा, संविधानाचे उद्दिष्टे, मुलतत्वे, भारतीय नागरीकांचे मुलभूत हक्क कर्तव्ये, शासनाच्या घोरणाची मार्गदर्शक तत्वे या सर्वांमधुन देशामध्ये आर्थिक, सामाजिक, राजकीय न्यायाची प्रस्थापना व समतेची प्रस्थापना, लोकशाही प्रस्तापीत करण्यासाठीचे अथक प्रयत्न दिसुन येतात. समाजात देशामध्ये समाजातील सर्व दुर्बल घटक अनुसुचित जाती जमाती, स्त्रीया या सर्वांना विकासाची समान संधी मिळाली इतकेच नाही तर सर्व नागरीकांना मिळालेल्या मुलभूत कायदेशीर संरक्षण मिळाले त्यामुळे कायद्याची समता, कायद्याचे राज्य अस्तित्वात आले.

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14 (IIJIF)

IQAC Co-Ordinator

Nashik
Ani
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

सर्वधर्म समभाव हे तत्त्व भारतात रुजले. प्रत्येक व्यक्तीला समान मता बरोबरच समान मुल्य मिळाले पाहिजे लोकशाहीचा आधार समता आहे हा त्यांचा दृढ विश्वास होता आणि समाज व्यवस्थेतील सर्व समाज घटकांना, दुर्बल घटकांना त्यांनी समाजाच्या मुख्य प्रवाहात आणले. आणि स्वातंत्र्य समता, न्याय आणि बंधुत्व या तत्वांवर दिशा समतेचे तत्त्व या समाज व्यवस्थेमध्ये, आपल्या देशांमध्ये २६ जानेवारी १९५० पासून अस्तीत्वात आले. तसेच कृषिविषयक विचारांमधून आर्थिक समतेचे तत्त्व देशांत आणि शेतकऱ्यांमध्ये रुजले.

सामाजिक क्षेत्रात राजकीय क्षेत्रातील, शैक्षणिक क्षेत्रामधील डॉ. आंबेडकरांच्या दैदीप्यमान अशा योगदानामध्ये

- १) महाडच्या चवदार तळ्याचा सत्याग्रह
- २) काळाराम मंदीर प्रवेश
- ३) बौद्ध धर्माची शिक्षा
- ४) शिक्षणाचा प्रसार
- ५) स्त्री हक्कांचे कैवरी

अशा सर्व कार्यांमधून आंबेडकरांचे देशप्रेम आपल्या बांधवांबद्दलची आपुलकी, जिवाच्या तसेच आर्थिक, सामाजिक, राजकीय समते विषयक विचार, अथक प्रयत्न होतात.

संदर्भ पुस्तके

- १) भारतीय संविधान
- २) राजकीय विचार आणि विचार वंत
- ३) भारताचे शासन आणि राजकारण
- ४) लोकराज्य
- ५) आरक्षण - डॉ. आंबेडकरांची निवडक भाषणे व लेख
- ६) डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे संक्षिप्त चरित्र व विचारधन
- ७) माझी आत्मकथा

॥३३॥

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांचे दलित स्त्रीयाविषय सामाजिक विचार

सिमा मुकुंदराव कांबळे

पीएच.डी समाजशास्त्र विभाग,

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर मराठवाडा विद्यापीठ, औरंगाबाद

प्रस्तावना:

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या समकालीन परिस्थितीचा विचार करतांना त्यांच्या काळातील समाजरचना, पंथ, धर्म, संस्कृती, रुढी-परंपरा, अज्ञान, निरक्षरता आर्थिक दुर्बलता, अस्पृश्यता, दैववादीपणा अशा अनेक गोष्टी आणि समस्यांचा विचार करावा लागेल. डॉ. बाबासाहेब आंबेडकरांच्या जन्म १४ एप्रिल १८९१ मध्ये झाला. त्या काळी महाराजात ही हिंदू धर्मातील अनेक जातीपैकी अस्पृश्य गणल्या गेलेली एक जात होती. तत्कालीन समाज अनेक समस्यांनीही वेढला गेला. अस्पृश्यतेच्या भयंकर रुढीने अस्पृश्य समाजाचे जीवन कलंकित केले होते. सर्वार्थ हिंदुंना पाळीव जनावरांच्या स्पर्शाचा विटाळ होत असे परंतु अस्पृश्यांच्या साबलीचाही विटाळ त्यांना होई. हिंदू धर्मातील अस्पृश्य समाजाला जाणारा एक मोठा वर्ग त्याकाळी गावांच्या वेशीबाहेर राहत असे या हिंदू धर्मशास्त्रांनी शिक्षण घेण्याची अनुमती दिलेली नव्हती. त्यांना कोणत्याच प्रकारचा व्यापारधंदा करण्यास धर्मशास्त्रानुसार सक्त मनाई असत. त्याचाच परिणाम म्हणून इतर लोकही सातत्याने या समाजाची पिळपणक करीत शिक्षण घेण्याचा अधिकार अस्पृश्य समाजास नसल्याने निरक्षरता आणि अज्ञानामुळे त्यांचे जीवन अगदी मातीमोल झाले उपजिविकेचे कोणतेच साधन त्यांना उपब्ध नव्हते. केवळ रस्ते झाडावे संडास साफ करावे. मृत डोराची कातडी सोलावी, जोडे शिवावे, बाबुंच्या वस्तु तयार कराव्यात आणि आपली

विद्यावार्ता : Interdisciplinary Multilingual Refereed Journal Impact Factor 8.14 (IIJIF)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years 2020-21

Sr. No.	Title of paper	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	केंद्र शासनाचे राज्य शासनाशी असलेले आर्थिक संबंध	.ज्योतीसोनावणे Political .Sci		2020-21	
2	Feminism past and present ; Black Feminism	B. S. More English		2020-21	
3	जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य	L. S. Ahire Marathi		2020-21	
4	भारतीय स्त्रीवाद	L. S. Ahire Marathi		2020-21	

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Feminism

(Nature and Relevance)

Editor

Dr. Prakash S. Tale

Aadhar Publications, Amaravati

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Preface

On the grand occasion of 75th year (Diamond Jubilee Year) of India's Independence Day and the International Women's Day (8th March) It is really a matter of great pleasure and honour for me to write a preface to the edited book **Feminism (Nature and Relevance)**. Feminism is both an intellectual commitment and a political movement emerged in 1960s but the seed of the feminist movement were planted during the latter phase of 18th century. Feminism is a diverse collection of social theories, political movements and moral philosophies, largely motivated by or concerning the experiences of women especially in terms of their social, political and economic situation. The concept of feminism is closely associated with women's studies and women's movement in various parts of the world -Fourfold focus of feminism in general- an effort to make women a self conscious category; a force to generate a rational sensible attitude towards women; an approach to view the women in their own positions and an approach to view the women through their own perspective.

The academicians and the researchers have been striving to give justice to the problem of women through their writings since the inception of the movement. It is the need of time to focus on the literary theory with 'a novel beginning' in this web world. The contributors in this book have taken great effort to give justice to their topics. It means that they have highlighted different perspectives of the same issue in their own way. It will open vistas in this domain and widen the scope of the study. The book may also be helpful to the new researchers and the learners of Feminism to improve their thinking potential.

An honest effort has been made in cooperation with the professors and researchers to analyse and explicate their views in context with the feminist approach which has been a boon for the happiness and prosperity of human life. This is an honest effort to contribute various multi-disciplinary feminist ideas of the researchers from different fields on a single platform. No doubt, the book will develop a deep insight in the mind of the readers

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

P. V. S.
INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Feminism

(Nature and Relevance)

■ Dr. Prakash S. Tale

■ *First published*, – 8th March, 2022

© Editor & Publisher

■ Published by

Prof. Virag Gawande for

Aadhar Publications,

Behind Govt. VISH,

New Hanuman Nagar,

Amravati – 444 604.

■ Printed by

Aadhar Publications,

■ Notice

The Editor, Publisher, Owner, Printer will not be responsible for the articles published in this issue. The articles published in this issue are the personal views of the authors.

■ Price : 400/-

■ ISBN- 978-93-91305-13-0

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's

Preface

On the grand occasion of Jubilee Year of India's Independence Women's Day (8th March) It is really an honour for me to write a preface to **Feminism (Nature and Relevance)**. It is an intellectual commitment and a political movement that emerged in the 1960s but the seed of the feminist movement was sown in the latter phase of 18th century. Feminism is a social theory, political movement and a way of life largely motivated by or concerning the social situation of women. The concept of feminism is a study of women's studies and women's movement in the world - Fourfold focus of feminism in this book is: a self-conscious category; a feminist attitude towards women; a focus on women in their own positions and a focus on women through their own perspective.

The academicians and the researchers are expected to give justice to the problem of women since the inception of the movement. This book focuses on the literary theory with 'a new world'. The contributors in this book have given justice to their topics. It highlights different perspectives of the way. It will open vistas in this domain of study. The book may also be helpful to the learners of Feminism to improve their understanding.

An honest effort has been made by the professors and researchers to analyse the context with the feminist approach with the happiness and prosperity of humankind. The effort to contribute various multi-disciplinary researchers from different fields on a single book will develop a deep insight into the

INCHARGE PRINCIPAL

Feminism Past and Present; Black Feminism Bhagyashree More / Dr. Prakash S. Tale

Feminism started in the early era. The main purpose of it to give equal importance to woman in the society. The way the society treat any woman as inferior or less than man creates a kind of imbalance or inferior complex in the mind of woman. Well this thing not new to the world but still now woman face discrimination in the society. The point of view of men not much change or the unwritten rules for woman become cages in the empowerment of woman. The unity or the understanding between woman have to build up strongly. There are ways in which woman get ill treatment or ignored by others on the basis of her dark colour. The inferior complex rebuilds in their mind so they may lose self-confidence or consider themselves less important. They face physical as well as mental torture in the family. Even we can have observed that narrow tendency of men spouse who even not allowed women to take education and do job. Such things are still prohibited for them. Nowadays we can easily see that people don't oppose directly but indirectly they expect many things from women.

The very first reason behind it is the colour of a girl or a woman. Whether her skin is fair or not. If she is fair, then she treated as queen or just a beauty icon. If she is brown or less fair, then she treated as ignored or even people call her as a sign of misfortune. Or people may have prejudiced against her easily. The men very eager to do friendship with fair lady or accept her any demand. Her word considers just because she has a beautiful face. Well here we understand the girl who has brown colour may undergo into an inferior complex. They also want fair skin or and beautiful looks. So they use various products and try to make

More 2 themselves fair. Or they even try a surgery which may prove dangerous. Well the companies also show the impact create an atmosphere that fairness is the ultimate solution or ultimate choice for woman. Such things happen and we witnessed to it. Why such things happen, because the brown colour woman also unable to accept their own colour. They face inferior complex and unable to love or accept their colour. So they want to become fair in colour and feel comfortable. They want an appreciation from others and even attention too. As human nature a person may need appreciation and admired by others. When a person get admiration then feel more confident and get inspired.

All mythologies in the world from any culture always portray a queen or main heroin portrait as fair, beautiful lass. The stories in which all fairy queen we saw were a fair lady. So from childhood small children attract towards the white colour. Or one may say white people successfully create that kind of atmosphere. The devil in the mythology shown black colour man or woman. Why they connect these black colour to negative qualities and attitude. It is deliberate use of colour which also create impact in the life of Black / dark skin women. The witches shown in the mythology are black in colour and present negativity. Connection of such colour spread discrimination from ancient time to the present movement.

As we seen in the movie that lady many times shown as a beauty icon rather showing her intellect. A woman always shown as show piece which is beautiful and attracts men's eyes. But no hero falls in love with her intellect, her behaviour, her manner and her ideas. Many pictures in which she presents for the sake of hero not stand alone beside him equally powerful. Her slim, beautiful figure only shown in film not her interior qualities. The friendship among women or sisterhood not highlighted in the movies. The supremacy of white try to humiliate dark skin women. So they never try their skills in any area where they can create their own identity. White men or women treat them like they never exist or though exist but not have much potential.

Anita Hill controversy brought Black feminism into the mainstream. Angela Davis has worked as an activist and professor for much of her life. Her book is "Woman, Race, and Class published in 1980 in which she addresses the oppression of black women. Bell Hooks, Gloria Jean Watkins is an author of book "Ain't I A Woman?" published in 1981 in which she examines the history of black womanhood, slavery and its impact of sexism on black women.

Womanism is a social theory based on the history and everyday experiences of black women. Writer Alice Walker coined the term "womanist" in a short story "Coming Apart" in 1979. Black feminism centres the experiences of black women, their position in relation to racism, sexism, and classism, as well as the social and political identities. Black women have been excluded from mainstream feminist because of their race, while simultaneously being excluded from black liberation movements because of their gender. The discrimination on the basis of colour shows the narrow approach towards women.

Toni Morrison was an American writer, and received the Nobel Prize for literature in 1993. Her first book, *The Bluest Eye*,

acknowledges the obsession of white beauty, as a young black girl wishes to have blue eyes. The *Bluest Eye* the novel narrated in two ways. First is Claudia MacTeer, the daughter of Pecola's foster parents and the third person. The novel deals with many issues like child molestation, incest, racism and inferiority complex. Pecola Breedlove, a girl whose victim of racism and child molestation. Well she's passive and introvert. But she wishes that her eyes turn in Blue eyes so she will be treated beautiful, attractive and got more attention. But all people called her ugly. She connects whiteness is beautiful and so that's why she fascinated by bluest eye. She requested to Soaphead Church whose reader, adviser and interpreter of dreams. He dislikes human touch and religious things. He tries to solve problems and maintain his reputation. Light skinned west Indian failed preacher. Pecola wish for Blue eyes and so he fooled her. He instructs her deed the dog

a meat which was poisoned. But Pecola didn't know about this. She fed the dog and thinks that her wish will be fulfilled. But the dog dies.

Pecola from childhood suffers a lot. At the end of the story she became insane because she wants her eyes to be blue. She thinks that she already has blue eyes and her friend Claudia also convinces her. When she looks at white people she thinks that her eyes are not perfect. She wants more blue eyes. Her desire to be white, beautiful and to have bluest eyes these suppressed in her mind unconsciously. The way other people treat her and force her to hate herself. She dislikes herself and even unable to accept the colour she has. The novel shows her desire for bluest eyes and whiteness which attract and needed for her.

In past ears black women lived life in slavery and passed as thing from one place to another. When they raise their voice they face many controversies and discrimination. The need to emergence of Black Feminism is needed. Because white women may get respect according to their colour and position. But Black women still not get that much attention and acceptance easily. In India we still saw girls who are dark in colour faces humiliation and even victim of dowry. Even the TV shows and Movies also give wrong message while patriating women character as only symbol of beauty. The youth which blindly follows actors and want to be like them. So the craze for to being white and attractive hang in their mind.

The past showed that how dark skin women treat like a slave and thing to be sold and buy in the trade. After the revolution the act of slavery vanished. But still dark skinned women face discrimination in

the world. It is modern world and still people unable to give equal treatment. Dark colour women who has ability to prove themselves never get a chance to prove themselves. Because they rejected or ignored by white men as well as white women. Just because of their dark skin they not consider.

All Black Feminist writers trying to show the need to treat Black Women equally and accept their existence in the society. Through these revolution creates awareness in the world which help the next generation. The future generation will able to think rationally and without any narrowness accept the existence of dark colour.

Well the concept of beauty should be change first. A person who smiles in any difficult situation it is a sign of beauty in his nature. The discrimination of colour should be abolished completely. The identity never measured on basis of physical beauty of any person. A person's real identity lies in his own Karma.

Bibliography

Book

Morrison, Toni. "Bluest Eyes". United States Holt, Rinehart and Winston 1970.

Internet Site

Womanism-Wikipedia

<https://en.wikipedia.org/wiki/Womanism>

Black Female Writers Who Changed Feminist Theory.

<https://www.crfashionbook.com/culture/g30982388/influential-black-feminist-writers-history/>

Black Feminism: A Historical overview in the context of the United.

<https://blog.ipleaders.in/black-feminism-historical-overview-context-united-states/?amp=1>

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

३१. केंद्र शासनाचे राज्य शासनाशी असलेले आर्थिक संबंध

प्रा. ज्योती लक्ष्मण सोनवणे

प्रस्तावना

केंद्र व घटकराज्य यांच्यामध्ये जे कायदेविषयक व प्रशासकीय अधिकारांची विभागणी करण्यात आलेली आहे त्यांना तेव्हाच महत्व प्राप्त होईल, जेव्हा दोघांमध्ये आर्थिक अधिकारांचे विभाजन केले जाईल. संघराज्यात केंद्र व घटकराज्य आर्थिक बाबतीत स्वतंत्र व स्वायत्ता असावी हे सैद्धांतिक दृष्ट्या योग्य आहे; परंतु प्रत्यक्ष असे कोणत्याही संघराज्यात आढळत नाही. केंद्रातील संघराज्यात केंद्रशासनाच्या आर्थिक मदतीशिवाय आपली कार्ये पार पाडू शकत नाही. तर स्वित्झर्लंडमधील घटकराज्य केंद्र सरकारला आर्थिक मदत करतात.

दुर्गादास बसू मते केंद्र आणि घटकराज्ये यांचे प्रशासन सुरळीत चालवणे, त्यांच्यात सहकार्य व समन्वय निर्माण होण्यासाठी त्या त्या राज्यांना आपआपली जबाबदारी पार पाडण्यासाठी योग्य अशी आर्थिक परिस्थिती असणे आवश्यक आहे. घटकराज्य शासन आणि केंद्रशासन यातील आर्थिक संबंधाचा मुख्य उद्देश कार्यक्षमता वाढविणे, उपयुक्तता आणि पर्याप्तता प्राप्त करणे हा असतो.

भारतात 1935 च्या कायदानुसार घटनाकारांनी केंद्र-राज्य आर्थिक संस्थाचा विचार केलेला दिसतो. राज्यसूचीतील विषयांवरील कर राज्यांच्या वाट्याला आणि केंद्र सूचीतील विषयांवरील कर केंद्राच्या वाट्याला, सामायिक सूचीत. कोणत्याच कराचा विषय समाविष्ट नाही. जगातील सर्व संघराज्यांमध्ये केंद्र- राज्य आर्थिक संबंध हे अतिशय नाजूक व गुंतागुंतीचे आहेत आणि भारतही त्याला अपवाद नाही. यात वादाचा प्रमुख मुद्दा स्रोताचा विभाजन हा असतो. तो दोन प्रकारे सोडविला जाऊ शकतो. एक म्हणजे, केंद्राच्या व घटक राज्यांच्या करविषयक अधिकारांचा स्पष्ट, कडक व काटेकोर उल्लेख करून ज्याचा स्विकार भारताने केलेला आहे. व दुसरा प्रकार म्हणजे दोन्ही शासनांना एकाच विषयावर कर लयदत्याचा अधिकार देऊन उदा. मेक्सिको इतर संघराज्यांतही याचा दोन पध्दती व दोन्हींच्या कमी अधिक मिश्रणातून आर्थिक विभागणी निश्चित केलेली दिसून येते.

केंद्र - राज्य आर्थिक संबंधात प्रामुख्याने घटकराज्यांना खालील तीन प्रकारे आर्थिक सत्ता मिळते.

1. करांचे विभाजन (Allocation of Revenue)
2. साहाय्यक अनुदान किंवा मदतीचा स्वरुपात अनुदान (Grants in aid)
3. कर्ज (Loans) त्यांना पैकी

1. करांचे विभाजन किंवा राजस्व विभाजन (Allocation of Revenue)

राज्यसूचीतील विषयांपासून प्राप्त होणा-या महसूलावर घटकराज्यांचा आणि संघसूचीत नमूद विषयांच्या संदर्भात प्राप्त होणारा महसूल केंद्राच अधिकारात असतो. संघसूचीतील विषयांपासून मिळणा-या करांच्या उत्पन्नाचा काही भाग घटक राज्यांना देण्यात येतो.

केंद्र सरकार द्वारे लावण्यात येणा-या करांची विभागणी चार विभागात केली जाते ती पुढीलप्रमाणे -

1. असे कर की ज्या करांची आकारणी व वसूली केंद्रशासन करते व त्या पासून मिळणारे उत्पन्न केंद्रशासनाकडेच राहते.

2. दुस-या भागात अशा करांचा समावेश करता येतो की, ज्या करांची व वसूलीची जबाबदारी केंद्रशासनाची असते. परंतु या करांपासून मिळणा-या उत्पन्नाचा वाटा राज्यसरकांना द्यावा लागतो.
3. तीस-या प्रकारात अशा करांचा समावेश केला जातो, की त्या करांची आकारणी व वसूली केंद्र सरकार करते पण त्या पासून मिळणारे पूर्ण उत्पन्न राज्यसरकारला दिले जाते.
4. या प्रकारात करांची आकारणी केंद्रसरकारने केलेली असते. परंतु वसूल जबाबदारी राज्यसरकारची असते व पूर्ण उत्पन्न राज्यसरकारला दिले जाते.

केंद्र सरकार व घटकराज्य सरकारच्या उत्पन्नाच्या बाबी

केंद्र शासनाच्या उत्पन्नाच्या बाबी

भारतीय राज्यघटनेच्या सातव्या अनुसूचीतील पहिल्या सूचित 82 ते 92 (A) मध्ये उल्लेख केलेल्या करांचा समावेश केंद्रीय करांमध्ये केला जातो. त्यामध्ये केंद्रशासनाच्या अखत्यारीत पुढील प्रकारच्या करांचा समावेश होतो.

उत्पन्न कर, निगम कर, सेवा कर, सीमा शुल्क, दारू व मादक पदार्थ सोडून उत्पादन शुल्क, मालमत्ता व वारसा कर, मुद्रांक शुल्क, शेंअर बाजारातील उलाढालीवर लावलेले कर, वर्तमानपत्र खरेदी विक्रीवरील कर व त्यातील जाहीरातीवर बसवलेले कर, रत्ने भाड्यांवरील कर, आंतरराष्ट्रीय व्यापारातील व्यवहारावर बसवलेले कर, शेतजमिनी शिवाय इतर संपत्तीच्या भांडवली मूल्यांवरील कर, स्टॉक एक्सेज व वायदेबाजारातील देवघेवीवरील स्टॅम्पड्युटी व्यतिरिक्त कर, राज्यांराज्यांतील खरेदीविक्री कर, निर्यातकर, आयातकर, धनादेश-हुंडी-विमा पॉलिसी यावरील स्टॅम्प कर, डाक तार, टेलीफोन, वायरलेस या संसूचन साधनांपासून मिळणारे उत्पन्न, व्यक्तीच्या कंपनीच्या भांडवलावरील कर, रत्ने, समुद्र किंवा विमान मार्गाने नेल्या जाणा-या उतारुंवरील व मालावरील सीमांत कर (Terminus) कॉर्पोरेशन कर, इत्यादी बाबी केंद्रशासनाच्या अखत्यारीत येतात.

वरील करांपासून मिळणारा महसूल पूर्णपणे केंद्रशासनाला मिळत नाही. काही करांपासून मिळणा-या महसूलांचे वाटप घटकराज्यांमध्ये करावे लागते. उदा. शेती उत्पन्न व्यतिरिक्त उत्पन्नकर, उत्पादन शुल्क, वर्तमान पत्राच्या खरेदीविक्रीवरील कर त्यातील जाहीरातीवरील कर इ.

घटकराज्ये शासनाच्या उत्पन्नाच्या बाबी

भारतीय राज्यघटनेतील सातव्या अनुसूचीतील दुस-या सूचीत 45 ते 63 या दरम्यान राज्यसरकारच्या कर अधिकारांचे विवरण आहे. राज्यशासन हा अधिकार केंद्र शासनाला हस्तांतरित करू शकते. अशा वेळी केंद्रशासन कर गोळा करून त्यापासून मिळालेला महसूल संबंधित राज्याला देते. भारतात पश्चिम बंगाल व जम्मू काश्मिर वगळता सर्व राज्यांतील राज्यसरकारांनी कृषी जमिनीवरील संपदा शुल्क गोळा करण्याचा अधिकार केंद्र सरकारला दिला आहे.

घटकराज्य सरकारच्या अखत्यारीत असलेले कर पुढिलप्रमाणे- राज्यांतर्गत वसूल होणारा शेतसारा, शेतीच्या उत्पन्नावरील कर, शेतीच्या वारसासंबंधीत कर, अफू, मादक द्रव्ये यांच्या विक्रीवरील कर, व्यापार आणि मनोरंजन कर, घरावरील कर, व्यवसाय कर, वाहतुक साधनावरील कर, पशुवरील कर, लाँटरीपासून मिळणारे कर, यात्रा कर, स्थानिक क्षेत्रात खप, उद्योग व विक्री यासाठी येणा-या मालावरील कर, वर्तमानपत्राखरेज इतर जाहीरातीवरील कर, जलमार्गाने किंवा खुष्कीच्या मार्गाने येणा-या मालावरील व उतारुंवरील कर,

वाहन कर, चैनीच्या वस्तूवरील कर, भूखंड व इमारत कर, खनिज द्रव्यांच्या हक्कांवरील कर, खाणीच्या मालकी हक्कांवरील कर, विजेची विक्री आणि वापर यावर बसवलेले कर, वित्तीय कागदपत्रे वगळता इतर दस्तऐवजांवरील मुद्रांक शुल्क व पथ कर इत्यादी..

सर्वसामान्यतः एकदा करांच्य अधिकार क्षेत्राची वाटणी झाल्यावर ज्या शासनाकडून वा सत्तेकडून कर वसूल केले जातात. त्या त्या शासनाला त्या त्या करांचे उत्पन्न मिळेल असे गृहीत धरण्यात येते. संघराज्याचा तो सर्वसाधारण संकेतच असतो. याला अर्थात भारतातही याला काही अपवाद आहेत.

अ. आकारणी केंद्र शासनाद्वारे परंतु वसूली उपभोग घटकराज्यांद्वारे

भारतीय राज्यघटनेच्या कलम अनुच्छेद 268 नुसार केंद्र शासनामार्फत लावले जाणारे कर, परंतु ते कर राज्यांमार्फत गोळा केले जातात व त्यांचा महसूलही पूर्णपणे घटकराज्यांना मिळतो. उदा. स्टॅम्प ड्युटी, औषधे व सौंदर्य प्रसाधनावरील उत्पादन शुल्क इ. या करांचा समावेश केंद्रसूचीमध्ये असल्या तरी हे कर केंद्रशासनामार्फत लावले जातात. घटकराज्यांना कर गोळा करण्याचा व त्याचा उपयोग करण्याचा अधिकार आहे.

ब. केंद्रशासनाद्वारे आकारणी व वसूली पण उत्पन्न घटकराज्यांना दिले जाते

भारतीय राज्यघटनेतील कलम - 269 नुसार कर व जकाती केंद्रशासन बसवेल व जमा करील पण पूर्ण उत्पन्न भारत संचित निधीत (Consolidated Fund of India) जमा न होता ज्या राज्यातून त्या वर्षी उत्पन्न वसूल व्हायचे असेल त्यांच्या नावे ते जमा होईल. व संसद कायदा करून जी वाटण्हीची तत्वे ठरवील त्यानुसार त्या त्या घटकराज्यांना वाटून दिले जाईल. उदा. शेतजमिनी व्यतिरिक्त संपत्तीवरील संपदा शुल्क, वारसा कर, रेल्वे, भाडे व माल वाहतुकीवरील कर, वर्तमानपत्रांची खरेदी विक्री व त्यातील जाहिरातीवरील कर आदि करांचा समावेश यामध्ये होतो.

क. केंद्रशासन कर आकारणी व वसूल करते पण विभागणी मात्र केंद्र व घटकराज्यांत केली जाते

कलम 270 नुसार काही कर केंद्र शासन लावते व सूल करते आणि त्यांचे उत्पन्न केंद्रशासन आणि घटकराज्यशासन यांच्यात विभागून दिले जाते. उदा. कृषी उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नाव्यतिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील उत्पन्न कर. प्रत्येक वित्तवर्षात राष्ट्रपती वित्तमंडळाच्या सल्ल्याने जे प्रमाणपत्र ठरवून देतील. त्यानुसार या उत्पन्नाची घटकराज्यामध्ये वाटणी केली जाते.

कलम 272 नुसार काही अपवादात्मक प्रसंगी केंद्रशासनाने लावलेला व वसूल केलेल्या करांचा विशेष वाटा घटकराज्यशासनाला देण्याचा अधिकार केंद्रशासनास आहे. संसदेने केलेल्या कायद्याद्वारे ज्या राज्यातून ते शुल्क गोळा केले असेल त्या विशिष्ट राज्याला त्या उत्पन्नाचा संपूर्ण व काही भाग देण्याचा उपबंध केला जाऊ शकतो. त्या विशिष्ट राज्यापूरताच हा उपबंध लागू असतो. एखाद्या राज्यावर आर्थिक संकट आढवले असेल तर तरतुदी नुसार केंद्र अशा घटकराज्यांना मदत करू शकते.

कलम 272 नुसार केंद्रसरकार अनेक वस्तु कर अबकारी कर बसवते. परंतु ते उत्पन्न संसदेने कायदा केला तरच केंद्र सरकार आणि राज्यसरकार यांच्यामध्ये विभागता येते. अबकारी कर, प्राप्तीकराप्रमाणेच मानले जावेत तरच यासाठी राज्यघटनेत दुरुस्ती करण्याची शिफारस चौथ्या वित्तआयोगाचे अध्यक्ष डॉ. पी.व्ही. राजमन्नार यांनी केली होती. तसे झाले तर प्राप्ती करा प्रमाणे अबकारी करांचेही केंद्र सरकार आणि घटकराज्य सरकार यांच्यात वाटप करणे अपरीहार्य ठरेल.

2. सहाय्यक अनुदान वा मदतीच्या स्वरूपात अनुदान (Grants in Aids)

पश्चिमात्य जगात संघराज्य त्याचबरोबर एकात्म शासनात सुध्दा मदतीच्या स्वरूपात अनुदान वा सहाय्यक अनुदान दिले जाते. या अनुदानाशिवाय शासन योग्यप्रकारे कार्य करू शकत नाही. संघाच्या मदतीवर तेथील प्रादेशिक शासन अवलंबून असतात. संघराज्यात अनुदानाची पद्धत अमेरिका आणि कॅनेडा यांच्या घटना निर्मितीच्या प्रक्रियेतच विकसित झाली. भारतीय संविधानातही या संदर्भाची कलम 275 मध्ये तरतूद आहे. गरज असलेल्या घटकराज्यांना मदत करण्याची अधिसत्ता संसदेला आहे. अर्थात वित्तआयोगाच्या शिफारशीनुसारच संसद अनुदान देऊ शकते.

वित्तविषयक अधिकारांच्या विभागाच्या संदर्भात संघशासनाकडून राज्यशासनाला दिल्या जाणा-या आर्थिक मदतीचा व अनुदानांचा उल्लेखही आवश्यक ठरतो. अशा अनुदानाखेरीज राज्यांचा कारभार चालूच शकत नाही. संविधानात तीन प्रकारच्या अनुदानांची तरतूद केली आहे. उदा.

1. **विशिष्ट प्रकारचे अनुदान** - पं.बंगाल, बिहार, आसाम व ओरिसा या राज्यांना ताग व तागाचा माल यावरील निर्यात कराच्या वार्षिक उत्पन्नाचा ठराविक वाटा देण्या ऐवजी प्रतिवर्षी एकत्रित निधीतून काही खक्कम सहाय्यक अनुदान म्हणून केंद्रशासन कलम 273 अनुन्वये देऊ शकते. ही खक्कम किती हे राष्ट्रपती वित्तआयोगाच्या सल्ल्यानिशी ठरवतात.
2. **सर्वसाधारण अनुदान** - कलम 275 अनुन्वये ज्या राज्यांना मदतीची गरज आहे, असे संसद ठरविले त्या राज्यांच्या उत्पन्नाला सहाय्य म्हणून दरवर्षी निरनिराळ्या राज्यांना निरनिराळ्या रकमा संसद कायद्याने ठरवून देईल. व त्यांच्या बांजा भारत संचित निधीवर ठेवला जाईल.
3. **अनुसूचित जनजातींच्या विकासासार्थ व अनुसूचित क्षेत्रातील प्रशासन सुधारण्याकरिता** जी राज्ये केंद्राच्या संमतीने विशिष्ट योजना हाती घेतील तर त्यांच्या त्या योजनांसाठी सुध्दा अनुदाने मिळू शकतात. आसामसाठी अशा काही विशिष्ट अनुदानांची तरतूद घटनेत आहे.

3. कर्ज (Loans)

भारताच्या एकत्रित निधीच्या तारणावर केंद्रशासन संसदीय कायद्याने घालून दिलेल्या मर्यादपर्यंत कर्ज घेऊ शकते. राज्यशासनांना देशांतर्गतच कर्ज घेता येते. केंद्राने दिलेल्या आधिके कर्ज फिटले नसल्यास राज्य नवे कर्ज केंद्रशासनाच्या पूर्वसंमतीवाचून उभे करू शकत नाही. संसदेने कायदान्वये निर्धारित केलेल्या अटीवर संघशासन राज्यांना कर्ज देऊ शकते किंवा अशा कर्जासाठी हमी राहू शकते.

कलम 292 नुसार केंद्रशासन जागतिक बँक व आंतरराष्ट्रीय (World Bank & International Monetary Fund) यांच्याकडून घटकराज्यांच्या तुलनेने अमर्यादित कर्ज घेऊ शकते तर घटकराज्या कलम 293 नुसार कर्ज घेऊ शकते, अर्थात उपरांत चर्चेनुसार घटकराज्यांचे अधिकार्ये मर्यादितच आहे.

सर्व महत्वाचे कर संघसरकारकडून लादले जातात शिवाय राज्यसरकारांना आर्थिक मदत देणे किंवा एखाद्या उत्पन्नाचा काही भाग निश्चित करणे इ. अधिकार केंद्रालाच आहेत. अधिक लवचिकता असलेले व राजस्वाचे अधिक स्वातंत्र्य घटक राज्यांपेक्षा केंद्रशासनाचा प्राप्त झालेले आहेत. परंतु घटकराज्यांच्या जबाबदा-या वाढत असूनही त्यांना हुद्द स्वरूपाचे व थोडे राजस्वाचे स्रोत यावरच अवलंबून राहणे लागत आहे. यामुळे घटकराज्य सरकारांना आपल्या विकासांच्या योजनांकरिता अधिकाधिक केंद्रसरकारवर अवलंबून राहावे लागते.

घटकराज्यांना असावे तितके व दिसते तितके आर्थिक अधिकार नाहीत. व ते ब-याचा प्रमाणात प्रभावलेली आहेत. वित्तविषयक अधिकार विभागणीच्या संदर्भात वित्तआयोग, नियोजन मंडळ व नियंत्रक-महालेखापरिक्षक यांच्या भूमिकाही महत्वाच्या असतात. त्या अभ्यासानेही महत्वपूर्ण ठरेल.

वित्त आयोगाची भूमिका (Role of Financial Commission)

संविधानाच्या कलम 280 मध्ये वित्त आयोगाची तरतूद आहे. संविधान अमलात आल्यापासून दोन वर्षांच्या आत आणि त्यानंतर दर पाच वर्षांनी किंवा राष्ट्रपतींना उचित वाटल्यास तत्पूर्वीसुद्धा वित्तआयोग नेमण्याचा अधिकार राष्ट्रपतींना आहे.

1991 मध्ये पहिला वित्त आयोग नियोगी यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमण्यात आले होते. 1980 मध्ये आठव्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून यशवंतराव चव्हाण यांची नेमणूक केली. 2007 मध्ये 13 व्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून डॉ. विजय केळकर माजी अर्थसचिव व वित्तमंत्र्याचे सल्लागार यांची नेमणूक करण्यात आली. आयोग आपली कार्यपद्धती निश्चित करू शकतो. आपली कार्ये पार पाडतांना वित्त आयोगाकडून संसदेकडून कायद्याद्वारे सत्ता व अधिकार प्रदान केले जातात. केंद्राने घटक राज्यांना किती प्रमाणात द्यावे हे वित्त आयोगाने ठरवायचे असते.

या आयोगाचे कार्य पुढील बाबतीत राष्ट्रपतींना सल्ला देण्याचे असते.

1. केंद्र व घटकराज्य यांच्यामध्ये जे कराचे निव्वळ उत्पन्न विभागून द्यावयाचे असते. त्यासंबंधी आणि राज्यांमध्ये ते उत्पन्न त्यांच्या हिशेबाप्रमाणे कसे विभागावे यासंबंधी तत्वे निश्चित करून सल्ला देणे.
2. भारत संचित निधीतून राज्यांच्या उत्पन्नास कोणत्या आधारावर सहाय्यक मदत द्यावी.
3. वसूल परिस्थिती खंबीर रहावी याकरीता राष्ट्रपती वित्त आयोगाला जी-जी काही विचारणा करील त्यासंबंधी सल्ला देणे.
4. राज्यनिधीसाठी स्वतंत्र व स्वायत्त स्त्रोत निर्माण करणे किंवा अतिरिक्त महसूल राज्याला उपलब्ध कसा होईल याबाबत उपाययोजना सुचविणे.

आयोग आपली कार्यपद्धती निश्चित करू शकतो. आपली कार्ये पार पाडतांना वित्त आयोगाकडून संसदेकडून कायद्याद्वारे सत्ता व अधिकार प्रदान केले जातात. वित्त आयोगाने केलेली प्रत्येक शिफारस तिच्यावर केलेल्या कारवाईच्या निवेदनासह संसदेच्या प्रत्येक सभागृहासमोर राष्ट्रपती ठेवतात.

केंद्राने घटकराज्यांना कोणते व किती प्रमाणात अनुदान द्यावे हे वित्त आयोगाने ठरवायचे असते. आयकर आणि इतर करांच्या आमदानीच्या वाटणीची टक्केवारी ही या आयोगाने ठरवून द्यायची असते. अशा प्रकारची महत्वाची भूमिका वित्त आयोग बजावत असतांना त्यावर केंद्रशासनाचे प्राबल्य दिसून येते. त्यात घटकराज्यांना प्राप्त होणारे स्त्रोत आणि घटकराज्यांच्या गरजा यांमध्ये जे अंतर आहे ते कमी करण्याच्या संदर्भात वित्त आयोग महत्वाची भूमिका बजावू शकते.

भारतातील वित्त आयोग (Financial Commission in India)

सध्या अंदाजपत्रकाचे नियोजन विषयक व नियोजनेतर असे दोन भाग करून नियोजन विषयक भागावर ज्यात सगळ्या महत्वाच्या बाबी आहेत. नियोजन मंडळाचे नियंत्रण असते त्यामुळे सहाजिकच त्या बाबी वित्त मंडळाच्या कक्षाबाहेर राहतात व त्यांचे कार्य फक्त नियोजन मंडळाच्या शिफारशीनुसार व राज्यांच्या, त्यांचे (नियोजन मंडळ)निर्धारित केलेल्या, गरजांनुसार त्या-त्या राज्यांना दिल्या जाणा-

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "GENIUS". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 6.631 (www.sjifactor.com)

The information and views expressed and the research content published in this journal, the sole responsibility lies entirely with the author(s) and does not reflect the official opinion of the Editorial Board, Advisory Committee and the Editor in Chief of the Journal "GENIUS". Owner, printer & publisher Vinay S. Hatole has printed this journal at Ajanta Computer and Printers, Jaisingpura, University Gate, Aurangabad, also Published the same at Aurangabad.

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Printed by

Ajanta Computer, Near University Gate, Jaisingpura, Aurangabad. (M.S.)

Cell No. : 9579260877, 9822620877 Ph. No. : (0240) 2400877

E-mail : ajanta5050@gmail.com, www.ajantaprakashan.com

GENIUS - ISSN 2279 - 0489 - Impact Factor - 6.631 (www.sjifactor.com)

या रकमांचे आकडे उरवायचे, अंदाजपत्रकाच्या चौकटी नियोजन मंडळच निश्चित करित असते. म्हणूनच तत्त्वतः सल्लागार असलेल्या या मंडळाचे प्रत्यक्षात अधिकार फार मोठे आहेत. आधीच केंद्रीकरणाकडे झुकलेल्या घटनेच्या तराजूत नियोजनाचे वजन केंद्राच्या पारड्यात पडल्यामुळे आणखीनच जड झाले आहे. के. संथानम् म्हणतात, 'पंचवार्षिक योजनांमधून इथे इतके एककेंद्री शासन निर्माण झाले आणखीनच जड झाले आहे की राज्यांची स्वायत्तता अगदी नावापुरतीच शिल्लक राहिली.'

(संदर्भ: सहकारी संघराज्याच्या अजेंड्याप्रमाणे केंद्र शासनाने 14 व्या वित्त आयोगाची शिफारस केली आहे सर्वोच्च न्यायालयाचे माजी मुख्य न्यायाधीश के. सुब्बाराव यांच्यामते नियोजनामुळे केवळ केंद्र घटकराज्य संबंधात राजकीय गुंतागुंतच निर्माण झाली असे नव्हे, तर केंद्रशासनाचे घटकराज्यांवरील आर्थिक पकड अधिक घट्ट झाली. (Ref.O.P.Goyal: India Government and Politics: Light & Life Publishers, Delhi P.71). तसे त्यांच्यामते नियोजन मंडळ घटनात्मक तरतुदींचे उल्लंघन करून कार्य करित आहे. नियोजन मंडळाच्या मार्फत केंद्र सरकारने राज्यांच्या अखत्यारीतील विषयांचे केवळ नियंत्रणच नव्हे, तर त्यांची कार्यवाही देखिल स्वतःकडे घेतली आहे. राजमंत्रार समितीने असे मत व्यक्त केले होते की, 282 व्या कलमान्वये द्यावयाची अनुदाने सर्वस्वी केंद्र सरकारच्या मजोवर अवलंबून असल्यामुळे राज्यांच्या योजनावर आणि त्यांच्या अंमलबजावणीवर केंद्र सरकार आपला निर्णय लावू शकते. यावरून हे स्पष्ट होते की, नियोजन मंडळाच्या नियोजनविषयक प्रक्रियेचा आणि कार्याचा राज्यांच्या स्वायत्ततेवर आणि विशेषतः राज्यघटनेने जे विज्ञाप्य पूर्णपणे राज्यांच्या अखत्यारीत ठेवलेले आहेत त्यांच्या बाबतीत तर अत्यंत अनिष्ट असा परिणाम झालेला आहे.

नियोजनमंडळ आणि वित्तायोगामुळे केंद्र-राज्य संबंधात केंद्रशासनाचे पारडे अधिक जड झालेले आहे वा केंद्राचे प्राबल्य वाढलेले कारण ही दोन्ही केंद्रशासनाच्याच अखत्यारीत येतात.

भारतीय वित्त आयोग

कार्य/भूमिका (Role- Funcions)

वित्त आयोग काही महत्वपूर्ण वा आवश्यक शिफारशी माननीय राष्ट्रपतींकडे सादर करतात. अशा शिफारशी खालील विषयासंबंधी उपयुक्त असतात.

अ. केंद्र-राज्य संबंधी उत्पन्न करांचे (Net Proceeds) विवरण, विभाजन, वाटप करणे.

ब. केंद्राकडून राज्यांना निधीचे अस्तित्वात असणे (भारतीय निधी संचित निधी वगळून)

क. आवश्यक गरजा, Augment राज्याची संचित निधी ही पंचायती आणि नगरपालिकांसंबंधीची पुरवणी, साधनसंपत्ती ही शिफारशीचा पाया आहे; असे आयोग राष्ट्रपतींना शिफारस करित असते.

ड. समृद्ध वित्त हिताकरिता राष्ट्रपती महत्वपूर्ण विषयावर विचारमंथन करू शकतात. एकंदरीत वित्त आयोग ज्या काही शिफारशी सादर करते ते महत्वपूर्ण असून त्यांचे स्वरूप हे सल्लादायी असते. केंद्रीय शासन अशा उपरोक्त शिफारशींना मान्य करून त्यांची अंमलबजावणी केल्यास राज्यांना अनुदानित निधी (Granting Money) उपलब्ध होते.

तात्पर्य, वित्त आयोग राज्यांकरिता लाभदायक स्वरूपाची यंत्रणा वा विचार आहे. चौथ्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष डॉ.पी.व्ही.राजमंत्रार यांनी केलेले विधान या संदर्भात महत्वपूर्ण आहे ते असे की, "Since the Finance Commission is a

EDITORIAL BOARD

Dr. S. Umesha

Dept. Of Studies in Biotechnology, University of Mysore, Manasagangotri, Mysore, India.

Dr. Tharanikkarasu K.

Dept. Of Chemistry, Pondicherry University (Central University), Kalapet, Puducherry, India.

Professor Kaiser Haq

Dept. of English, University of Dhaka, Dhaka 1000, Bangladesh.

Dr. Altaf Husain Pandit

Dept. of Chemistry University of Kashmir, Kashmir, India.

Prof. Avinashi Kapoor

Head, Dept. Of Electronic Science, Dean, Faculty of Interdisciplinary Sciences, Chairman, Board of Research Studies, South Campus, University of Delhi, New Delhi, India.

Prof. P. N. Gajjar

Head, Dept. Of Physics, University School of Sciences, Gujarat University, Ahmedabad, India.

Dr. Uday P. Dongare

Head, Dept. Of Physical Education, Shivaji Art's, Commerce & Science College, Kannad, Aurangabad, India.

Roderick McCulloch

University of the Sunshine Coast, Locked Bag 4, Maroochydore DC, Queensland, 4558 Australia.

Dr. K. B. Laghane

Dean, Faculty of Management Science, Dean, Faculty of Commerce (Dr. B.A.M.U.) Head Commerce Dept., Vivekanad College, Samarth Nager, Aurangabad, India.

Brian Schiff

Brussels, Copenhagen, Madrid, Paris.

Dr. Prashant M. Dolia

Dept. Of Computer Science & Applications, Bhavnagar University, India.

Dr. Nicholas Ioannides

Senior Lecturer & Cisco Networking Academy Instructor, Faculty of Computing, North Campus, London Metropolitan University, 166-220 Holloway Road, London, N7 8DB, UK.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan

Aurangabad. (M.S.)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

Constitutional body expected to be Quasi-Judicial, its recommendations Should not be turned down by the government of India unless there are very compelling reasons."

सरकारी आयोग

या आयोगाने केंद्र-राज्य संबंधात सुधारण करण्याकरिता 247 शिफारशी सांगितल्या. यासंदर्भात अनुच्छेद 263, 356 संबंधीचा उल्लेख उल्लेखनीय स्वरूपात आढळतो. संघराज्य विचारात चैतन्य आणण्याकरिता झोनल कौन्सिल स्थापण्याची शिफारस करण्यात आली.

केंद्र राज्य आर्थिक संबंध

सरकारी आयोगाने वित्त आयोग नियोजन मंडळ आणि राष्ट्रीय विकास परिषद यांच्या संदर्भात अनेक शिफारशी केल्या आहेत. नियोजन प्रक्रियेचे विकेंद्रीकरण व्हावे आणि नियोजनाच्या प्रत्येक टप्प्यावर घटकराज्यांशी परिपूर्ण व प्रभावी चर्चा व्हावी हा त्यातील अनेक शिफारशींमागील हेतू आहे. आर्थिक व वित्तीय बाबतीत आपण केंद्राला दुय्यम व परावलंबी आहेत हा घटकराज्यांच्या ठिकाणी असलेला न्यूनगंड नष्ट व्हाणे. संघराज्याच्या स्वास्थ्यासाठी गरजेचे आहे अशी आयांगाची खात्री झाली होती. अशाप्रकारे सरकारी आयोगाने मुल्यवान शिफारशी संघराज्याच्या दृढते, एकात्मतेसाठी केल्या होत्या. त्या शिफारशी जर अंमलात आल्या असत्या तर भारतीय संघराज्यातील अनेक तणावांचा विचार होऊ शकला असता. राजीव गांधींच्या सरकारने आयोगाच्या शिफारशीकडे फारसे लक्षच दिले नाही. 1989 साली राष्ट्रीय मोर्चाने केंद्रराज्यसंबंधांचा सर्वसामावेशक आढावा घेण्याचे आश्वासन निवडणूक जाहीर नाम्यात दिले होते. त्यानुसार त्या पक्षाचे सरकार आल्यावर 25 मे 1990 रोजी राष्ट्रपतींच्या अधिसूचनेद्वारे आंतर-राज्यपरिषद (Inter State Council according A-263) स्थापन करण्यात आले. परंतु बहुतांश शिफारशी नाकारण्यात आल्या.

समारोप

अशा प्रकारे वरील सर्व मुद्द्यांच्या आधारे केंद्र व घटकराज्यांमधील आर्थिक संबंध आपण विस्तृतरीत्या अभ्यासले.

संदर्भसूची

- भारतीय संविधानाची ओळख - प्रशांत पब्लिकेशन डॉ. विजय तुंडे / डॉ. संदीप नेरकर व प्रा. जयेश पाडवी

EDITORIAL BOARD

Dr. Hanumanthappa J.
Dept. Of Studies In Computer Science,
University of Mysore, Manasagangotri,
Mysore-570 006, Karnataka, India.

Dr. Asharf Fetoh Eata
College of Arts or Science Salman Bin
Adbul Aziz University, KAS.

Dr. Kailas Thombre
Research Guide, Dept. of Economics
Deogiri College, Aurangabad, India.

Dr. Isita Lahiri
Dept. of Business Administration,
University of Kalyani, Kalyani West Bengal.

Dr. Nirmala S. Padmavat
Assit. Prof. English Dept. Nutan Mahavidyalaya,
Selu, Dist. Parbhani

Dr. J. S. Choudhary
Principal, Art and Comm. College
Warwat-Bakal, Dist. Buldhana.

Dr. Rajendra S. Korde
Dept. of Political Science, Art and Comm.
College Warwat-Bakal, Dist. Buldhana

Dr. Sanjay Tale
Asst. Prof. Dept. of Commerce, Art and Comm.
College Warwat-Bakal, Dist. Buldhana.

Dr. Subhash Gurjar
Asst. Prof. Head Dept. of Economics, Art and Comm.
College, Warwat-Bakal, Dist. Buldhana.

Dr. Nilesh Nimbalkar
Professor Head Dept. of Political Science,
S. K. K. College, Jalgaon (Jamod), Dist. Buldhana.

PUBLISHED BY

Ajanta Prakashan
Aurangabad. (M.S.)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

स्त्रीवाद

(सिद्धांत आणि व्यवहार)

FEMINISM
OR
EQUALISM?

[Signature]
IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

[Signature]
INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Ma
Arts and Commerce Colleg
Igatpuri, Dist-Nashik

संपादक

डॉ. प्रतिभा एस. जाधव

स्त्रीवाद (सिद्धांत आणि व्यवहार)

■ डॉ.प्रतिभा सुरेश जाधव

■ प्रथम आवृत्ती - दि. ८ मार्च २०२२

● प्रकाशक व संपादक

■ प्रकाशक

आधार पब्लिकेशन, अमरावती.

हनुमान मंदिराजवळ, पाठ्यपुस्तक मंडळा समोर,

वि.म.वि.कॉलेज मागे, अमरावती

मो. ९५९५५६०२७८

email- aadharpublication@gmail.com

■ मुखपृष्ठ संकल्पना

विलास पवार

सरिता ग्राफिक्स, अमरावती

■ अक्षरजुळवणी

सरिता ग्राफिक्स,

कठोरा रोड, अमरावती

■ Price : 400/-

ISBN- 978-93-91305-29-1

सूचना:- सदर अंकामध्ये प्रकाशित झालेल्या लेखास, संपादक, प्रकाशक, मालक, मुद्रक जबाबदार राहणार नाही. या अंकामध्ये प्रकाशित झालेले लेख लेखकाचे त्यांचे वैयक्तिक मत आहे.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

14.	जागतिकीकरण मराठी भाषा, साहित्य आणि संस्कृती.....	27
	- प्रा. के. एम. लोखंडे	
15.	जागतिकीकरण आणि संस्कृती.....	111
	- प्रा. डॉ. मीनाक्षी पुंडलिक पाटील	
16.	जागतिकीकरण आणि मराठी साहित्य.....	28
	- ललिता सुभाष अहिरे	116
17.	मुद्रणकलेचा सांस्कृतिक इतिहास.....	29
	- प्रा. एस. ए. अनाप	124
18.	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा.....	30
	- सौ. सविता म्हसू तांबे	132
19.	जागतिकीकरण आणि मराठी भाषा.....	3
	- प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	141
20.	जागतिकीकरण- साहित्य व संस्कृती.....	145
	- प्रा. निलेश सोमनाथ पर्वत	
21.	मराठी भाषा संधी व आव्हाने.....	149
	- प्रा. आर. ए. नेटके	
22.	जागतिकीकरणाचा भाषा व साहित्यावरील प्रभाव.....	154
	- प्रा. संतोष मारुती शिंदे	

अनुक्रमणिका

अ. क्र.	लेख	लेखक	पु.क्र.
1	स्मरणवेळामधील स्त्रीजीवनाचा वेध	प्रा. रमेश बलभीम जाधवर	1
2	भारतीय लोकशाहीत महीलांची सहभागीता व नेतृत्व एक वास्तविकता	डॉ. एन. आर. चिमूरकर	8
3	स्त्री वाद आणि सामाजिक समानता	प्रा. श्रीमती स्वाती रमेश फापाळे	14
4	स्त्रीवाद :- समस्या आणि उपाय	प्रा. पुंडे सोनाली सयाजी	18
5	भारतातील स्त्री चळवळीतील आंबेडकरी विचारांचे योगदान व भवितव्य	डॉ. वाल्मिक धुडकु इंदासे	23
6	गौरी देशपांडे यांच्या 'एकेक पान गळावया' या लघुकादंबरी संग्रहातील स्त्रीवाद	डॉ. मीनाक्षी विठोबा भोयर	31
7	स्त्रीवाद आणि महाराष्ट्रातील महिलांचा राजकीय सहभाग	डॉ. मनिषा दत्तात्रय पवार	41
8	स्त्रीवाद, स्त्री सक्षमीकरण आणि आजचे वर्तमान	प्राचार्य डॉ. गुंफा कोकाटे	46
9	भारतीय स्त्रीवाद	Lalita Subhash Ahire	54
10	स्त्रीवाद आणि आर्थिक समानता	डॉ. सौ. लक्ष्मी विष्णू भंडारे	60
11	गुणात्मक संशोधन आणि स्त्रीवाद	डॉ. प्रमिला हरीदास भुजाडे (गणवीर)	67
12	स्त्रीवाद: काल आज आणि उद्या	सौ. अलका विकास सानप	74
13	स्त्रीवाद काल आणि आज ...	डॉ. स्वाती अनिल मोरे	80
14	भारतीय स्त्रीवादी साहित्य	स्मिता गोवर्धन शहाणे	87

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years 2019-20

Sr. No.	Title of paper	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	हिंदी उपन्यासों में चित्रित आदिवासी जीवन	हिंदी	आदिवासी साहित्य विमर्श	२०१९-२०	978-93-86835-65-9
2	सूचना प्रौद्योगिक युग में हिंदी भाषा का महत्व	हिंदी	Research journey	2019-20	2348-7143

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

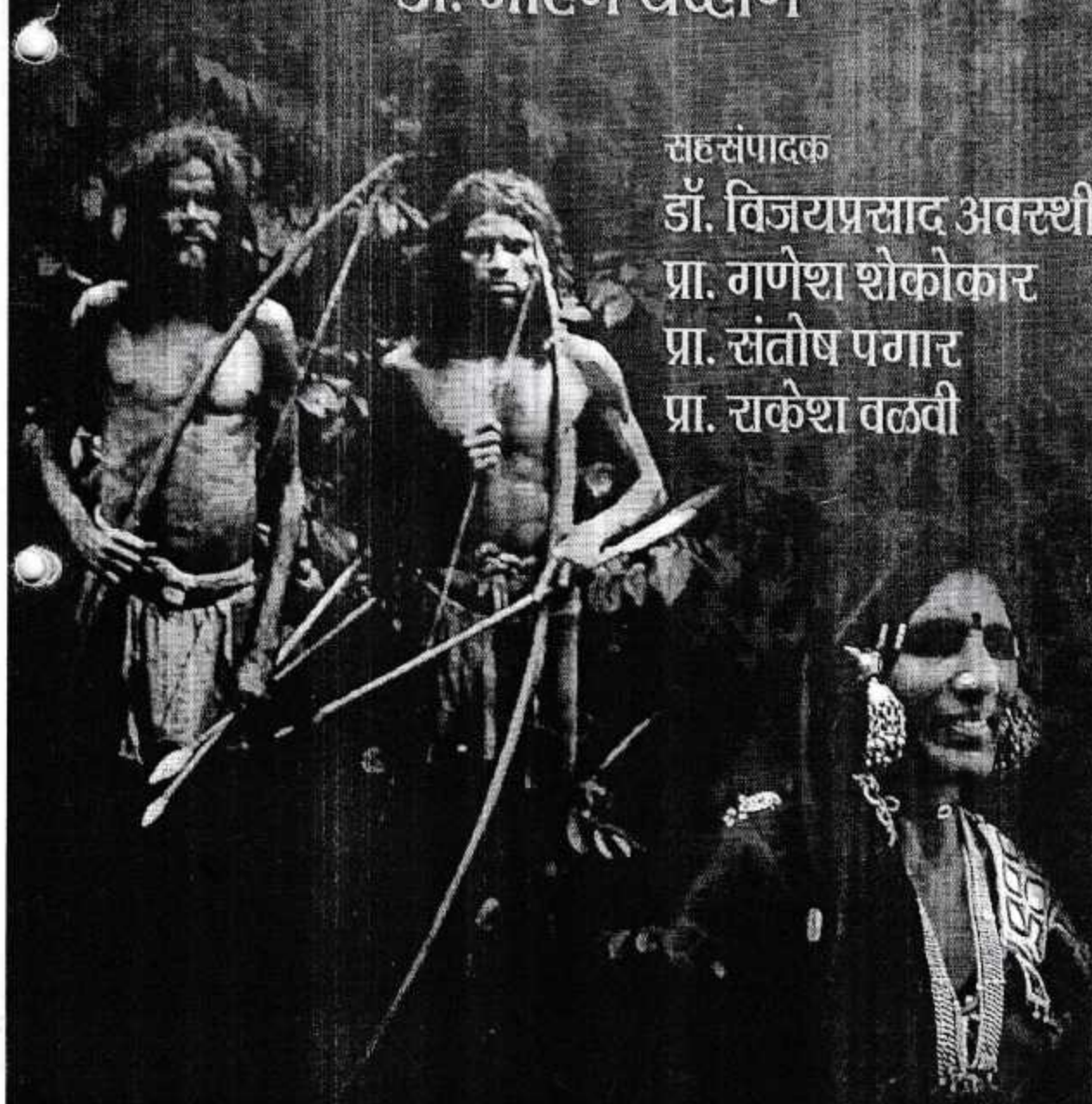
3.3. Research publication and Awards 2020-21

आदिवासी साहित्य विमर्श

संपादक
डॉ. मोहन चव्हाण

सहसंपादक
डॉ. विजयप्रसाद अवरुथी
प्रा. गणेश शेकोकार
प्रा. संतोष पगार
प्रा. सक्केश वलवी

वैधानिक चेतावनी
पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों
में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है।
सर्वाधिकार मूल रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। किसी भी विवाद के लिए
न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2019

ISBN 978-93-86835-65-9

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 09350809192

[www : anuugyabooks.com](http://www.anuugyabooks.com)

मूल्य : 800 रुपये

आवरण

मीना-किशन सिंह

मुद्रक

अर्पित प्रिंटोग्राफर्स, दिल्ली-32

AADIVASI SAHITYA VIMARSH—Collection of essays on
Aadivasi Discourse edited by Prof. Mohan Chavhan

IQAC Co-Ordinator

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal
Arts and Commerce College

वैधानिक चेतावनी
पुस्तक के किसी भी अंश के प्रकाशन, फोटोकॉपी, इलेक्ट्रॉनिक माध्यमों
में उपयोग के लिए लेखक व प्रकाशक की लिखित अनुमति आवश्यक है।
सर्वाधिकार मूल रचनाकारों के पास सुरक्षित हैं। किसी भी विवाद के लिए
न्यायालय दिल्ली ही मान्य होगा।

© लेखक

प्रथम संस्करण : 2019

ISBN 978-93-86835-65-9

प्रकाशक

अनुज्ञा बुक्स

1/10206, लेन नं. 1E, वेस्ट गोरख पार्क, शाहदरा, दिल्ली-110 032

e-mail : anuugyabooks@gmail.com • salesanuugyabooks@gmail.com

फोन : 011-22825424, 09350809192

www : anuugyabooks.com

मूल्य : 800 रुपये

आवरण

मीना-किशन सिंह

मुद्रक

अर्पित प्रिंटोग्राफर्स, दिल्ली-32

AADIVASI SAHITYA VIMARSH—Collection of essays on
Aadivasi Discourse edited by Prof. Mohan Chavhan

IQAC Co-Ordinator

Blue
INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal
Arts and Commerce College

6 / आदिवासी साहित्य विमर्श

11. आदिवासी काव्य में अभिव्यक्त स्त्री-विमर्श
डॉ. भरत शेणकर 72
12. हिन्दी कविता में आदिवासी-विमर्श
डॉ. विनोद श्रीराम जाधव 77
13. 'रेत' उपन्यास में आदिवासी-विमर्श
डॉ. शशिकला साळुंखे 83
14. आदिवासी जीवन और संजीव के उपन्यास
डॉ. सुनील दशरथ चव्हाण 86
15. आदिवासी जीवन से सम्बन्धित उपन्यास : एक अध्ययन
डॉ. के.वी. कृष्णमोहन 89
16. बंगारा जनजाति का इतिहास एवं टांडा संस्कृति : वर्तमान परिदृश्य
डॉ. श्यामराव राठोड़ 94
17. बंगारा जनजातियों के लोकगीत
डॉ. वंदन बापुराव जाधव 103
18. 'टीस' कहानी के सन्दर्भ में आदिवासी-विमर्श
डॉ. सुनिता रामभाऊ हजार 108
19. हिन्दी आदिवासी साहित्य की विकास-यात्रा
डॉ. गौतम भाईदास कुँवर 110
20. संजीव के कथा-साहित्य में आदिवासी चेतना
डॉ. सचिन कदम 114
21. निर्मला पुतुल का काव्य : आदिवासी-विमर्श
डॉ. प्रवीण मन्मथ केन्द्रे 119
22. आन्ध्रप्रदेश की चेंचू जनजाति-एक अध्ययन
डॉ. चिलूका पुष्पलता 124
23. 'अँधेरा और' उपन्यास में थारू जनजाति की त्रासदी
डॉ. गोकुलदास ठाकरे 130
24. बंगारा जनजाति का होलीकोत्सव की सम्प्रेषणीयता
प्रा. अनिल सखाराम जाधव 137
25. हिन्दी उपन्यासों में : चित्रित आदिवासी जीवन
प्रा. निलेश देशमुख 144

हिन्दी उपन्यासों में : चित्रित आदिवासी जीवन

प्रा. निलेश देशमुख

आज बड़े पैमाने पर हिन्दी में साहित्य का लेखन हो रहा है। इस लेखन कार्य में 'दलित-विमर्श' एवं 'स्त्री-विमर्श' पर काफी मात्रा में चर्चा हो चुकी है। उसी की उपज वर्तमान में 'आदिवासी-विमर्श' दिखाई देता है। और बड़ी मात्रा में आदिवासी साहित्य पर भी भारत-भर चर्चा तथा संगोष्ठी का आयोजन होता हुआ दिखाई देता है। इसी तरह अनेक भारतीय भाषाओं में आदिवासियों की जीवन समस्या, जीवन-संघर्ष और शोषण को लेकर साहित्य लिखना आरम्भ हुआ है। यह साहित्य आदिवासियों की जल-जमीन-जंगल से सम्बन्धित रहा है। आज आदिवासी साहित्य स्पष्ट कर रहा है हम यहाँ के मूल निवासी हैं और आज हमें ही निर्वासित किया जा रहा है।

आदिवासी साहित्य अर्थात् आदिवासियों द्वारा लिखा गया साहित्य, जिसमें आदिवासी संस्कृति, दर्शन, जीवन-शैली, प्रकृति और उनकी समस्याओं का चित्रण हो, उसे हम आदिवासी साहित्य कह सकते हैं। आदिवासी साहित्य स्वःन्त सुखाय नहीं लिखा जाता; यह एक सामूहिक साहित्य है। आदिवासी साहित्य से अभिप्राय उस साहित्य से है, जिसमें आदिवासियों का जीवन व समाज उनके दर्शन के अनुरूप व्यक्त हुआ है। प्रसिद्ध आदिवासी एक्टिविस्ट व कवयित्री रमणिका गुप्ता कहती हैं, "मैं आदिवासी साहित्य उसी को मानती हूँ, जो आदिवासियों ने लिखा और भोगा है। उसे आदिवासी समस्याओं, सांस्कृतिक, राजनीतिक व आर्थिक स्थितियों तथा उनकी जीवन-शैली पर आधारित होना होगा।" अर्थात् आदिवासियों द्वारा, आदिवासियों के लिए, आदिवासियों पर लिखा गया साहित्य आदिवासी साहित्य कहलाता है।

आदिवासी साहित्य पर बात करने से पहले हमें 'आदिवासी' इस संकल्पना को समझना आवश्यक हो जाता है। इन्हें संविधान में जनजाति इस शब्द से परिभाषित किया है। साथ ही इन्हें वनवासी, आत्विका, गिरीजन, वन्यजाति या आदिमजाति भी कहा जाता है। आदिवासी शब्द दो शब्दों 'आदि और वासी' से मिलकर बना है जिसका अर्थ 'मूल निवासी' होता है।

आदिवासियों का अपना धर्म है, वे प्रकृतिपूजक हैं, वह जंगल को मानने वाले हैं। आदिवासी समाज दूरदराज रहता है, जहाँ अन्धश्रद्धा, शोषण चिरस्थायी

हैं। विज्ञान-तन्त्रज्ञान का अभाव धर्म के प्रभाव के कारण आदिवासी समाज अप्रगत स्थिति में ही है। साथ-ही-साथ उनमें नए विचारों को अपनाने की प्रवृत्ति दिखाई नहीं देती। फिर भी आदिवासी लोक में साहित्य सहित विविध कला-माध्यमों का विकास तथाकथित मुख्यधारा से पहले हो चुका था, लेकिन वहाँ साहित्य सृजन की परम्परा मूलतः मौखिक रही। जंगलों से खदेड़ दिए जाने के बाद भी आदिवासी समाज ने इस परम्परा को अनवरत जारी रखा। ठेठ जनभाषा में होने और सत्ता प्रतिष्ठानों से दूरी की वजह से यह साहित्य आदिवासी समाज की ही तरह उपेक्षा का शिकार हुआ। आज भी सैकड़ों देशज भाषाओं में आदिवासी साहित्य रचा जा रहा है। जिसमें राजेन्द्र अवस्थी का 'जंगल का फूल', प्रधान का 'एकलव्य', वत्स का 'जंगल के आस-पास', महाश्वेता का 'जंगल के दावेदार', सुरेशचन्द्र का 'वनवासी', शिवप्रसाद का 'शैलूष', मनमोहन का 'गगन घटा घहरानी', जोशी का 'सुराज्य' और संजीव का 'धार' आदि कई हिन्दी उपन्यासकारों ने आदिवासी जीवन, उनका होने वाला शोषण तथा विकास, उनमें उत्पन्न नई विचारधारा का चित्रण किया गया है।

उपन्यासकार संजीव ने 'धार' उपन्यास में पिछड़े हुए बाँसगड़ा गाँव को आलोच्य उपन्यास की कथा को केन्द्र बनाकर वहाँ के उपेक्षित जीवन के प्रश्नों, आकांक्षाओं, शोषण, भ्रष्टाचार, गरीबी, अशिक्षा एवं असुन्दरता का अंकन करके इन सबके बीच मानवीय संवेदना की छवि को उभारकर उधर हमारा ध्यान आकृष्ट किया है। 'धार' उपन्यास में कोयला खदान की सही तस्वीर और आदिवासियों का जीवन इस कृति में देखने को मिलता है। कोयला खदान से सटकर बसे बाँसगड़ा गाँव की मूर्त तस्वीर इस रचना में देखने को मिलती है। इसका परिचय कराते हुए मैना कहती है कि, "उत्तर-पूरब की दिशा में चिमनी से उजला-उजला धुआँ निकल रहा था, पुराने टीनों की घेराबंदी मरियल पैँडा के बीच टूट-टूटकर जुड़ी हुई-सी अगल-बगल ज्यादातर फूस के घरोंदे नजर आ रहे थे।"

गाँव अपने-आप में स्वतन्त्र हुआ करते हैं। रोशनी के नाम पर टिन की चारदीवारी के अन्दर के कुछ बल्बों और एक बाहर के मन्दिर के बल्ब को छोड़कर लालटेन और दिबेरिया जल रही थीं जहाँ-तहाँ। इस तरह से लेखक ने बाँसगड़ा गाँव का चित्रण किया है। दो दशक पूर्व भारत की केन्द्रीय सरकार द्वारा शुरू की गई आर्थिक उदारीकरण की नीति ने बाजारवाद का रास्ता खोला। मुक्त व्यापार और मुक्त बाजार के नाम पर मुनाफे और लूट का खेल आदिवासियों के जल, जंगल और जमीन से भी आगे जाकर उनके जीवन को दाँव पर लगाकर खेला जा रहा है। पिछले एक दशक में अकेले झारखंड राज्य से 10 लाख से अधिक आदिवासी विस्थापित हो चुके हैं। इनमें से अधिकांश लोग दिल्ली जैसे महानगरों में घरेलू नौकर या टिक्कादी पर काम करते हैं। ऐसी जर्जर परिस्थिति से ऊबकर वह अपने गाँव छोड़

देते हैं और दूसरे शहरों में आकर बसते हैं। उनके सामने जीवन जीने के लिए जो खेती है, वह सब नष्ट हो जाती है। गाँव के किसान लोग किसान न रहकर मजदूर बन जाते हैं। धूप और धुएँ में जलती बस्तियाँ, अधनंगे बच्चे, दमघोंटू वातावरण, खाँसते हुए लोग, मरियल कुत्ते की तरह पेड़ और गन्दगी का यह साम्राज्य है "न दिन है, न रात, दोनों की दहलीज पर संथाल परगना का पूरा नंगा इलाका घायल गुरते सूअर की तरह पड़ा है। नंगी-अधनंगी पहाड़ियाँ जहाँ-तहाँ खड़े शाल, महुआ, खजूर और ताड़ के पेड़, झाड़ियाँ, बलुई बंजर धरती, सूखती नदियाँ, सूखते कुएँ, तालाब, भयंकर पोखरियाँ खाड़े, जहाँ-तहाँ सोये पड़े मुर्दों से लोग।"

इस तरह उपर्युक्त चित्रण बाँसगड़ा गाँव के कोयला खदान का परिवेश मृत्न करता है। इसी के परिणामस्वरूप आदिवासियों को हेय कोटि का जीवन जीना पड़ता है। यह लोग सुबह से लेकर शाम तक गहरी कोयला खदानों में कड़ी मेहनत करने के बावजूद उन्हें दो वक्त की रोटी मयस्सर नहीं होती यानी उनका जीवन गरीबी और भूखमरी यही उनकी जीवन की यथार्थता रही है। वे लोग शिक्षा से दूर-दराज रहे हैं और इसी का स्वरूप उनके जीवन में रहा है। वह अशिक्षित होने के कारण उनमें डायन, जादू-टोना, भूत, प्रेत, बलिप्रथा, तन्त्र-मन्त्र, भाग्यविधाता और ओझा का आतंक पाया जाता है।

अन्धश्रद्धा का प्रमाण अधिक मात्रा में होने के कारण यह समाज भूत, डायन जैसी बातों से अभी डरता हुआ दिखाई देता है इसका चित्रण मैना मंगर को बताती हुई कहती है—“अरे दुत्त, भुत-फुत कुछ नहीं।” उसने मंगर का भूत झाड़ा।

भूत-प्रेत की चर्चा चली तो चलती ही गई। सोते समय मैना ने बताया।

“भूत तो दिया भी है, डब्बे में ...।”

मंगर का कलेजा दहल उठा, “यहाँ...?”

“सब कएता, हमारा माँ आ के टोना से डब्बा बाँध दिया है एक-दुठो बदमाश बाढ़ में भी आया था, साँप भेंटा गया, बस भाग चला।” वह हँस पड़ी।

“सब तो ये भी कहते हैं कि वो डायन है। उनके आने से-ई तेजाब बरसता है बीमारी होता है।”

“और कुछ बोला?” उसकी हँसी सुख गई।

“कबर...? छी! छी! छी! धरम भ्रष्ट! अरे लाश की दुर्गति न करा मैना! लाश कबर में रही तो डायन आती रहेगी कलेजा खाने के लिए” इस तरह से समाज में फैली अन्धश्रद्धा से लोग त्रस्त रहते हैं।

आदिवासी समाज में संस्कृति (रीति-रिवाज, परम्पराएँ, अनुष्ठान, पर्व-त्यौहार, नृत्य-वाद्य आदि) धार्मिक विश्वासों से जन्म लेती है इसलिए इनमें विविध लोकगीत, *संस्कृत*

करते हुए शर्मा बाबू मंगर को कहते हैं कि "छोटे-छोटे घर-छाजन फूस की हो या खपड़े की, सभी घरों में एक बात आम थी—दीवारों का ऊपरी भाग सफेद चिकनी मिट्टी से और नीचे स्याह स्लेटी मिट्टी से लिपे हुए ठीक सौताल औरतों की किनारीदार साड़ियों की तरह।" इस तरह से उनके घरों का चित्रण किया है और उनके घर स्वच्छ रहते हैं कि वह ब्राह्मणों के घरों से काफी स्वच्छ इन आदिवासियों के घर देखने को मिलते हैं—इसका चित्रण हुआ है। हँसते-हँसते ही शर्मा ने कहा "मंगर जी अपने यहाँ कुछ ब्राह्मणों के भी घर ऐसे ही हैं कि अन्दर चले जाएँ तो गन्दगी से आपका सर फटने लगे, लेकिन आपको एक भी आदिवासी का घर गन्दा नहीं मिलेगा, न अन्दर से न बाहर से, चाहे वो सूअर ही क्यों न पोसें। आपने मजूरों को काम करते देखा होगा। आदिवासी औरतें सिर पर एक गमछा रख लेंगी जो पीठ के नीचे तक फैला होगा, चाहे वे कोयला ही क्यों न ढो रही हों, जबकि दूसरी 'देशवाली' औरतों में ये चीज आपको नहीं मिलेगी। आदिवासी संस्कृति तो इस मायने में आर्य संस्कृति से बेहतर है, भले ही वे साँवले हों और आर्य गोरे। हमारे पास जो कुछ भी है, उसका ज्यादातर भाग आदिवासी संस्कृति से लिया हुआ है और आप गुड़ खाकर गुलगुले से परहेज क्यों कर रहे हैं भाई, मैना भी तो वही है।"

मनुष्य जाति अपने-आपको संस्कृतिशील बता रही है। पर आज भी बहुत कम मात्रा में यह दिखाई देता है कि आज वैज्ञानिक-तन्त्रज्ञान बढ़ा है और भी बढ़ेगा, पर जो आदिवासी समाज है उनका विकास किस तरह होगा? उन्होंने अपनी संस्कृति को नष्ट नहीं होने दिया। वे अपने-आप से ईमानदार हैं। उनके सब उत्सव, रीति-रिवाज यह आज रूढ़ि-परम्परा के अनुसार ही दिखाई देते हैं और उनकी बोली, इमानदारी यह हमें आज भी जैसे के तैसे देखने को मिलती है। इसी तरह आदिवासी जीवन का चित्रित रूप हमें राजेन्द्र अवस्थी के 'जंगल के फूल' उपन्यास के बस्तर जनपद के 'गढ़बंगाल' और 'बिझली' गाँवों के आदिवासियों की संस्कृति, रीति-रिवाज, आचार-विचार आदि का जीवन्त चित्रण प्रस्तुत किया गया है। इसमें जो भी आदिवासी समाज की संस्कृति दिखाई देती है, यह रीति-रिवाज, परम्परा से चली आ रही है। आज हम सभ्य समाज में देखते हैं तो संस्कृति यह नाम के लिए रही है पर आदिवासियों की संस्कृति यह आज भी जस-की-तस देखने को मिलती है और उनकी भाषा सौम्य और मधुर रही है। कुछ जातियाँ आज भी समाज जंगलों में रहती हैं। उसमें बात करते हैं तो, राकेश वत्स का 'जंगल के आस-पास' उपन्यास में सोन नदी के किनारे, जंगलों एवं पहाड़ों में निवास करने वाले आदिवासी जातियों का वर्णन किया गया है। इस समाज का विकास मंद गति से चल रहा है। इनको

आज हम देखते हैं कि, आदिवासी समाज में जो कुछ घटित हो रहा है, उनके ऊपर लिखा गया साहित्य को हम आज समझते हैं, तो हमें लगता है कि जो कुछ जीवन आदिवासियों का घटित हो रहा है उसमें उनकी आर्थिक, सामाजिक स्थिति का विकास हो रहा है। पर फिर भी भारत जैसे देश में झारखंड, बिहार जैसे राज्यों में आदिवासियों की जन जीवन की स्थिति भयानक हो रही है। आदिवासियों को हेय कोटि का जीवन जीना पड़ रहा है।

सन्दर्भ

1. संजीव का घर, पृ. 14-15।
2. वही, पृ. 37, 38।
3. वही, पृ. 70।
4. इक्कीसवीं सदी के आदिवासी हिन्दी उपन्यास- डॉ. गोरख प्रभाकर काकड़े।
5. आदिवासी साहित्य विमर्श : चुनौतियाँ और संभावनाएँ।
6. मोनिका मीना : आदिवासी साहित्य की अवधारणा- साहित्यसुधा वेबपत्रिका, दिसम्बर 2007।
7. सं. रमणिका गुप्ता, आदिवासी साहित्य यात्रा, संस्करण 2016, पृ. 24।
8. संजीव का कथा-साहित्य और आदिवासी संघर्ष/ज्योतिकुमारी मीणा।
9. वंदना टेटे अपनी पुस्तक आदिवासी साहित्य परम्परा और प्रयोजन।

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpur, Dist-Nashik

IN CHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpur, Dist-Nashik

'RESEARCH JOURNEY' International E- Research Journal
Impact Factor - (SJIF) - 6.261, (CIF) - 3.452(2015), (GIF)-0.676 (2013)
Issue 128-२१ व्या शतकात प्रसार मध्यामांतर्गत भाषाविषयक चिंतन व आव्हाने
UGC Approved Journal

ISSN :
2348-7143
February-2019

Impact Factor - 6.261

ISSN - 2348-7143

INTERNATIONAL RESEARCH FELLOWS ASSOCIATION'S

RESEARCH JOURNEY

International E-Research Journal

PEER REFREED & INDEXED JOURNAL

February -2019 Special Issue - 128

२१ व्या शतकात प्रसार मध्यामांतर्गत भाषाविषयक चिंतन व आव्हाने

Guest Editor:

Dr. S. G. Baviskar ,
Principal,
MVPS's Arts & Commerce College, Soygaon
Tal. Malegao, Dist. Nashik [M.S.] INDIA

Executive Editor of the issue:

Dr. Smt. U. P. Shirode
Prof. Smt. S. M. Ahire
Dr. Smt. V. M. Desai
Prof. J. D. Pawar
Dr. Manoj Jagtap

Chief Editor:

Dr. Dhanraj Dhangar (Yeola)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

SWATIDHAN INTERNATIONAL PUBLICATIONS

For Details Visit To : www.researchjourney.net

© All rights reserved with the authors & publisher

Price : Rs. 800/-

Published by -

© Mrs. Swati Dhanraj Sonawane, Director, Swatidhan International Publication, Yeola, Nashik
Email : swatidhanrajs@gmail.com Website : www.researchjourney.net Mobile : 9665398258

सूचना प्रौद्योगिकी युग में हिंदी भाषा का महत्व

प्रा. देशमुख निलेश शिवाजी

एम.ए., नेट,सेट

मो नं. ९४०४७८७६९८

२१ वीं शताब्दी में सूचना प्रौद्योगिकी की इस युग में हिंदी भाषा को बहुत बड़ी मात्रा में उपयोग में लाया गया है। आज सर्वत्र कंप्यूटर, रेडीयो, मोबाईल, लैपटॉप आईपैड जैसी वस्तुओं ने दुनिया में अपना वर्चस्व स्थापित किया है। आज की पीढ़ी इन चीजों के बिना जीने की कल्पना भी नहीं कर सकती है। ज्ञान के क्षेत्र में जो इंटरनेट का उपयोग नहीं करता तो वह व्यावहारिक रूप से निरक्षर माना जाता है।

आज हिंदी जो राजाभाषा के रूप में कार्य कर रही है। उसी की उपज आज सूचना प्रौद्योगिकी में देखने को मिलती है। आज पूरी दुनिया में इंटरनेट का उपयोग हो रहा है। भारत में १९९० के बाद इंटरनेट ने क्रांती लाई और आज ८ करोड़ से भी ज्यादा लोग इंटरनेट का इस्तेमाल करते हैं। इसमें हिंदी भाषा को विश्वस्तर पर भी सूचना प्रौद्योगिकी ने महत्व का माना है। सूचना प्रौद्योगिकी की शुरूवात भले ही अमेरिका में हुई हो फिर भी भारत की मदद के बिना यह आगे नहीं बढ़ सकती थी। गुगल के एक वरिष्ठ अधिकारी ने कहा है। कि आनेवाले कुछ वर्षों में भारत दुनिया के बड़े कंप्यूटर बाजारों में से एक होगा और इंटरनेट पर जिन तिन भाषाओं का दबदबा होगा वे हैं। हिंदी, मंडारिन और अंग्रेजी इसकी पृष्ठी हैं।

आमतौर पर यह धारणा है कि कंप्यूटरों का बुनियादी आधार अंग्रेजी है। यह धारणा सरसा गलत है। कंप्यूटर की भाषा अंको की भाषा है। और इन अंकों में केवल ० और १ को ही तकनीकी और मशीन उपभोक्ता के लिए होती है इंटरनेट पर हिंदी के पोर्टल अब व्यावसायिक तौर पर आत्मनिर्भर हो रहे हैं। कई दिग्गज आई.टी. कंपनियां चाहे वो गुगल हो या कोई और सब हिंदी अपना रही हैं। आज भारत में इतनी बड़ी मात्रा में आबादी होने से उनके उत्पादन का विज्ञापन करने के लिए वह हिंदी को इस्तेमाल में ला रहे हैं और उनकी बढ़ोतरी भी देखने को मिलती है। आई.बी.एम. सन.मैक्रो सिस्टम ओरकल आदि ने भी हिंदी अपनाया शुरू कर दिया है। इंटरनेट एक्सप्लोरर, नेटस्केप, मोजिला क्रोम आदि इंटरनेट ब्राउजर भी खुल कर हिंदी का समर्थन कर रहे हैं। आम कंप्यूटर उपभोक्ताओं के लिए कामकाज से लेकर डाटाबेस तक हिंदी में उपलब्ध है।

हिंदी भाषिक लोगों ने हिंदी भाषा को विश्व के मानचित्र पर अंकित कर दिया है यह भी एक सत्य है कि किसी भी भाषा का विकास और प्रचार किसी प्रेरणा, प्रोत्साहन या दया का मोहताज नहीं यह तो स्वतः विकास के राहपर आगे बढ़ता रहता है। आज प्रिंट हो या इलेक्ट्रॉनिक मीडिया फिल्में हो या सीरियल्स, डिस्कवरी, जिओग्राफिक हो या हिस्ट्री या कार्टून सभी पर हिंदी की तुती बोलती है सभी तथ्य हमें हिंदी के उज्ज्वल भविष्य के प्रति आश्वस्त करते हैं।

आधुनिक युग कंप्यूटर का युग है। जिसने आज मनुष्य की कागज पर निर्भरता को काफी हद तक कम कर दिया है। क्योंकि आज हम कंप्यूटर के आगमन से नोट्स लिखना हो या और कुछ लिखने की बात आती है तो वहां पर इन सारी वस्तुओं का हम इस्तेमाल करते हैं। सूचना प्रौद्योगिकी ने यह काम आसान कर दिया है यह अलग - अलग भाषाओं में फॉन्ट उपलब्ध है। नित. नए - नए तरीके से विकसित इन सारी यंत्रों ने ऐसी बाधाओं को पार कर दिया है और हिंदी भाषा ने इन सब में प्रचार प्रसार का काम इन सूचना प्रौद्योगिकी की सहायता से किया है। कंप्यूटर में टाइपिंग के लिए उपयोग किए जानेवाले टाइपराइटर को चलन से बाहर

किया परंतु शुरूवात में यह स्थानिए भाषाओं के लिए सहज नहीं था। इस समस्या का समाधान युनिकोड के आगमन से हुआ जिसमें हिंदी के साथ-साथ अन्य भारतीय भाषाओं के लिए भी कंप्यूटर पर काम करने के लिए आसान प्लेटफॉर्म निर्मित किया गया है। इसके माध्यम से हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं में ब्लॉग लिखे जाने लगे हैं। जो कि अब तक कुछ ही देशों में यह सुविधा उपलब्ध थी। आज हिंदी में अनेकों ब्लॉग लिखे तथा पढ़े जा रहे हैं। इतना ही नहीं समाचार पत्रों ने भी अब नियमित रूप से ब्लॉग छपने शुरू कर दिए हैं।

सूचना प्रौद्योगिकी में रेडिओ, कंप्यूटर सेल्युलर उपग्रह, संचार प्रकाशित तंतु, लेजर, टेलिफोन, मोबाइल समिलित रूप से पुरे विश्व में सूचना प्रौद्योगिकी का सुत्रपात किया है तथा संदेश के आदान – प्रदान में भाषा का महत्वपूर्ण स्थान है इन सब में हिंदी मुख्य रूप से काम कर रही है। सूचना प्रौद्योगिकी ने पुरी धरती को एक गाँव बना दिया है। इसने विश्व की विभिन्न अर्थव्यवस्था को जोड़कर एक वैश्विक अर्थव्यवस्था को जन्म दिया है इन सबका काम एक भाषा कर रही है। आज हिंदी ने वैश्वीकरण के इस युग में बड़ी उन्नति की है। हिंदी भाषा से बहुत से लोग एक साथ जुड़ गए हैं।

वर्तमान समय में मोबाइल फोन पर हिंदी समर्थन हेतु निरंतर कार्य चल रहे हैं। आज कई सारी मोबाइल कंपनियां सोनी, नोकिया, सैमसंग जैसे हिंदी टंकण, हिंदी वाइस सर्च व हिंदी भाषा में इंटरफेस की सुविधाएं प्रदान कर रही हैं। इनके साथ ही आईपैड पर लिखने की सुविधा उपलब्ध है। आज अंग्रेजी के साथ ही हिंदी भाषा का भी नेटवर्क फैलता जा रहा है। जागरण वेबदुनिया, नवभारत टाइम्स तथा विकिपीडिया हिंदी, भारतकोश, गद्यकोश, कविताकोश, हिंदी समय डॉटकॉम आदि इंटरनेट साइटों पर हिंदी की सामग्री देखी जा सकती है। आज विज्ञापन के संबंधित हो या कृषि से हर जगह पर हिंदी का महत्व बढ़ रहा है। आज हिंदी का महत्व आचार – विचार से आगे जाकर बहुत कुछ सामग्री पढ़ने को मिल रही है तथा विविध जगह पर इसके विज्ञापन हिंदी में देखने को मिलते हैं। आज राजभाषा विभाग ने विविध सुविधाएं प्रदान करने का कार्य किया है। हिंदी भाषिक लोगों के लिए इन सूचना प्रौद्योगिकी का फायदा हो रहा है।

आज भारत में ८०० से जादा टीवी चैनल और २५० तक एफ.एम.चैनल उपलब्ध हैं। साथ ही ई समाचार पत्रों के चलन ने पत्रकारिता को एक नया स्वरूप दिया है। आज अपनी मातृभाषा में समाचार – पत्र पढ़ने के लिए उस क्षेत्र विशेष में अनिवार्यतः उपस्थित रहना आवश्यक नहीं रहा। लगभग सभी प्रमुख समाचार पत्रों के ई संस्करण इंटरनेट पर उपलब्ध हैं। इनके अलावा हिंदी तथा अन्य भारतीय भाषाओं में ई.बुकस, ई. मैगजीन, आदि का प्रसार भी काफी तेज गति से हो रहा है।

इन सारी बातों से हमें सूचना प्रौद्योगिकी का इस युग में कितना महत्व है और उसमें भी हिंदी भाषा का सबसे ज्यादा लोग इस्तेमाल कर रहे हैं। यह हमें देखने को मिलता है। आज सूचना प्रौद्योगिकी की इस युग में हिंदी का महत्व पहले से अधिक हो गया है। आज यह राजकाज की संवैधानिक बाध्यता से निकलकर व्यावसायिक भाषा के रूप में उभरकर सामने आयी है। और इसलिए हिंदी भाषा यह आज २० देशों में बोली जाती है तथा विविध विश्वविद्यालयों में पढ़ाई जाती है। सूचना प्रौद्योगिकी ने यह आसान कर दिया है। आज कहीं भी जाकर आप हिंदी भाषा में अखबार पढ़ सकते हो या ब्लॉग लिख सकते हो आज मोबाइल द्वारा कविताएँ लिख सकते हो इन सब का इस्तेमाल सूचना प्रौद्योगिकी ने आसान कर दिया है। हिंदी भाषा में इन सब जानकारी को उपयोग में लाया जा रहा है। सूचना प्रौद्योगिकी कि इस युग में हिंदी भाषा को अलग हि महत्व प्राप्त हुआ है। –

संदर्भ ग्रंथ

१. मधेपुरा टाइम्स, ७ फेब्रुवारी २०११
२. राजभाषा हिंदी और सूचना google.com search.
३. google IAS Beginner.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

3.3. Research publication and Awards

Marks 15

2018-19

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Sr. No.	Title of paper	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	Goods & services Tax (GST) :- one nation, one tax	प्रा. नितीन वामन	Economic	2018-19	
2	Goods & services Tax (GST) :- Structure and Impact	प्रा. नितीन वामन	Economic	2018-19	
3	भारत आणि चीन आशिया देशावरील प्रभाव	प्रा.शशीकांत सांगळे	Economic	२०१८-१९	
4	विमुद्रीकरणाचे भारतीय शेतीवरील पारीनाम	संदीप जगताप	Pol. Sci	२०१८-१९	
5	भारतातील शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या	प्रा.शशीकांत सांगळे	Economic	२०१८-१९	

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

3.3. Research publication and Awards(2019-20)

Peer-Reviewed International Scientific Research Journal
Impact Factor: 5.344
Special Issue: Economic and Political Indicators of Asian Countries: India & China
UGC Approved Journal No. 6012

ISSN:
2312-9318
January 2019

भारत आणि चीन : अभियांत्रिकी देशावर आर्थिक आणि राजनीतिक प्रभाव

श्री जगन्नाथ मंदिर सचिवालय
सचिवालय विभाग, प्रमाणित प्रतिलिपि
जगन्नाथ मंदिर सचिवालय, प्रमाणित
श्री ००३००००००००० / ००२०००००००००

परिभाषा:-

[illegible]

सोमनाम वज्रनाम भारतके स्थान परकत दक्षिण आशियामें आहे. अतिशय उत्तरपर ते भारताला स्थान देत नाहीत. ते १९९८ साली वेल्शम आर्थिक उन्हाळ्यात दक्षिणानंदर सोमनामनाम वज्रनामनाम जात आली व त्यांनी भारताची दखल घेतली. त्यांनी देह त्यांचा मंडला आलेल्या आण अर्थिक प्रगती सोमनामनाम पद्धती दे नीमला नुसतारक आहे. सोमनामनाम देह भारताला आर्थिक उन्हाळ्यासाठी भागीदार कमन ध्याय्या विचार करत आहे.

संशोधनायी अदिदृष्टये—

१. भारत आणि चीन यांचा आशियाई देशांचा दहावा व भूमिका.
  २. भारत आणि चीन आशियाई देशांचे व परस्पर भारत
  ३. भारत आणि चीन विकासद्वारांच्या
  ४. चीन आणि चीन देश संघ.
  ५. भारताचा गमना, कर आणि चीनची प्रतिक्रिया
- ता. सद्यस्थितीत वेपार दुय्यम स्तरावर आभारलेला आहे. सध्या गुप्तते, वर्तमानाचे, इतरनेत व

[illegible][illegible][illegible][illegible]

३. भारत आणि चीन सीमा विवादका प्रभाव-

जनप्रमाण भारताने सांगण्याची नवी वेळीच सुरुवात झाली आहे. भारताने आपले चालू प्रमाण सांगण्याची मान्यता घेतून देवाचला आहे. २००३ साली भारत-चीन सीमाप्रश्नावर राजकीय पक्षीय शोषणपत्रे ठरवले. तेव्हा भारताने पश्चिम, मध्य आणि पूर्वेच्या क्षेत्रांचे नकाशे हस्तगत करून घेतले. भारताने त्यांना पश्चिम क्षेत्राचे नकाशे दिले होते. पण चीनने तो पक्षीय २००२ मध्ये वाचवला. सीमा प्रश्नाच्या व सीमावर वास्तव्य असलेल्या अतिक्रमणाच्या अनिर्णित प्रश्नांवर चर्चेतून काढी नवी मार्ग शोधता आले परंतु प्रमाण मर्यादित विषय नाही २००८ च्या चीन संवैधानी सांगितले त्यांना कठोरपणे चीनने। सधून पूर्वीच्या राज्यांचे देखत घेतली जावी.

Coordinator
Serak Mandal's
ce College
ashik

Prin
INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

[illegible]

हा महोदय हेपर शुद्धम श्वीनाका अभासलेला आहे. सदरपुस्तके, वर्तमानाची, इ.स. १९०८

GOODS AND SERVICES TAX: ONE NATION, ONE TAX

PROF NITIN G. WAMAN

M.A. M.PHIL. SET. (ECO)

2018

INTRODUCTION

Goods and services tax (GST) is recognized as a tax on value-added system charged on GST. Even if Canada tried to implement Good and Services Tax in 1905, It was moved in 1991 after good & services tax. So in April 1954 France became the first country to impose goods and services tax. There are more than 160 country with goods and services tax in the world 12 countries are in the process of implementing GST. A total 17 types of indirect taxes, surcharge & cesses have been included in the Goods & Services Tax (GST). Of these 8 types of indirect taxes, surcharge & cess central government are included. The government on India is committed to replace on the indirect taxes levied on goods and services by central and states and implement GST 1st July 2017. Since India is now 3rd largest economy so GST is most significant tax reform since Independence. It will increase revenues and growth stimulate investment and make investment doing business in India easier. GST bill have a far reaching impact on all almost all the aspects in the business organization in the country.

METHODOLOGY

The researcher used secondary data for the study, secondary data have been collected from the various journal, research articles and internet websites. Descriptive method also is used to analyses the study.

OBJECTIVE OF THE STUDY

The study has been geared toward achieving the following objectives.

- 1) To understand the concept of Goods and services Tax.
- 2) To know the benefits of Goods And Services tax (GST) in India
- 3) To examine the structure of the Goods and Services Tax.
- 4) To Understand how GST will work in India.

What is GST?

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Goods and services tax (GST) is a comprehensive tax levy on manufacture, sale and consumption of goods and services at a national level. In simple terms, GST may be defined as a tax on goods and services, which is leviable at each point of sale or provision of service, in which at the time of sale of goods or providing the services the seller or service provider may claim the input credit of tax which he has paid while purchasing the goods or procuring the service. It is basically a tax on final consumption.

Under the GST regime, both the centre and state would have the powers to tax the supply of goods and services right from their primary stage to final consumption. At the centre's level, introduction of the GST will mean that it takes the place of central excise duty, services tax and additional customs duties. At the state level, the GST will take the place of state VAT.

DUAL GST MODEL

India is federal country where both the centre and states have been assigned the powers to levy and collect taxes through appropriate legislation. It has been there would be a "Dual GST" model in India, taxes will be levied by both centre (Central GST) and state (State GST) on Goods and services. Hence a dual GST would be according to the constitutional requirement of fiscal federalism.

STRUCTURE OF THE GST

- 1) Dual GST:- Both centre and states will simultaneously levy GST across the value chain. Centre will levy as well as collect Central Goods And Services Tax (CGST) and states would levy and collect state Goods and Services Tax (SGST) on all transactions within a state. The input tax credit of CGST will be available for paying the CGST liability on the output at each stage. Similarly the credit of SGST paid on inputs would be allowed for paying the SGST on output.
- 2) Inter State transaction and the IGST mechanism:- The Integrated Goods and Services Tax (IGST) have been designed to ensure seamless flow of input tax credit from one state to another. The centre will levy and collect the IGST on all inter-State supply of goods and services.

Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

- 3) Destination-based consumption tax:- GST will be a destination based tax. This implies that all SGST collected will ordinarily accrue to the state where the consumer of the goods or services sold resides.
- 4) Central Taxes :- Service tax, central excise duty, Additional excise duty, Special additional duty of custom (SAD)
- 5) State taxes:- VAT/ Sale tax, Entertainment tax, Octroi and entry tax, Luxury tax, Taxes on lottery, betting & gambling,

FEATURE OF THE GOODS AND SERVICES TAX

- 1) The GST would be applicable to all transaction of goods and services made for a consideration except the exempted goods and services, goods which are outside the purview of GST.
- 2) GST will have dual components: one levied by the centre (CGST) and the other levied by the states (SGST).
- 3) The GST will be levied on import of goods and services into the country.
- 4) The CGST and SGST are to be paid separately to the centre and state's respective accounts.
- 5) Also an additional tax of 1% on inter-state trade in goods and services will be imposed & collected by the centre and provided to state for tow years to compensate the loss (of any) faced by the states for implementing the GST.

BENEFITS OF GOODS AND SERVICES TAX.

- 1) GST provide comprehensive and wider coverage of input credit setoff, you can use services tax credit for the payment of tax on sale of goods etc.
- 2) Prices of goods are expected to reduce in the long run as the benefits of less tax burden would be passed on to the consumer.
- 3) By reducing the tax burden the competitiveness of Indian products in international market is expected to increase and there by development of the nation.
- 4) Many indirect taxes in state and central level included by GST, You need to pay a single GST instead of all.
- 5) Uniformity of tax rates across the states.

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist. Nashik

- 6) Tax evasion at various stages will be eliminated as tax offsets can be collected only if taxes have been paid originally. You will also be able to buy raw materials or constituents materials for production only from those who have paid taxes, in order to claim benefits.
- 7) The current supply and distribution chain may undergo a change with a change in taxation system that does away with excise and customs duties.

CONCLUSION

Since the 122nd constitution amendment bill has become a law (101st amendment) enabling the centre and states to levy GST concurrently, India is all set to usher the financial year 2017-18 with a new tax regime i.e. GST. Accordingly, India joins the select club of nations such as Canada, Australia, Singapore and Malaysia having GST as the indirect tax system. The multiple tax structure of indirect taxes leads to evasion of tax but by implementing GST, India will definitely lead to more tax payers and therefore increase the govt. revenue. GST is good for the development of the Indian economy because it brings uniform taxation (single taxation) system in India which accumulates funds under one roof.

REFERENCES .

- 1) Goods and Services Tax (GST) and Task Ahead: An Analysis,- Shrawan Kumar Singh, Pratiyogita Darpan, Jan. 2017.
- 2) Shishir Sinha, GST : One Nation , One Tax, Yojana Nov. 2016.
- 3) Dr. Vikas Kumar , GST: Positive and Negative Effects On Common Man In India, ISSN (P) 0973-4503 (E): 2454-1702, Impact factor 4.173.
- 4) Arun Raj.R. Swetha N, Robin Samuel, GST and Its Provisions- An overview, ISSN 978-81-924180 Impact factors 4.9, 2015.
- 5) Bikram pegu, The Proposed GST (Goods and Services Tax) and Indian Economy, ISSN (P) 2395-4345 (O) 2455-2909, Impact Factor 1.585, June 2017.
- 6) Deepika Bendapudi & Sheba M Sam, A Study On GST And Its Impact On Government and Retail Sector- An Analysis, ISSN 978-81-924180 Impact factors 4.9, 2015.
- 7) D. D. Shahade, Goods and Services Tax: An Overview, Vidyabharti International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979,

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

- 8) M.R. Ingle, Goods and Services Tax (GST): Its Features, Benefits and Impact, Vidyabharti International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979,
- 9) N.W. Jaswante, Goods and Services Tax (GST) Effects and Benefits, Vidyabharti International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979,

Mr. Nitin G. Waman

M.A, M.Phil, SET (ECO)

Research Student (P.hd)

nwaman23@gmail.com

9890806730

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

GOODS AND SERVICES TAX (GST) :- STRUCTURE AND IMPACT.

Prof. Nitin G. Waman

M.A., M.Phil, SET.

2018

INTRODUCTION

Goods and services Tax (GST) is a proposed system of indirect taxation in India merging most of the existing taxes into single system of taxation. It was introduced by the constitution Act 2016. The Chairman of GST bill is union finance minister which is currently arun Jaitley. 1st July 2017 and was applicable throughout India which replaced cascading taxes levied by central & state governments.

GST would be a comprehensive indirect tax on manufacturer, sale and consumption of goods and services throughout India, to replace taxes levied by the central and state governments. Good and Services Tax would be levied and collected at each stage of sale or purchase of goods or services based on the input tax credit method. This method allows GST registered businesses to Claim tax credit to the value of GST they paid on purchase of goods or services as part of their normal commercial activity. Taxable goods and services are not distinguished from one another and are taxed at single rate in a supply chain till the goods or services reach the consumer. Administrative responsibility would generally rest with a single authority to levy tax on goods and services. The introduction of goods and services (GST) would be a significant step of in the reform of indirect taxation in India.

METHODOLOGY:-

The study is completely based on secondary sources. The study of the proposed GST is the result of journals, magazines, book and internet sources.

CONCEPT

GST is a indirect tax which will subsume almost all the Indirect taxes of central government and states governments into a unified tax. As the name suggests it will be levied on both good and services at all the stages of value addition. It has dual model including central good and services tax (CGST) and states goods and services tax (SGST). CGST will subsume

central indirect taxes like central excise duty, central sale tax, services tax, special additional duty on customs, counter veiling duties whereas indirect taxes of state governments like state VAT, purchase tax, luxury tax, octroi, tax on lottery and gambling will be replaced by SGST. Integrated goods services tax (IGST) also called interstate good & services tax is also a component of GST. It is not an additional tax but it is system to examine the interstate transactions of goods & services and to further assure that the tax should be received by the important state as GST is a destination based tax.

STRUCTURE OF THE GST

- 1) Dual GST:- Both centre and states will simultaneously levy GST across the value chain. Centre will levy as well as collect Central Goods And Services Tax (CGST) and states would levy and collect state Goods and Services Tax (SGST) on all transactions within a state. The input tax credit of CGST will be available for paying the CGST liability on the output at each stage. Similarly the credit of SGST paid on inputs would be allowed for paying the SGST on output.
- 2) Inter State transaction and the IGST mechanism:- The Integrated Goods and Services Tax (IGST) have been designed to ensure seamless flow of input tax credit from one state to another. The centre will levy and collect the IGST on all inter-State supply of goods and services.
- 3) Destination-based consumption tax:- GST will be a destination based tax. This implies that all SGST collected will ordinarily accrue to the state where the consumer of the goods or services sold resides.
- 4) Central Taxes :- Service tax, central excise duty, Additional excise duty, Special additional duty of custom (SAD)
- 5) State taxes:- VAT/ Sale tax, Entertainment tax, Octroi and entry tax, Luxury tax, Taxes on lottery, betting & gambling,
- 6) All goods and services, except alcoholic liquor for human consumption, crude oil, petrol diesel, natural gas & turbine fuel do not come in the Goods & services tax (GST).
- 7) GST Slabs In India

Sir	Product	GST Rate
1	Milk, eggs, curd, unpacked paneer, natural honey, fresh vegetables, fruits. Printed book,	Nil

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Jagtouri Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Jagtouri Dist. Nashik

	Judicial Document etc.	
2	Sugar, tea, coffee, edible oil, coal, newsprint, PDS Kerosene, LPG Etc.	5%
3	Mob phone, almonds, ayurvedic medicines, tooth powder, fruit juices, agarbatti, cashew Etc.	12%
4	Hair oil, soap, toothpaste, capital goods, corn flakes, camera, toilet paper, facial tissues, iron & steel, speaker, envelopes, Etc.	18%
5	Consumer durables, cars, cement, chewing gum, custard powder, pan masala, washing machine, vacuum cleaner, motorcycles.etc.	28%

IMPACT OF GOODS AND SERVICES TAX

- 1) Rail Sector:-** There have been suggestions for including the rail sector under the GST umbrella to bring about significant tax gains and widen the tax net so as to keep overall GST rate low. This will have the added benefit of ensuring that all inter- state transportation of goods can be tracked through the proposed information technology (IT) network.
- 2) Telecommunication Sector:-** The GST Regime appears to be unfavourable for the telecommunication sector as well as. The dual framework of GST regime could be the direct direct spike in the services tax rate from 14% to 18%. The proposed GST appears to be silent on whether the telecommunication can be considered under the category of goods and services. Being a regressive taxation system, the burn of increased tax rates will directly be faced by the end consumer unless the credit is passed on to the next in business chain.
- 3) Education Sector:-** The education sector currently enjoys various tax exemptions and benefits services provided by school & colleges are either not taxed or are covered in the negative list the situation is likely to continue even after the implementation of GST in case it doest the sector may be able to avail of input credit or CENVAT credit on the duty paid on purchase of inputs and services.
- 4) Agriculture Sector:-** The GST on agriculture sector will have a positive impact as all the taxes will be subsumed under a single rate of tax. So movement of agriculture commodities between states will be easier and hassle free which will save time & remove wastages for the transportation of perishables items.

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

- 5) **Transportation Industry:-** GST on transport sector will result in more efficient cross state transportation. It will bring down the logistics cost, reduced times for transportation. Currently all the 29 state of India collect taxes at different rates on good that move across the state borders that's why the tax on transportation is collected multiple time. This will make long delays at different interstate checkpoints for reviewing by state authorities who checks for the application of relevant taxes and other levies. This causes the delays for an average of 6 to 7 hours. GST would replace around 15 state & federal taxes and tariffs for a single tax at the point of sale of goods.
- 6) **Real Estate Industry:-** The implementation of GST on real estate sector will effect partially. As the sale or transfer of immovable properties are not included in GST. However the procurement of materials of construction is falling under GST. The classification of goods and services is very important under this sector because it is very necessary to classify the things which will cover under GST and which are not. The Implementation of GST will affect same as in services sector.
- 7) **Health Care Sector:-** one of the major. Concerns of this industry is the current inverted duty structure that adversely, cost of input's being higher than output. This discourages investment in this industry. GST may either remove the inverted duty structure or allow refund of accumulated credit this would be a boon for this industry and can act as its growth catalyst. This current cascading tax structure on import duty makes it expensive for the industry to import machinery. GST is likely to reduce this cost. Further, GST is expected to have a positive effect on the pharmaceutical sector. It will help the industry be simplifying the tax structure, since eight different taxes are levied in the pharmaceutical industry at the moment. A consolidation of all these in to one tax would ease doing business, as well as mitigate the cascading effects of multiple taxes applied on one product.

CONCLUSION

Thus the introduction of Goods and Services Tax or The Constitution (one Hundred and Twenty-Second Amendment) Bill 2014 is a significant move taken the Indian Government to reform taxation in India.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

It will help in creating a single national market by merging several central and state taxes under a one single tax procedure. No doubt, the implementation of GST will take time, but it is likely to create more employment opportunities and economic inclusion.

REFERENCES

- 1) GST In India: A Key Tax Reform, Monika Sehrawat, Upasana Dhanda, ISSN 2350-0530 (O) ISSN 2394-3629, Impact Factor: 2.035. Dec 2015
- 2) Study on Impact of GST in India, Simran R. Kalyani, ISSN 0976-8564.
- 3) The Proposed GST (Goods & Services Tax) & Indian Economy, Bikram Pegu, International Journal, ISSN (P) 2395-4345, (O) 2455-2909, Impact factor: 1.585.
- 4) [http://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_services_Tax_\(India\)](http://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_services_Tax_(India)) 2017.
- 5) Goods and Services Tax (GST), M. N. Moharil, Vidybharati International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979.
- 6) Goods and Services Tax (GST): Its Features, Benefits and Impact, M.R. Ingle, Moharil, Vidybharati International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979.
- 7) Goods and Services Tax (GST) and Task Ahead: An Analysis,- Shrawan Kumar Singh, Pratiyogita Darpan, Jan. 2017.
- 8) Good and Service Tax: An Overview, D. D. Shahade, Moharil, Vidybharati International Interdisciplinary Research Journal, ISSN 2319-4979.
- 9) Impact Of Goods and services tax on Indian economy, Alpana Yadav, International Journal, Eco & Management, (SSRG-IJEMS) 2017.
- 10) GST Game changer for Indian Economy, Ranjeet Mehta, Yojana Nov. 2016.

Prof. Nitin G. Waman

M.A. M.Phil. SET

Nashik Shikshan Prasark Mandal

Arts & Comm. College Igatpuri.

Nwaman23@gmail.com.

9890806730

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

Sr. No.	Title of paper	Department of the teacher	Name of journal	Year of publication	ISSN number
1	हिंदी साहित्य में नारी- विमर्श/ साशक्तीकरण	प्रा.भारतीकरवाले Hindi	Journal of Research and Development	2017-18	2230-9578
2	महिला सक्षमीकरण	प्रा. आशालोटे Economics	Journal of Research and Development	2017-18	2230-9578
3	A Government policies for women empowerment in India	प्रा.प्रतिभासकट Physical Education	Journal of Research and Development	2017-18	2230-9578
4	Impact of Goods and services tax on indian economy	प्रा.नितीनवामन Economics		2017-18	
5	Impact of FDI on Indian Economy	प्रा.नितीनवामन Economics		2017-18	
6	Tribal Economic Development in India	प्रा.नितीनवामन Economics		2017-18	
7	Scholarly International Multidisciplinary print journal	प्रा.नितीनवामन Economics		2017-18	
8	महिलांचे हक्क, सबलीकरण करणाऱ्या योजना व उपाय	प्रा.ज्योतीसोनावणे Political .Sci		2017-18	
9	Peri: A Modern Women depicted by elifshafak in " Three Daughters of eve	प्रा.राजश्रीबैसाणे English		2017-18	
10	Women empowerment In India: Its Need and Challenges	प्रा.गोपाल लायरे वाणिज्य		2017-18	
11	Women empowerment, development & entrepreneurship	प्रा.प्राजक्ता वाघचौरी वाणिज्य	Journal of Research and Development	2017-18	2230-9578
12	Glimpse of women characters in Rebecca Solnits Men explain thing to me	Ashwini Tile	English	2017-18	
13	नाशिक शहरातील कॉन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाईमहिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगार यांच्या बी एम आय आणि बी एम आर चा तुलनात्मक अभ्यास	.प्रतिभासकट Physical Education		2017-18	

3.3. Research publication and Awards 2018-19 Marks 15

3.3.1 Number of research papers published per teacher in the Journals notified on UGC website during the last five years

Ms. Prajakta Waghchoure
Asst. Professor
NSPM Arts & commerce
College, Igatpuri
prajakta21093@gmail.com

WOMEN EMPOWERMENT, DEVELOPMENT & ENTREPRENEURSHIP

ABSTRACT

Empowerment is defined as a process of transformation of power relation by which oppressed persons gain some control over their lives and involved in the matters which affects them directly. The role of women in development is most intimately related to the goal of comprehensive socio-economic development. In today's world, women entrepreneur are playing very vital role & they have become important part of global business. This paper includes role of women in corporate world, women as entrepreneur & their growth in 21st century.

KEY WORDS

Entrepreneur, Business, Economy, Growth, Development, Empowerment

INTRODUCTION

When the subject comes to Women empowerment & development, it ultimately diverts to Entrepreneurship- Role of Women in industry. Women are vital to the financial services industry, both as employees and as clients, but the industry has been slow to take notice. The future of the financial services industry, as it seeks to better itself in an ever-changing regulatory landscape, could hinge on a resource that is already present in its day-to-day operations but largely ignored. That resource is women, but their importance at lower levels in the industry is often taken for granted—and they're usually squeezed out before they can rise much higher. That's something that is suddenly getting a lot of attention and not a moment too soon.

HOW MANY WOMEN ARE THERE IN INDUSTRY?

Women make up a good part of the work force in the industry. Globally, nearly 60% of those who work in financial services are female, but, that's where the good news stops. The higher one goes, the fewer women one finds. Only 19% of senior-level positions in the industry are

filled by women. Among board seats, only 14% are held by women, and in the rarified atmosphere of the CEO, that number shrinks to only 2%. Not only that, but according to a recent Pershing study, only about 30% of financial advisors are women—and that number is falling. That's a problem too, with Pershing calling the recruitment of female advisors critical to growing business.

WOMEN IN CORPORATE LEADERSHIP

Ursula Burns was named CEO of Xerox in 2009. The then \$17 billion industry leading company was run by Anne Mulcahy, who chose Burns as her successor. This transference of leadership was the first time a female CEO chose another female CEO to succeed her. There are currently only 5 African American CEO's heading Fortune 500 companies and amongst them Burns is the only female. By accomplishing this she defeated the odds that many young women of color are facing today. "Many people told me I had three strikes against me: I was black. I was a girl. I was poor. Burns climbed the ranks from an intern at the company in 1980, to president in 2007, CEO in 2009 and then chairman in 2010. During her position as CEO Burns lead the acquisition of Affiliated Computer Services. The \$6.4 billion purchase is the largest asset purchase in Xerox history. Xerox's Services business accounts for over 50 percent of the company's revenue. Xerox also continues to maintain its top spot as market share holder with its Document Technology business.

A recent report conducted by the Peterson Institute for International Economics has found that having more women in overall executive positions correlated to greater profitability at organizations: "Going from having no women in corporate leadership (the CEO, the board, and other C-suite positions) to a 30% female share is associated with a one-percentage-point increase in net margin — which translates to a 15% increase in profitability for a typical firm." According to the National Association of Corporate Directors, companies that have women on their boards generate value to their corporations by broadening market vision, enhancing board dynamics, inspiring female stockholders and improving corporate reputation.

WOMEN AS ENTREPRENEURS

Female entrepreneurship ranges from just over 1.5 percent to 45.4 percent of the adult female population in the 59 economies included in the Global Entrepreneurship Monitor research project. Although entrepreneurial activity among women is highest in emerging economies

(45.5 percent), the proportion of all entrepreneurs who are women varies considerably among the economies: from 16 percent in the Republic of Korea to 55 percent in Ghana—the only economy with more women than men entrepreneurs. A multi-year analysis shows that this gender gap has persisted across most economies for the past nine years (2002-2010). And in many emerging economies women are now starting business at a faster rate than men, making significant contributions to job creation and economy growth.

A disproportionate share of women-owned business in developing countries today is micro, small or medium enterprises. Often they do not mature. This has negative for growth and poverty reduction. Understanding the specific barriers women's businesses face and providing solutions to address them are necessary for countries to further leverage the economic power of women for growth and the attainment of development goals. In some emerging countries like Kazakhstan the governments support the development of women-led SME's. For example, Kazakhstan in cooperation with EBRD executes Women in Business program. The budget of the program is \$50 million. 44 percent of all businesses in Kazakhstan are Women-owned and contribute to Kazakhstan's economic development and modernization.

In order to support women and women's organizations with a view to sustainable and inclusive development, Kazakhstan held the OSCE-supported Second International Women's Forum on Future Energy: Women, Business, and the Global Economy in August 2017. The conference also focused on the importance of teaching women new technologies as a form of social entrepreneurship.

On the other hand in developed countries the Women Entrepreneurship is comparatively on higher side.

TOP 10 WOMEN ENTREPRENEURS AND LEADERS OF INDIA

Women Entrepreneurs may be defined as the women or group of women who initiate, organize and co-operate a business enterprise. Government of India has defined women entrepreneurs as an enterprise owned and controlled by a woman having a minimum financial interest of 51% of the capital and giving at least 51% of employment generated in the enterprise to women. The Indian women are no longer treated as show pieces to be kept at home. They are also enjoying the impact of globalization and making an influence not only on domestic but also on international sphere. Women are doing a wonderful job striking a balance between their house and career.

1. **Dr. Kiran Mazumdar-Shaw, Chairman & Managing Director of Biocon Ltd.,** who became India's richest woman in 2004, was educated at the Bishop Cotton Girls School and Mount Carmel College in Bangalore. She founded Biocon India with a capital of Rs.10,000 in her garage in 1978 – the initial operation was to extract an enzyme from papaya. Today, her company is the biggest biopharmaceutical firm in the country.

2. **Ekta Kapoor, creative head of Balaji Telefilms,** is the daughter of Jeetendra and sister of Tushar Kapoor. She has been synonymous with the rage of soap operas in Indian TV, after her most famous venture '*Kyunki Saas Bhi Kabhi Bahu Thi*' which was aired in 2000 on Star plus. Ekta dominates Indian Television. At the 6th Indian Telly Awards 2006, she bagged the Hall Of Fame award for her contributions.

3. **Neelam Dhawan, Managing Director, Microsoft India,** leads Microsoft India. She is a graduate from St. Stephens College in 1980, and also passed out from Delhi's Faculty Of Management studies in 1982. Then she was keen on joining FMCG majors like Hindustan Lever and Asian Paints, both companies rejected Dhawan, as they didn't wish to appoint women for marketing and sales.

4. **Indu Jain,** the multi-faceted lady used to be the Chairman of the Times Group-The most powerful and largest Media house India has known. Indu Jain is known by many different identities such as that of spiritualist, humanist, entrepreneur, and educationalist but most prominently she played the role of the Chairman of Times Group. Indu Jain is the perfect picture of the successful Indian Woman entrepreneur.

5. **Simone Tata,** has been instrumental in changing a small subsidiary of Tata Oil Mills into the largest cosmetic brand in India – LAKME, synonymous today with Indian Fashion. She became a part of Lakme during 1961 and has been responsible for turning the company into one of the biggest brands of fashion in India. At present she is the Chairperson of Trent Limited, a subsidiary of Tata Group.

CONCLUSION

On the whole, when we talk about women empowerment, development & entrepreneurship we can say that Women's role in society, business & in all fields globally is extra ordinary and it ultimately contributes to increase in economy & progress of the nation in all aspects.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

BIBLIOGRAPHY

1. The book "EMPOWERING WOMEN- The Indian Prospective" written by Gopal Krishan
2. The book "MYTH BREAKER- Kiran Muzumdar-Shaw and the story of Indian Biotech" written by Seema Singh
3. <http://www.youthkiawaaz.com/2011/01/top-10-women-entrepreneurs-and-leaders-of-india/amp/>

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Scholarly International Multidisciplinary Print Journal

An International Peer Reviewed, Refereed Journal

ISSN 2395-0609

महाराष्ट्रातील जल व्यवस्थापन

एन. जी. वामन

एन. एस. पी. एम. कला वणिज्य महाविद्यालय इगतपुरी

जगात सर्वत्र उद्भवलेल्या पाण्याच्या अतीव कमतरतेमुळे जागतिक पातळी, न्याय व नागरी सुखेली एक प्रकारचा धोका निर्माण झाला आहे. पाण्याची कमतरता देपाची सामाजिक व आर्थिक वाढ रोखण्यास कारणीभूत ठरते. वर्ल्ड इकॉनॉमिक फोरमच्या ग्लोबल रिस्क शिपोर्टमध्ये धर्यकर परिणामाची उल्लेख पकणा—या प्रमुख जागतिक समस्यांमध्ये पाणी प्रचलना गंभीर स्वरूप मानण्यात आले आहे. जगाच्या कमतरतेमुळे गतीचे उताडन घटते तसेच उभ्या पिढ्यांमधील नुकसान होते यातून अन्नधान्याचा टंचाई उद्भवते याचा परिणाम म्हणून सर्वत्र वस्तुचे भाव प्रचंड प्रमाणात वाढतात व त्यातून गरिबी, भूकालाई इ. समस्या अधिक वेगाने निर्माण होतात.

जल संपत्तीची सदवस्थिती— राज्यातील, माध्यम व मोठ्या जलसिंचन प्रकल्पांची संख्या २०७५ इतकी असून साठवण क्षमता १३२३ टीएमसी इतकी आहे २०११-१२ मध्ये राज्यात ३८.०६२ लाख घनमीटर पाणीसाठा उपलब्ध होता यापैकी ४३.५० टक्के पाणीसाठा वापरायोग्य होता, त्याच्या तुलनेत १९.४० टक्के पाणी एकट्या महाराष्ट्रात उपलब्ध आहे परंतु राज्याच्या निरनिराळ्या भागात पडणा—या पावसाचे प्रमाण विन आहे त्यामुळे पाणी टंचाई निर्माण होते.

महाराष्ट्रातील पाणीटंचाई — सन २०१६ मध्ये महाराष्ट्रात पाणी खनखेने इतकी उग्र रूप धारण केले की पाण्याचे टँकर येता क्षणी नागरिकांमध्ये पाणी मिळविण्यासाठी भेचर्षी व आलक्षणे काढणे झाले त्याचबरोबर सोलापूर व मुठठराडा भागातील १३ साखर कारखाने बंद पडले. राज्यातील पाणी टंचाईच्या विविध कारणांपैकी जलसंपत्तीचे विशम वितरण, सुयोग्य नियोजनाचा अभाव, दुष्काळाचे रुकट, नागरिकरण व औद्योगिक करणासाठी पाण्याची वाढती मागणी, जलसिंचन क्षमतेचा अनुप वापर इ. कारणे सांगता येतात.

जल व्यवस्थापन — राज्यात पाणी टंचाईमुळे जल व्यवस्थापन करणे अत्यंत गरजेचे आहे. भूजल सर्वेक्षण व विकास यंत्रणेने अहिकाडेय राज्यातील १४०० विहिरीनाल भूजल पातळीच्या गोदी घेतल्या या गोदीच्या आधारे यंत्रणेने जे निश्कर्ष काढले त्यानुसार महाराष्ट्रातील ४८ टक्के विहिरीमधील भूजल पातळीत घट घडून आली ही समस्या दूर करून भूजल पातळीत वाढ घडून आणण्यासाठी कुपनलिका, पुनर्भरण व विहिर पुनर्भरण करणे गरजेचे आहे. येतो क्षेत्रातील पाण्याचा अपव्यय टाळण्यासाठी ठिक सिंचन, तुशार सिंचन व शुद्ध जलसिंचनाचा अवलंब करावा तसेच पाण्याच्या वाशपोभक्ताद्वारे होणारा अपव्यय धावविण्यासाठी फळझाडांच्या भोवताली वनस्पतीजन्म अथवा पौलीधिनच्या अक्षय्यदायाचा वापर केला जातो नव्या सिंचन प्रणाली ह्या या पाणीव्यवस्थापन पध्दती अकून पाण्याच्या दुर्भिक्ष्यातून बाहेर पडण्यासाठी उपाय घालील प्रमाणे सांगता येतात.

नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई महिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगार यांच्या खि.एम.आय.आणि खि.एम.आर. चा तुलनात्मक अभ्यास

नाम : श्रीमती. सकट प्रतिभा वसंत.

sakatpratibha001@gmail.com

सारांश:

सकट संशोधनाचा हेतू हा नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई महिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगार यांच्या खि.एम.आय.आणि खि.एम.आर. चा वर्णनात्मक अर्थेक्षण पद्धती मधील तुलनात्मक अर्थेक्षण अभ्यास करणे होय. संशोधनात सहितुक न्यादर्श पद्धतीने नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मध्ये कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय महिला कामगार ३० आणि सफाई महिला कामगार ३० अशा एकूण ६० महिलांची निवड करण्यात आली. खि.एम.आय.आणि खि.एम.आर.चे मापन करण्यासाठी पद्यमत अनुक्रमे पय.डॅची, वजन या कसोट्या घेण्यात आल्या. कसोट्यांच्या आधारे प्राप्त झालेल्या माहितीचा वापर करून सुत्राच्या आधारे खि.एम.आय. (Belgain Polymath, Adolphe Quetelet) आणि खि.एम.आर. (Harris-1919, Mifflin et al-1990) काढण्यात आले. प्राप्त माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले असता सफाई महिला कामगारांच्या खि.एम.आय. कसोटीचे मध्यमान 21.344 kg/m^2 ($+3.829 \text{ kg/m}^2$) आला. तसेच खि.एम.आर. कसोटीचे मध्यमान 1220.90 kcal/h ($+94.642 \text{ kcal/h}$) आहे. त्याच प्रमाणे प्रशासकीय महिला कामगारांच्या खि.एम.आय. कसोटीचे मध्यमान 26.683 kg/m^2 ($+4.844 \text{ kg/m}^2$) आला. तसेच खि.एम.आर. कसोटीचे मध्यमान 1322.36 kcal/h ($+106.420 \text{ kcal/h}$) आहे. सफाई महिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगार यांच्या खि.एम.आय. आणि खि.एम.आर. ची तुलना केली असता स्वाधीनता मात्रा ५८ ला प्राप्त टी मूल्य ४.९८१ kg/m^2 आणि ३.८९३ kcal/h आले असून ते ०.०१ सार्थकता स्तरावर सार्थक ($P=0.00$) फरक दर्शवते.

महत्वाचे शब्द: सफाई महिला, प्रशासकीय महिला कामगार, खि.एम.आय., खि.एम.आर.

प्रस्तावना :

आधुनिक युगात महिला ही कार्यशील बनलेली आहे. ती प्रत्येक क्षेत्रात आपले कार्य नेपुण्याने पार पाडतांना दिसते. घरातील कामाबरोबरच त्या खाहेरील काम ही सौजव्याने, हुशारीने पार पाडतांना दिसतात. परंतु ह्या सर्व गोष्टी पार पाडत असतांना त्यांच्या जीवनात सौलीत झालेले बदल व्याप्यापिण्याच्या संपत्ती, काम करण्याची पद्धत, शारीरिक श्रम यात बदल दिसून येतो त्याचप्रमाणे महिलांच्या आरोग्यात झालेले बदल, मानसिक ताण, औद्योगिक श्रम यात ही बदल दिसून येतो.

आजच्या धावपळीच्या जीवनात निरोगी असणे फार महत्वाचे आहे. मग ती स्त्री असो वा पुरुष, तो सर्व बाबतीत निरोगी असले तर जीवनाच्या कसोत सर्व दिशेने चांगली पाटवाल करणे सहज जमते. त्यामुळे माणसाची आंतर व बाह्य शरीराची ठेवण ही समाजात उठून दिसते. सर्वत्र पाहिले तर असे दिसते की गाव

विराया आहेत. विरयांना तर पाटते आपण एखाद्या ग्रॅन्डलिट वा स्लिथेटी सारखी शरीराची साईज झिरो ठेवावी, टोन्ड खोडी मिळावी व कंज एकदम आवीक व्हावी असे नेहमी पाटते (चिटणीस, सा. २२ जाने२००९).

जागतिक आरोग्य संघटनेने (W.H.O) ने असे घोषित केले आहे की; २१ व्या शतकातील लोकांच्या आरोग्यावर परिणाम करणारा व सर्वात दुर्लक्षिलेला आजारा म्हणजे पाटते वजन होय. भारतात एका आजूला अर्धे कडूट्या दुर्बल लोकांना आपल्या मुलभूत गरजाय भागवता येत नाही तर त्यांच्या दुस-या आजूला उच्च मध्यम वर्गांमध्ये पाडल्या वजनानुळे होणारे आजार दिसून येत आहे (Amrit, R. 2008).

महिलांच्या आधुनिक कार्यपद्धतीचा परिणाम त्यांच्या शरीराखालात असलेल्या घटकांपरही होतो कारण महिला प्रत्येक ठिकाणी वेगवेगळ्या कार्यपद्धतीचा अवलंब

शारीरिक श्रम तर कधी खोळीक श्रम (जागेवर खलून आणि फिरते) करावे लागतात. हे काम करत असतांना त्यांच्या शरीराचे वजन आणि घयापघय करायबर परिणाम होत असतो.

बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. हे व्यक्तीच्या शारीरिक संघटनेचे मापन करते. व्यक्तीच्या वजनाचे प्रमाण हे व्यक्तीच्या उंचीच्या प्रमाणात होते. ते बि.एम.आय. (खोळी माप इंडेक्स) पद्धते केले जाते. या मध्ये व्यक्तीचे वजन आणि उंचीचे प्रमाण घेतले जाते. तसेच घयापघयकराचे प्रमाण हे व्यक्तीच्या दैनंदिन हालचालीवर अवलंबून असतो. घयापघयकराचे मापन— बि.एम.आर. (बेसल मेटाबोलिक रेट) पद्धते केले जाते. या मध्ये व्यक्तीचे वजन, वय आणि उंचीचे प्रमाण घेतले जाते.

साधने व पद्धती:

अकरा संशोधनात सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. चा अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक अर्थेक्षण पद्धतीमधील तुलनात्मक अर्थेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. संशोधनात सहातुक्त न्यादर्श पद्धतीने नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मध्ये कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय कामगार महिला ३० आणि सफाई कामगार महिला ३० अशा एकूण ६० महिला न्यादर्श म्हणून निवडल्या आहेत. महिलांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. चे मापन करण्यासाठी उंची, वजन, वय या कसोट्या घेण्यात आल्या. कसोट्यांच्या आधारे प्राप्त झालेल्या माहिती चा पापर करून घ्याच्या आधारे बि.एम.आय. (Belgain Polymath, Adolphe Quetelet) आणि बि.एम.आर. (Harris - 1919, Miffilin et al-1990) काढण्यात आले. संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक सांख्यिकीतील मध्यमान, प्रमाण विचलन, इंडीपेंडंट सॅम्पल टि टेस्ट या संख्याशास्त्रीय साधनांचा पापर करण्यात आला.

संशोधनाची उद्दिष्टे :

- प्रस्तुत संशोधना मध्ये नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिलांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. चे

बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. ही शारीरिक संघटनाचे मापन करणाऱ्या संकल्पना आहेत. ते महिलांच्या शारीरिक श्रम आणि कार्यपद्धतीवर अवलंबून असते. कारण महिला विद्यर आणि अविद्यर (खोळीक श्रम, शारीरिक श्रम) अशा दोन्ही प्रकारे श्रम करत असतात व त्याचा परिणाम त्यांच्या शरीरावर झालेला दिसून येतो. हा परिणाम शरीराचे वजन आणि घयापघयकरावरही होत असतो. त्यामुळे संशोधकने सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. चा तुलनात्मक अभ्यास हा विषय संशोधनासाठी हाती घेतला आहे.

- प्रस्तुत संशोधनामध्ये नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिलांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. चा तुलनात्मक अभ्यास करणे.

परिकल्पना :

- संशोधन परिकल्पना [H₁]

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. मध्ये संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोणातून सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळेल.

- शुन्य परिकल्पना [H₀]

प्रस्तुत संशोधनामध्ये नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मधील सफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या बि.एम.आय. आणि बि.एम.आर. मध्ये संख्याशास्त्रीय दृष्टीकोणातून सार्थकता स्तरावर सार्थक फरक आढळणार नाही.

Buri

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist. Nashik

Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's

अंशोधन पद्धती

अकर अंशोधनात अफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या वि.एम.आय. आणि वि.एम.आय. या अभ्यास करण्यासाठी वर्णनात्मक अर्थेक्षण पद्धतीमधील तुलनात्मक अर्थेक्षण पद्धतीचा अवलंब करण्यात आला आहे.

न्यादर्शन

जनसंख्या

अकर अंशोधनात सहेतुक न्यादर्श पद्धतीने नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मध्ये कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय कामगार महिला आणि अफाई कामगार महिला अशा एकुण ६० महिला जनसंख्या म्हणून निपडल्या आहेत.

न्यादर्श

अकर अंशोधनात सहेतुक न्यादर्श पद्धतीने नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मध्ये कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय कामगार महिला ३० आणि अफाई कामगार महिला ३० अशा एकुण ६० महिला न्यादर्श म्हणून निपडल्या आहेत.

चले

आश्रयी चले: अकर अंशोधनात वि.एम.आय. आणि वि.एम.आय. ही आश्रयी चले आहेत.

अंख्याशास्त्रीय साधने

अकर अंशोधनासाठी संकलित केलेल्या माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक सांख्यिकीतील मध्यमान, प्रमाण विचलन, इंडीपेंडंट सॅम्पल टि टेस्ट या अंख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करण्यात आला.

Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpur, Nashik

अंशोधन कार्यपद्धती

अकर अंशोधन करण्यासाठी वर्णनात्मक अर्थेक्षण पद्धतील तुलनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला. या अंशोधनात नाशिक शहरातील कॅन्टोमेंट बोर्ड मध्ये कार्य करणाऱ्या प्रशासकीय कामगार महिला ३० आणि अफाई कामगार महिला ३० अशा एकुण ६० महिलांची सहेतुक न्यादर्श पद्धतीने निपड करण्यात आली. महिलांच्या वि.एम.आय. आणि वि.एम.आय. चे मापन कॅन्टोमेंट बोर्ड च्या आवारात घेण्यात आले. महिलांच्या वि.एम.आय. आणि वि.एम.आय. चे मापन करण्यासाठी डॅची, वजन, पय या कसोट्या घेण्यात आल्या. कसोट्यांच्या आधारे प्राप्त झालेल्या माहितीचा वापर करून बुवाच्या आधारे वि.एम.आय. (Belgain Polymath, Adolphe Quetelet) आणि वि.एम.आय. (Harris -1919, Mifflin et al-1990) काढण्यात आले. संकलित केलेल्या

माहितीचे विश्लेषण करण्यासाठी वर्णनात्मक सांख्यिकीतील मध्यमान, प्रमाण विचलन, इंडीपेंडंट सॅम्पल टि टेस्ट या अंख्याशास्त्रीय साधनांचा वापर करण्यात आला व त्या आधारे निष्कर्ष काढण्यात आले.

Equation 1 BMI

$$= \frac{\text{mass (kg)}}{(\text{height (m)})^2} \quad (\text{Belgain Polymath, Adolphe Quetelet})$$

Polymath, Adolphe Quetelet)

Equation 2 BMR

(Harris -1919, Mifflin et al-1990)

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpur, Dist-Nashik

विश्लेषण :

कोष्टक क.१ प्राप्त माहितीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले असता अफाई महिला कामगारांच्या जि.एम.आय. कसोटीचे मध्यमान 21.744 kg/m^2 ($+3.829 \text{ kg/m}^2$) आला. तसेच जि.एम.आय. कसोटीचे मध्यमान 1220.60 kcal/h ($+94.642 \text{ kcal/h}$) आहे. त्याच प्रमाणे प्रशासकीय महिला कामगारांच्या जि.एम.आय. कसोटीचे

मध्यमान 26.687 kg/m^2 ($+4.184 \text{ kg/m}^2$) आला. तसेच जि.एम.आय. कसोटीचे मध्यमान 1322.36 kcal/h ($+106.420 \text{ kcal/h}$) आहे. अफाई महिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगार यांच्या जि.एम.आय. आणि जि.एम.आय.ची तुलना केली असता अपाधीनता मात्रा ५८ला प्राप्त टी मूल्य 8.969 kg/m^2 आणि 3.693 kcal/h आले असून ते ०.०१ सार्थकता स्तरावर सार्थक ($P=0.00$) फरक दर्शविते.

कोष्टक क. १

अफाई कामगार महिला आणि प्रशासकीय कामगार महिला यांच्या जि.एम.आय. आणि जि.एम.आय.च्या प्राप्तांकाचे वर्णनात्मक संख्याशास्त्रीय विश्लेषण

घाचणी	महिलांची संख्या	मध्यमान	प्रमाण विचलन	टी मूल्य	अपाधीनता मात्रा	सार्थकता स्तर
जि.एम.आय.	अफाई महिला कामगार ३०	२१.७५५	३.८२९	४.१८९	५८	.०००
	प्रशासकीय महिला कामगार ३०	२६.६४७	४.१८५			
जि.एम.आय.	अफाई महिला कामगार ३०	१२२०.६०	९५.६५२	३.८९३	५८	.०००
	प्रशासकीय महिला कामगार ३०	१३२२.३७	१०६.५०			

निष्कर्ष:

- संख्याशास्त्रीय विश्लेषणावरून असा निष्कर्ष निघतो की; प्रशासकीय महिला कामगार आणि अफाई महिला कामगारांच्या जि.एम.आय. आणि जि.एम.आय. मध्ये सार्थक फरक आढळतो.
- अफाई महिला कामगार आणि प्रशासकीय महिला कामगारांच्या जि.एम.आय. कसोटीचे संख्याशास्त्रीय विश्लेषण केले असता ०.०१ सार्थकता स्तरावर सार्थक ($P=0.00$) फरक दर्शविते.

चर्चा :

पुरुष आणि महिलांच्या जि.एम.आय. चा त्यांच्या आर्थिक व सामाजिक स्तर दर्शविणाऱ्या घटकांपर काय परिणाम होतो याचे संशोधन केले असता त्यात ज्या महिलांचे व पुरुषांचे शिक्षण आणि आर्थिक स्तर कमी आहे त्यांच्यात

महिला व पुरुषांपेक्षा कमी आहे. (वॉर्डलेजे २००२). महिलांच्या शारीरिक स्तरात असाणारे मासिक घटका या घटकात काही बदल झाल्याने त्या बदलांचा परिणाम त्यांच्या जि.एम.आय. वर होत असतो. सोलोमन यांनी १ महिला तर जि.सडी यांनी ८ महिला अभ्यासासाठी निवडल्या त्या महिलांना एकत्र ठेवण्यात आले. त्यांना सारख्याच प्रमाणात ऊष्मांक देण्यात आले. त्याच खोखर त्यांना सारख्याच शारीरिक हालचाली सारख्याच कालावधीसाठी देण्यात आल्या. कोन्ही संशोधकांच्या मतांत असे किंजून आले की, महिलांत स्त्रीबीजा अवोदक आणि मासिक घटका अवोदक जि.एम.आय. सर्वाधिक आढळतो. (सोलोमन आणि जि.सडी १९८९).

सकल संशोधनात प्रशासकीय महिला कामगार आणि अफाई महिला कामगारांच्या जि.एम.आय. आणि जि.एम.आय. चा तुलनात्मक अभ्यास केला असता त्यांच्या जि.एम.आय. आणि जि.एम.आय. मध्ये सार्थक फरक किंजून आला.

संदर्भ:

- Bisdee, J.T., James, W.P., & Shaw, M.A. (1989). Changes in energy expenditure during the menstrual cycle. *Br J Nutr (The British journal of nutrition.)*, Mar; 61(2), 187-99.
- Solomon, S.J., Kurzer, M.S., & Calloway, D.H. (1982). Menstrual cycle and basal metabolic rate in women. *Am J Clin Nutr (The American journal of clinical nutrition.)*, Oct; 36(4), 611-6.
- Berke, E.M., Gardner, A.W., Goran, M.I. (1992). Resting metabolic rate and the influence of the pretesting environment. *Am J Clin Nutr (The American journal of clinical nutrition.)*, Mar; 55(3), 626-9.
- Harris1919,Mifflinet.al1990,belgai npolymath,Adolphe.
- देशमुख, अ. सु. (२००८). १० ते १५ वर्षे प्रयोगातील विद्यार्थ्यांच्या घवळीच्या प्रमाणाचा विश्लेषणात्मक अभ्यास.

- चिटणीस, भा. (२२ जाने२००९). पृ. क. ४, लोकसत्ता, फिटनेस फंडा
- साप्ताहिक सकाळ फिटनेस विशेषांक (१७ जाने २००९) पृ. क. ५७
- मधुश्री केसाई . (एप्रिल, २००९)
- www.livestrong.com/article/382235-what-does-bmi-bmr-stand-for.in
- "Essentials of Strength Training and Conditioning"; Thomas R. Baechle and Roger W. Earle (editors); 2008
- Amrit, R. (2008). *Obesity in India- A growing problem*. Retrieved, August 08, 2009, from <http://www.theindian.com/newsportal/lifestyle>
- डॉ. आहिर.श. (२००९) शास्त्रीय शिक्षण मापन व मूल्यमापन. डायमंड पब्लिकेशन.
- बेस्ट डब्लू. जॉन आणि खान जे. पी. (२००६). शैक्षणिक शिक्षण (कहावे एडिशन) पिअरसन प्रेन्टाइस हॉल. प्यक्ती शिक्षण, आय. एन. सी.

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

A Government Policies for Women Empowerment in India

- Prof. Pravin Bhimrao Awaghade

Director of Physical Edu. & Sports, G.D. Sawant Arts, Comm., Sci. College, Nashik

- Prof. Pratibha Sakat-Awaghade

Art, Commerce College, Igatpuri

Abstract

This paper attempts to analyze government policies in India for Women Empowerment. Today the empowerment of women has become one of the most important concerns of 21st century. But practically women empowerment is still an illusion of reality. We observe in our day to day life how women become victimized by various social evils. Women Empowerment is the vital instrument to expand women's ability to have resources and to make strategic life choices. The study is based on purely from secondary sources. It is found that Indian governments always take necessary steps to women improvement. The study concludes by an observation and actual situation of women.

Key Words - Women Empowerment, polices, Health, education.

Introduction

Women empowerment refers to increasing the spiritual, political, social, economic strength of individuals and communities of women. Women's empowerment in India is heavily dependent on many different variables that include geographical location (urban / rural) educational status social status (caste and class) and age. Policies on Women's empowerment exist at the national, state and local (Panchayat) levels in many sectors, including health, education, economic opportunities, gender based violence and political participation. However there are significant gap between policy advancements and actual practice at the community level. Empowerment of women is essentially the process of upliftment of economic, social and political status of women, the traditionally underprivileged ones, in the society. It is the process of guarding them against all forms of violence. Women empowerment involves the building up of a society, a political environment, wherein women can breathe without the fear of oppression, exploitation, apprehension, discrimination and the general feeling of persecution which goes with being a woman in a traditionally male dominated structure. Women constitute almost 50% of the world's population but India has shown disproportionate sex ratio whereby female's population has been comparatively lower than males. As far as their social status is concerned, they are not treated as equal to men in all the places. In the Western societies, the women have got equal right and status with men in all walks of life. But gender disabilities and discriminations are found

in India even today. The paradoxical situation has such that she was sometimes concerned as Goddess and at other times merely as slave.

Objectives of the Study

- » To know the importance of Women Empowerment.
- » To study the Government Schemes For Women Empowerment.
- » Improve health status through concerted policy action in all sectors and expand preventive, promotive, curative, palliative and rehabilitative services provided through the public health sector with focus on quality.

Research Methodology

This paper is basically descriptive and analytical in nature. In this paper an attempt has been taken to analyze the empowerment of in India. The data used in it is purely from secondary sources according to the need of this study

Beneficiaries of Supplementary Nutrition Programme under ICDS Increase

The number of beneficiaries [children (6 months to 6 years) and pregnant and lactating mothers] for supplementary nutrition under ICDS scheme of Ministry of Women and Child Development have increased from 956.12 lakh to 1030.14 lakh and Number of beneficiaries [children (3-6 years) for pre-school education increased from 353.29 lakh to 354.05 lakh during the last four years. Similarly, Anganwadi Centres have also increased from 1338732 to 1349091 during the same period. Government of India approved the Restructuring and

Strengthening of ICDS Scheme recently. The goals and target of restructured and strengthened ICDS are (i) to prevent and reduce young child under nutrition by 10 per cent points in 0-3 years and enhance early development and learning outcomes in all children below six years of age (ii) improved care and nutrition of girls and women and to reduce anemia prevalence in young children, girls and women by 1/5th and (iii) achieve time bound goals and outcomes with results based monitoring of indicators at different levels. Care & Nutrition counseling [including (i) Infant & Young Child Feeding (IYCF) Promotion and Counseling, (ii) Maternal Care and Counseling, (iii) Care, Nutrition, Health & Hygiene Education and (iv) Community based care and management of underweight children] and Health Services [including (i) Immunization and micronutrient supplementation, (ii) Health Check-up and (iii) Referral Services] for children in the age group of 0-6 years and Pregnant and Lactating mothers, have now been included in the core package of ICDS services. Integrated Child Development Services [ICDS] Scheme is a centrally sponsored Scheme being implemented by the State Governments/UT Administrations.

'Beti Bachao, Beti Padhao' programme

The National Programme "Beti Bachao, Beti Padhao." was launched by Prime Minister Shri Narendra Modi on 22nd January, 2015 at Panipat, Haryana. Speaking on the occasion, the Prime Minister had said he "comes as a bhikshuk to beg for the lives of daughters". Stating that we have no right to call ourselves 21st century citizens as long as we have an 18th century mindset, the Prime Minister had called for an end to the discrimination between sons and daughters, saying this was the key to ending female foeticide. The Prime Minister had declared that each one had a collective responsibility towards ending the practice of female foeticide. We would not only be harming the current generation, but also inviting a "terrible crisis" for the future generations, he warned. In a hard-hitting message to doctors who contributed to female foeticide, the Prime Minister had reminded them that their medical education had been for the purpose of saving lives, and not killing daughters. The Prime Minister quoted the eminent Urdu scholar from Panipat, Altaf Hussain Haali "O Sisters, mothers, daughters - you are the ornaments of the world, you are the life of nations, the dignity of civilizations." He also quoted from other ancient scriptures to highlight the importance given to the

girl child. He also recalled the astronaut Kalpana Chawla as an example of how girls could excel and make a name for themselves. He said girls were today doing well in sports, in education and health sectors, and had a very significant contribution, even in agriculture.

Healthcare for women

Caring for Those Who Nurture

- » Mission Indradhanush: Under this, more than 42 lakh pregnant women have been immunized.
- » Maternal and Neonatal Tetanus eliminated: Schemes such as Janani Suraksha Yojana and Janani Shishu Suraksha Karyakram have strategies to ensure clean delivery.
- » India Newborn Action Plan (INAP): which targets to achieve Single Digit Neonatal Mortality Rate and Still Birth Rate by 2030

SwadharGreh Scheme

Scheme was launched by the Ministry of Women and Child Development in 2002 for rehabilitation of women in difficult circumstances. The scheme provides primary need of shelter, food, clothing and care to the marginalized women/ girls who are in need. The beneficiaries include widows deserted by their families and relatives, women prisoners released from jail and without family support women survivors of natural disasters, women victims of terrorist/extremist violence and similarly placed women in difficult circumstances, who do not have any family support and without any economic means of survival. The Short Stay Home Scheme for women and girl was introduced in 1969. Under this scheme, residential temporary accommodation and maintenance and rehabilitative services are provided to women and girls rendered homeless due to family discord, crime, violence, mental stress and social ostracism. The scheme is being implemented by the Central Social Welfare Board. The two schemes have been merged as SwadharGreh with an objective to set up SwadharGreh in each district with a capacity of 30 women. The capacity can be extended from 50 to 100 on the basis of need based assessment. The financial norms of the SwadharGreh have also been enhanced w.e.f 1.1.2016. The SwadharGreh depends on the location / classification of the city for the purpose shall be eligible for a grant of rupees 14.54 lakhs Rs 18.38 lakhs per annum. This SwadharGreh can be implemented by State Govt/Central or state autonomous

bodies/Municipal bodies/Cantonment Boards/Panchayati Raj institutions and cooperative institutions/ public trusts/ civil society organizations. As a special case, this Ministry is also constructing a SwadharGreh Home for 1000 widows at Vrindavan. The construction has begun and will be completed soon.

Amendments to the Maternity Benefit Act, 1961

Amendments to the Maternity Benefit Act, 1961 have been approved by the Cabinet by introducing the Maternity Benefit (Amendment) Bill, 2016 in Parliament. The maternity benefit Act 1961 protects the employment of women during the time of her maternity and entitles her of a 'maternity benefit' - i.e. full paid absence from work - to take care for her child. The act is applicable to all establishments employing 10 or more persons. The amendments will help 1.8 million (approx.) women workforce in organised sector. The amendments to Maternity Benefit Act, 1961 are as follows:

- » Increase Maternity Benefit from 12 weeks to 26 weeks for two surviving children and 12 weeks for more than two children.
- » 12 weeks Maternity Benefit to a 'Commissioning mother' and 'Adopting mother'.
- » Facilitate 'Work from home'.
- » Mandatory provision of Creche in respect of establishment having 50 or more employees.

MAA programme to promote breast feeding MAA

(Mothers Absolute Affection), a flagship programme to ensure adequate awareness is generated among masses, especially mothers, on the benefits of breast feeding was launched recently. "MAA- Mother's Absolute Affection" is a nationwide programme launched in an attempt to bring undiluted focus on promotion of breast feeding and provision of counselling services for supporting breast feeding through health systems. The programme has been named 'MAA' to signify the support a lactating mother requires from family members and at health facilities to breast feed successfully. The chief components of the MAA Programme are community awareness generation, strengthening inter personal communication through ASHA, skilled support for breast feeding at Delivery points in Public health facilities, and Monitoring and Award/recognition.

Ujjawala Scheme (2013-16)

The Ujjawala scheme of Ministry of Women and Child Development has specific components for

Prevention of Trafficking and for Rescue, Rehabilitation, Re-integration and Repatriation of victims of trafficking for commercial sexual exploitation. The Ministry has released a total amount of '42 Crores to States/UTs during 2013-16 under the scheme and nearly 18,215 have benefited over the same period. During 2016-17 (upto 30.06.2016), an amount of Rs 143.07 lakh has been released to States/UTs. The measures taken by the Government under the Ujjawala scheme to create awareness about trafficking of women and children include formation and functioning of Community Vigilance Groups, Social Mobilization & involvement of local communities, generate public discourse through Workshops/Seminars, Awareness through Mass Media And Development and Printing of Awareness Generation material such as Pamphlets, Leaflets and Posters.

IGMSY (2013-16)

The Ministry of Women and Child Development is implementing IGMSY, a centrally sponsored Conditional Maternity Benefit (CMB) scheme, under which, the maternity benefits of Rs.6,000/- per beneficiary is provided in two equal installments to pregnant and lactating mothers of 19 years and above, for first two live births, subject to fulfilment of certain conditions relating to maternal and child health. IGMSY aims to contribute better enabling environment to support the health and nutrition needs of pregnant and lactating women by providing cash incentives in their bank/post office accounts between the second trimester of pregnancy till the child attains the age of six months. A total amount of Rs. 808 Crores has been released by the Ministry to States/UTs during 2013-16 and around 14,32,411 number of people have benefited under the scheme during the same period. The IGMSY is being implemented in 53 selected districts across the country. The Ministry has revised the entitlement of the maternity benefit under IGMSY from Rs.4,000/- to Rs.6,000/- per beneficiary with effect from 5th July, 2013 in accordance with the National Food Security Act (NFSA), 2013. The budget provision for the current financial year of 2016-17 is Rs.400 crores.

Government Schemes for equal opportunities and good working conditions for women

Government has enacted the Equal Remuneration Act, 1976 which provides for payment of equal remuneration to men and women workers for same work or work of similar nature in the matter of employment

हिंदी साहित्य में नारी-विमर्श/सशक्तिकरण

- प्रा. भारती म. चरखाले
कला, वाणिज्य महाविद्यालय, इगतपुरी

प्रस्तावना

वे कारण
गसासारी
। मुलीला
स्त्रियांपुढे
री जाणार
। पिकोन
। ची मूर्ती
रिकारित्या
। त आहे
। रे, इंदिरा
। रवणकर,
। नैसर्गिक
। रंख्या खूप

नारी विमर्श पुरुषों के समकक्ष स्त्रियों कि, पारिवारिक, सामाजिक, शैक्षिक, राजनितिक आर्थिक समानता का आंदोलन है ख यह आंदोलन पितृसत्तात्मक और लिंगभेद पर आधारित मूल्यों और मान्यताओं के प्रति, विद्रोह है ख नारी कि आवाज सदियों तक अनसुनी, अनजानी और अनपहचानी रही ख परन्तु धीरे धीरे विभिन्न आंदोलनों के सहारे नारी कि सशक्त आवाज सुनाई देने लगी अपने अनुभवों में रिसती पीड़ा को अभिव्यक्ति देने का साहस नारी ने एक लंबे संघर्ष के पश्चात किया ख नारी - विमर्श का मुख्य सरोकार है साहित्य व समाज में स्त्री मुक्ति के प्रयास ख नारी मुक्ति का संबंध नारी - अस्मिता कि स्थापना से है ख नारी अस्मिता कि, स्थापना के लिए नारी जीवन के अनेक अनछुए पहलुओं उसकी पीड़ा, उसकी महत्व कांक्षाओं के प्रति परिस्थितियों को तैयार करने का कार्य नारी - विमर्श करता है ख नारी-विमर्श नारी के उपेक्षित और बंचित रहने का विरोध करता है ख तथा नारी पुरुष संबंधों पर पुनर्विचार के लिए प्रेरित करता है ख

नारी विमर्श के केंद्र में 'नारी - दृष्टी' का सर्वाधिक महत्व है ख नारी प्रत्येक रचना जो नारी के दृष्टिकोण को रूपायित करती है, समाज के उसके संबंध पर बात करती है तथा द्वात्मक रूप में बदलती सामाजिक संरचना पर प्रश्न उठाती है, नारी - विमर्श के अंतर्गत आती है ख इस दृष्टिसे नारी विमर्श के संबंध में दो धारणाएँ मिलती है ख नारी रचनाकारों द्वारा नारी अनुभव संबंधी लेखन ख नारी कि तरह अनुभव करनेवाले समस्त रचनाकारों (स्त्री एवं पुरुष) द्वारा किया गया नारी अनुभव संबंधी लेखन ख अनेक आलोचक लिंग के आधार पर विभेद को अस्वीकार करते हैं ख तथा मानते हैं कि सृजन के समय व्यक्ति लिंगवादी सोच के आधार पर विचार नहीं करता अतः सृजन को सृजन कि, भौती ही देखा जाना चाहिए परन्तु दूसरा वर्ग मानता है ख कि पुरुष के विचार अपनी अपनी परिस्थितियों व सामाजिक मान्यताओं के आधार पर निर्मित होते हैं ख अतः पुरुष नारी के संबंध में सदैव नारीय मानसिकता से ही लेखन कर सकता है ख वह उसके प्रति मानभूति तो रख सकता है ख परन्तु उसके स्तर पर आकर उसके मान सोचकर रचनाकर्म नहीं कर सकता ख साहित्य मानवीय संवेदना कि अभिव्यक्ति का माध्यम है ख हिंदी साहित्य में बीसवीं सदी तक लिंगवाद अथवा नारी संबंधी अधिकारों को खुलकर स्थापित करने के लेखिकाओं में जो हिचकिचा महसूस होती थी वही इक्कीसवीं सदी की महिला लेखन अपनी लेखनी से अबाध गति के साथ स्थापित नारीओंका प्रतिरोध कर रही है और पारंपरिक ढांचे को तोड़कर नया मार्ग प्रशस्त कर नारी के अस्तित्व कि लड़ाई लड़ रही है ख

अध्ययन क्षेत्र एवं अध्ययन प्रारूप

स्वतंत्रता प्राप्ति के बाद सत्ता विकेन्द्रीकरण कि दिशा में उठाया गया महत्वपूर्ण कदम पंचायती राज कि स्थापना रहा है ख राजस्थान पहला राज्य है जिसे देश में सर्वप्रथम पंचायती राज कि स्थापना की गयी प्राप्त है ख १२ अक्टूबर १९५९ को गाँधी जयंती के अवसर पर तत्कालीन प्रधानमंत्री पंडित जवाहरलाल नेहरू द्वारा नागौर में प्रोजेक्टित कर पंचायती राज कि स्थापना कि गई थी ख आरम्भ में लोगों कि सामाजिक आर्थिक एवं सांस्कृतिक विकास में पंचायती राज की व्यवस्था शिथिल होने लगी और अपने अंतिम चरण में तो यह समाप्त हो गई ख इसी उद्देश से संसद में संविधान संशोधन प्रस्ताव लाया गया जो संविधान (७३ वां संशोधन) अधिनियम

१९९२ के रूप में पारित हुआ ख यह संशोधन अधिनियम २४ अप्रैल, १९९३ से सम्पूर्ण भारत में लागु किया ख इसको सुदृढ़ और सशक्त बनाये जाने कि दिशा में इस अधिनियम में कई कारगर कदम उठाये गये हैं ख लेकिन सर्वाधिक महत्वपूर्ण विशेषता पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं कि भागीदारी सुनिश्चित करना है ख संशोधन के माध्यम से पंचायतों एवं नगरपालिकाओं में महिलाओं एवं अनुसूचित जातियों के लिए स्थान आरक्षित किये हैं ख

किसी भी राष्ट्र कि खुशहाली के लिए वहाँ कि महिलाओं का उल्लेखनीय योगदान होता है यह तथ्य सर्वविदित है कि महिलाओं कि कार्यक्षमता किसी भी पहलू में पुरुषों से कम नहीं होती लेकिन यह एस बात पर निर्भर है कि समाज महिलाओं को किस प्रकार का स्थान देता है यदि महिलाओं को पुरुषों के समान अधिकार हासिल रहते हैं उनमें शिक्षा का प्रसार रहता है तथा प्रत्येक क्षेत्र में उनकी सक्रियता बनी रहती है तो राष्ट्र में भी ग्रामीण महिलाओं कि स्थिति कुछ सन्तोषजनक कही जा सकी है परन्तु ग्रामीण क्षेत्रों में महिलाओं के महत्व को पूर्णतः नजरअंदाज किया जाता है देश में महिलाओं कि जनसंख्या ४० करोड़ ७० लाख (१९९१ के अनुसार) हैं इसमें ग्रामीण महिलाओं कि संख्या लगभग ३०.५ करोड़ हैं ख जनसंख्या एवं श्रम शक्ति प्रमुख भाग होने के बावजूद भी ग्रामीण महिलाएं न सिर्फ उपेक्षित हैं बल्कि अत्यधिक शोषण कि शिकार भी हैं ख इन सब बातों को मध्यनजर रखते हुए ७३वां संविधान संशोधन २४ अप्रैल १९९३ में सम्पूर्ण भारत में प्रवृत्त हुआ पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं को आरक्षण देकर उनकी भागीदारी सुनिश्चित कि गई ख

अध्ययन पद्धति एवं प्रारूप

लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण कि दिशा में ७३वां संविधान संशोधन मील का पत्थर साबित हुआ है ख विकेन्द्रीकरण इस प्रक्रिया में समाज के सभी वर्गों का नेतृत्व में हिस्सेदारी प्राप्त हुई हैं ख इस व्यवस्था से स्वतन्त्रता के पश्चात कि सर्वाधिक बड़ी राजनितिक भर्ती सम्भव हो पाई है ख प्रस्तुत अध्ययन ग्राम पंचायत स्तर पर निर्वाचित होकर आए महिला वर्ग के नेतृत्व के सूक्ष्म अध्ययन पर आधारित है ख

महिलाएं समाज के लगभग आधे भाग का प्रतिनिधित्व करती हैं ख लेकिन उनकी राजनितिक सहभागिता लगभग नगण्य रही है ख वर्तमान पंचायती राज सामाजिक समता और न्याय, आर्थिक विकास

और व्यक्ति कि प्रतिष्ठा पर आधारित ग्रामीण जीवन को नया रूप देने का एक सामूहिक प्रयास है ख इसी क्रम में पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं कि भागीदारी महिला सशक्तिकरण के लिये हो रहे प्रयासों का प्रमुख घटक है ख महिलाओं को प्रदत्त आरक्षण कि व्यवस्था से समाज के विभिन्न वर्गों कि महिलाओं को पंचायत राज संस्थाओं में स्थान प्राप्त हुआ है ख महिलाओं कि सामाजिक एवं राजनितिक भूमिका स्वतंत्रता के पश्चात से नाण्य रहनेके कारण इन्हें पिछड़े वर्गों में रखकर आरक्षण के माध्यम से प्रतिनिधित्व प्रदान किया गया है ख सम्पूर्ण महिला वर्ग में भी वर्गों के आधार पर महिलाओं कि सामाजिक एवं राजनितिक स्थिति में अन्तर है ख

भारत एक सम्पुर्ण प्रजातंत्रिक राष्ट्र है ख प्रजातंत्र में पुरुषों और महिलाओं दोनों को राजनितिक सहभागिता और निर्णय लेने कि शक्ति का समान अवसर दिया गया है ख लेकिन यह महत्वपूर्ण प्रश्न है कि भारतीय महिला किस रूप में राजनीतिक क्षेत्र में अपनी भूमिका निभा रही है ख यह भी विचारणीय प्रश्न है कि भारतीय महिलाओं को अपने अधिकारों के बारे में किस सीमा तक जानकारी हो तथा वे उन अधिकारों को किस सीमा तक प्रयोग कर पाती है? भारत व्यक्तिगत कानून कि विविधता वाला देश है ख हर धार्मिक सम्प्रदाय अपनी पृथक वैयक्तिगत विधि द्वारा शासित होता है ख यद्यपि मताधिकार प्राप्त प्रत्येक स्त्री और पुरुष का समान महत्व है लेकिन धर्म, प्रथाएँ और विवाह कि आयु कुछ ऐसे प्रमुख कारक है जिनके कारण महिलाओं का दर्जा नीचा हो जाता है ख हिन्दू धर्म में नारी को पुरुषों के अधीन रहने का आदेश दिया गया है, जिससे वे अपना विकास नहीं कर पाती ख कुरान में पुरुषों और महिलाओं को बराबर माना गया है ख परन्तु मुस्लिम परम्परा और कानून महिलाओं को बराबरी का दर्जा नहीं देते ख ईसाई धर्म के बुनियादी सिद्धान्तों में भी स्थानीय परम्पराएँ शामिल हो गई हैं और इनमें भी पुरुषों को अधिक महत्व दिया गया है ख पिता पक्ष कि प्रधानता वाली प्रणाली जिसे अधिकांश लोग मानते हैं कि सभी मामलों में लिंग के आधार पर भेदभाव किया जाता है ख

अध्ययन क्षेत्र

प्रस्तुत अध्ययन मेरठ जनपद के विशेष सन्दर्भ में किया जायेगा ख सन २००१ कि जनगणना के अनुसार यहाँ कि कुल जनसंख्या ३०,०१,६३६ है ख जिनमें महिलाओं कि संख्या १३,९७,५३३ है तथा पुरुषों कि जनसंख्या १६,०४,१०३ है ख महिलाओं का अनुपात प्रति हजार पुरुषों के पिछे ८७१ है ख जनसंख्या का घनत्व ११९० है ख मेरठ जनपद में दशकिय वृद्धि २४.१६ प्रतिशत हुई है ख जनपद में कर्मचारों कि संख्या वर्ष १९९१ में १९,७०,४७४ थी ख २००१ में कृषकों कि संख्या २,८१,८४८ तथा कृषक मजदूरों कि संख्या, १,७८,८९९, थी ख कृषि क्षेत्र में कार्य करने वालों का ७४.८९ था ख साक्षरता कि दृष्टी से वर्ष २००१ में कुल साक्षर १,००,३९५ थे जिनमें पुरुषों कि संख्या ६७,२६९ हजार थी तथा महिलाओं कि संख्या ३३,१२६ हजार थी नगरीय क्षेत्र में कुल साक्षर महिलायें ९०,२१४ थी ख

जनपद कि सम्पूर्ण भूमि समतल है जिसमें मुख्यतया भूड, दोमट तथा मटियार किमों कि मिटटी पाई जाती है ख राजनितिक आधार

पर जनपद तीन तहसीलों में बंटा हुआ है - मेरठ, मवाना ख एस जनपद में १२ विकास खंड तथा २८ पुलिस स्टेशन जनपद में आबाद ग्रामों कि संख्या ६०६ है ख जिले में ४५ पंचायत है तथा ९१ न्याय पंचायत है ख जिले में नगर निगम संख्या ०१ है तथा ०१ ही छावनी क्षेत्र है, नगर पंचायत कि संख्या है ख जिले में कुल ९२० गाँव है ख पंचायत घरों कि संख्या महाविद्यालयों कि संख्या ११, विश्वविद्यालयों कि संख्या ०२ मेरठ जनपद में ११ रेलवे स्टेशन तथा २२६ बीएस स्टैंड है ख वि बैंकों कि शाखायें १०८ है व डाकघरों कि संख्या कुल २२५ है

अध्ययन के उद्देश्य

- » पंचायती राज व्यवस्था के उदभव एवं ऐतिहासिक विकास को दर्शाना ख
- » महिला नेतृत्व कि सामाजिक आर्थिक पृष्ठभूमि का लगाना ख
- » पंचायती राज एवं ग्रामीण विकास में महिलाओं भूमिका कितनी सक्रीय है को ज्ञात करना ख
- » यह ज्ञात करना कि ग्रामीण विकास के संदर्भ में महिला कि भूमिका सकारात्मक है अथवा नकारात्मक
- » चयनीत क्षेत्र में ग्रामीण विकास कार्यक्रम कि सार्थकता का पता लगाना ख
- » चयनीत क्षेत्र में महिला एवं बल विकास कार्यक्रम मूल्यांकन करना ख
- » महिला सशक्तिकरण में पंचायती राज-व्यवस्था योगदान को ज्ञात करना ख

साहित्य कि समीक्षा

लोकतांत्रिक विकेन्द्रीकरण एवं पंचायत राज व्यवस्था पर अध्ययन किये गये हैं यहाँ ऐसे सन्दर्भित अध्ययन कि समीक्षा कि जा जो इस अध्ययन कि दृष्टी से महत्वपूर्ण एवं प्रासंगिक है ख

पंचायती राज जब से स्थापित हुआ है तभी से इसकि व्यवस्था कार्यप्रणाली और उससे उत्पन्न होने वाली समस्याओं पर वि साहित्य प्रकाशित हुआ है ख देशी और विदेशी दोनों ही प्रकार समाज शास्त्रियों ने पंचायती राज पर अनेक अध्ययन कि ख २ ऐसे सन्दर्भित अध्ययनों कि समीक्षा कि गई है जो इस अध्ययन दृष्टी से महत्वपूर्ण एवं प्रासंगिक है ख

प्रकाश नारायण नाटाणी (२००२) आपने अपनी पुस्तक 'अ राजस्थान' में ग्रामीण जीवन के सामाजिक, राजनितिक, आर्थिक सांस्कृतिक पक्षों का विस्तृत रूप से विश्लेषण किया है वही ग्राम नेतृत्व कि ऐसे मुद्दों एवं प्रश्नों पर भूमिका को भी स्पष्ट क्या है ख

महिला सशक्तिकरण वायदे और क्रियान्वयन शीर्षक में ह अपने लेख में नियाज अंसारी (२००२) ने महिलाओं कि दुर्भाग्य स्थिति पर प्रकाश डाला ख महिलाओं को सशक्त समुदाय को उप विडम्बनाकारी समस्याओं एवं व्यावहारिक सुझावों पर क्रियान्व करना होगा ख क्योंकि हौसले हो बुलन्द तो राह व मंजिले मिल जाती हैं ख

सूर्य नारायण पाण्डेय ने बदलते परिवेश में मानवाधिकार शीर्षक में छपे लेख में यह दर्शाया गया है कि मानवाधिकार सभी जाति

एवं सभी राष्ट्रों के लिए समान रूप से आदर्श और मानक होना चाहिए

वर्तमान सन्दर्भ में मानवधिकारों कि प्रासंगिकता शीर्षक में छपे अपने लेख में लेखक उमेश चन्द्र अग्रवाल ने रौशनी डालते हुए बताया कि आधुनिक समाज में मानवाधिकार संरक्षण का प्रश्न अधिकाधिक महत्वपूर्ण होता जा रहा है ख मानवाधिकार उल्लंघन के बढ़ते मामलों के मद्देनजर यह आवश्यक हो गया है कि इस दिशा में प्रयासों को सुसंगठित किया जाये ख

आयशा खानम ने महिलाओं को जागृत होना पड़ेगा शीर्षक में छपे विशेष आयोजन में मुस्लिम महिला पर प्रहार किया है ख इनके कहने का अर्थ है कि आज कि आवश्यकता कि समाज में शिक्षा एवं सभ्यता को सार्वजनिक किया जाये ख महिलायें सभी धर्मों कि जानकारी तथा बाहरी चमक - दमक देखे और अनुभव करें कि महान शांतिशाली ईश्वर ने उन पर कितने उपकार किये हैं ख

डॉ. शाहीद हसन ने क्रान्ति में छपे अपने लेख में महिलाओं कि सीद्धा स्थिति शीर्षक का सार यह है कि महिलाओं कि समस्याओं को दूर करने के समान अधिकार एवं स्वतंत्रता कि बात तो करते है, सैधनिक दृष्टि से सुरक्षा प्रदान करने कि घोषणा भी होती है ख परन्तु इस व्यावहारिक जीवन में अपना नहीं पाते है ख

महिला नेताओं कि महत्वाकांक्षा शीर्षक में छपे अपने लेख में लेखिका सुभाषिनी अली ने राजनीति में महत्वाकांक्षी महिला नेताओं कि समस्या का ब्यान किया है कि महिलाओं में एक - दूसरे कि द्विधातन तथा व्देशभाव कि भावना अधिक देखने को मिलती है ख

महिला आरक्षण कि राजनीति शीर्षक में छपे अपने लेख में लेखक राजनाथ सिंह सूर्य ने स्पष्ट किया कि सभी राजनीतिक दल महिला आरक्षण पर राजनीति कर रहे है ख पंचयतों कि तरह विधानसभा तथा लोकसभा में पिछड़े वर्ग कि महिला तथा मुस्लिम महिलाओं के लिए भी मुस्लिम सांसदों ने पहली बार आरक्षण कि मांग कि छ लेकिन न नौ मल तेल होगा और न राधिका नाचेंगी वाली ही कहावत चरितार्थ दिखाई पड़ रही है ख

तीन तलाक को त्यागने का समय शीर्षक से छपे अपने लेख में लेखिका सुभाषिनी अली स्पष्ट करती है कि तीन तलाक का रिवाज मुस्लिम महिलाओं के हितों के खिलाफ है क्योंकि मुस्लिम महिलाओं के लिए तीन तलाक का मुद्दा एक ऐसा मजहबी मसला बन चुका है जिहा पर अभी तक मुस्लिम समाज के रहनुमाओं में भी आम राय नहीं बन सकि है ख

मुसीबत बने मानवाधिकारवादी शीर्षक से लेखक राजीव सचान उन मानवाधिकारों को कठघरे में खड़े कर रहे हैं ख जो अपराधियों कि तरफदारी करते है ख मानवाधिकारवादी उन क्षेत्रों में विशेष रूप से गुरीयतें खडी करते हैं, जहाँ आतंकवादियों कि सक्रियता अधिक है ख मानवाधिकारवादियों को यह समझाये जाने कि सख्त जरूरत है कि ऐसी किसी शख्स मानवाधिकार नहीं हो सकते, जो खुद अन्य किसी को मानवाधिकारों कि परवाह न करता हो ख

संघर्ष कि प्रेरणादायी मिसाल नामक शीर्षक में लेखिका सुभाषिनी अली ने जिक्र गुजरात के भाव नगर कि महिलाओं का किया है ख क्योंकि वहाँ महिलाए ही अधिकतर सभी कार्यों को करती है ख

मुस्लिम महिलाओं के उस संघर्ष का भी वर्णन किया जो कोई कि शरण लेकर अपनी जीत दर्ज कि ख

स्त्रियाँ हमारे भीतर और बहार शीर्षक में लेखक पुष्पेश घन्त ने स्त्रियों कि तुलनात्मक अध्ययन किया तथा उनकी दुर्दशा का वर्णन किया जिसमें उन्होंने यह बताने का प्रयास किया कि स्त्रियों कि बाहर और भीतर यानि व्यक्ति के अन्दर तथा बहार दोनों जगह ही उनके हितों कि अनदेखी कि जाती है ख

लेखक राकेश शर्मा ने नारी और पुलिस एवं मानवाधिकार नामक अपने लेख में समानता के अधिकार कि चर्चा कि है ख

डॉ. देवर्षि शर्मा ने महिला आरक्षण कि राजनीति नामक शीर्षक मंक यह उजागर किया गया है कि महिलाओं को ३३ प्रतिशत आरक्षण देने से उनके सारे अधिकार सुरक्षित नहीं मिल सकते ख

महिलाओं कि इस बढ़ती राजनैतिक सहभागिता के कारण मिलने वाला राजनैतिक प्रतिशत एवं अनुभव अनेक सशक्तिकरण का मार्ग प्रशस्त करता है ख इसके कारण महिलाओं में पारिवारिक स्तर पर भी निर्णयकारिता को प्रभावित करने का आत्मविश्वास बढ़ेगा ख महिलाओं कि बढ़ती राजनैतिक सहभागिता समाज के दृष्टिकोण में मुलभूत परिवर्तन लाने को मजबूत आधार प्रदान करती है ख पंचायती राज में महिलाओं के आरक्षण ने स्थानीय संस्थाओं में महिलाओं कि उपस्थिति निश्चित करके ग्रामीण और शहरी स्तरों पर पुरुषों को यह स्थिति स्वीकार करने के लिए बाध्य किया है ख भले ही प्रारंभिक दौर में महिलाओं कि कार्यकुशलता क्षमता तथा पुरुषों कि प्रति छाया होने के सम्बन्ध में बार - बार सन्देह व्यक्त किया किन्तु अब महिलाओं कि कार्यप्रणाली के प्रति विश्वास में निश्चित रूप से अंतर आभा है ख अनेक महिला प्रधानों में महिला पंचायत सदस्यों कि सहायता से शराब धोरी, दहेज, के युद्धों पर आम राय तथा रुढ़िवादी विचारों का द्रुदता से विरोध किया है ख इस प्रकार राजनैतिक सहभागिता बढ़ने के साथ - साथ महिलाओं के आत्मविश्वास और अनुभव का दायरा बढ़ा है ख उन्होंने समाज में अपना उचित स्थान मानने का मार्ग देखा लिया है ख महिलाओं के सशक्तिकरण कि प्रक्रिया में बढ़ती राजनैतिक सहभागिता महिलाओं के राजनैतिक सहभागिता महिलाओं के राजनैतिक संघठनों कि सदस्यता के लिए हथि बढ़ावेगी ख महिलाओं कि राजनैतिक सहभागिता के औपचारिक साधन उपलब्ध हुए हैं ख इस प्रकार हमारी मान्यता यह है कि महिलाओं कि राजनैतिक चेतना एवं सहभागिता का अध्ययन करने के लिए लिंग, आयु, वैवाहिक स्थिति, धर्म, धार्मिक संस्थाओं कि सदस्यता, व्यावसायिक स्थिति, आय, पारिवारिक आय, राजनैतिक दली कि सदस्यता, पारिवारिक राजनैतिक, पृष्ठभूमि इत्यादी कारकों का ध्यान जानने का प्रयत्न करना चाहिए ख उपरोक्त साहित्य का अध्ययन से यह स्पष्ट होता है कि महिलाओं के पिछड़ेपन के बहुत ही गहन उत्तरदायी है, जिनमें अशिक्षा, मानवाधिकारों के प्रति अज्ञानता तथा राजनीति हस्तक्षेप का अभाव, समाज कि धिता, पुरुष प्रधान समाज का होना, राजनैतिक जागरूकता का अभाव, घेरोबगारी, निर्धनता विस्तृत परिवार, सक्रीयहिन तथा दोषपूर्ण नेतृत्व आदि ख

उपर्युक्त समीक्षा से यह स्पष्ट है कि लोकतांत्रिक विकसित समाज एवं पंचायती राज पर संपन्न अध्यायनों में अधिसंख्यक अध्ययन का

वें संविधान संशोधन अधिनियम से पूर्व कि स्थिति से संबंधित है ख नविन पंचायत राज व्यवस्था से पंचायतो में प्रथम अवसर प्राप्त हुआ है ख अतः महिला नेतृत्व को लेकर किया गया इस सूक्ष्म एवं इन्द्रियानुभाविक अध्ययन कि कई दृष्टियों से प्रसिगकता है ख

अध्ययन का महत्त्व

जनसंख्या एवं श्रम शक्ति में प्रमुख भाग होने के बावजूद भी ग्रामीण महिलाएं न सिर्फ उपेक्षित है संस्थाओं में महिलाओं को आरक्षण देकर उनकी भागीदारी सुनिश्चित कि गई ख अतः प्रस्तुत अध्ययन में पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं की भूमिका का अध्ययन किया जायेगा जिससे यह ज्ञात हो सके कि क्या महिला सबलीकरण के क्षेत्र में पंचायती राज व्यवस्था योगदान महत्वपूर्ण है तथा महिला सरपंच कितनी सक्रियता से अपनी भूमिका अदा कर पति हैं एवं ग्रामीण विकास में इनका योगदान सकारात्मक है या नकारात्मक ख

भारत में पंचायती राज एवं महिला नेतृत्व के सन्दर्भ में अनेक अनुसंधान हुए है फिर भी अध्ययनकर्ताओं के लिए विषय से संबंधित सामग्री समय परिवर्तन के साथ अपर्याप्त ही रहती है ख नए अधिनियमों एवं नए कार्यक्रमों के लागु होने पर पुराने अध्ययन अप्रासंगिक से बन जाते है ख अतः प्रस्तावित अध्ययन वर्तमान परिस्थितियों के अनुसार

विषय क्षेत्र में अध्ययन करने वालों के लिए नविन तथ्यात्मक सामग्री उपलब्ध करवायेगा ख पंचायती राज एवं महिला नेतृत्व के क्षेत्र में अध्ययन करने वालों के लिए ज्ञान वृद्धि का एक उपयोगी स्रोत बन सकेगा ख

निति निर्धारकों, सामाजिक एवं गैर-सामाजिक संगठनों अदि वे लिए प्रस्तावित अध्ययन अपनी उपयोगिता को प्रमाणित कर सकेगा ख इस दृष्टी से प्रस्तावित अध्ययन एक व्यावहारिक एवं राष्ट्रिय महत्त्व को दर्शात है ख

सन्दर्भ

- » भारत में महिलाओं कि स्थिति (२००१), राष्ट्रिय महिला सशक्तिकरण, राष्ट्रिय महिला आयोग, नई दिल्ली, पृ. ० ३८
- » सिन्हा, आर के ह्यूमन राइट्स ऑफ़ दी वर्ल्ड, इन्डिय पब्लिशिंग एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स पार्ट - प्रथम पृ. ४१
- » जी.के. घोष एवं शुक्ला, दलित वुमन, ए.पी.एच. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन नई दिल्ली, १९९७
- » के.के.गौड़, भारत में ग्रामीण नेतृत्व का उदीयमान स्वरूप, मानव पब्लिकेशंस नई दिल्ली १९९७
- » महिपाल पंचायते - अतीत वर्तमान एवं भविष्य सारांश प्रकाशन नई दिल्ली, १९९७

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

वें संविधान संशोधन अधिनियम से पूर्व कि स्थिति से संबंधित है ख नविन पंचायत राज व्यवस्था से पंचायतो में प्रथम अवसर प्राप्त हुआ है ख अतः महिला नेतृत्व को लेकर किया गया इस सूक्ष्म एवं इन्द्रियानुभाविक अध्ययन कि कई दृष्टियों से प्रसिङ्गकता है ख

अध्ययन का महत्त्व

जनसंख्या एवं श्रम शक्ति में प्रमुख भाग होने के बावजूद भी ग्रामीण महिलाएं न सिर्फ उपेक्षित हैं संस्थाओं में महिलाओं को आरक्षण देकर उनकी भागीदारी सुनिश्चित कि गई ख अतः प्रस्तुत अध्ययन में पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं की भूमिका का अध्ययन किया जायेगा जिससे यह ज्ञात हो सके कि क्या महिला सबलीकरण के क्षेत्र में पंचायती राज व्यवस्था योगदान महत्वपूर्ण है तथा महिला सरपंच कितनी सक्रियता से अपनी भूमिका अदा कर पति हैं एवं ग्रामीण विकास में इनका योगदान सकारात्मक है या नकारात्मक ख

भारत में पंचायती राज एवं महिला नेतृत्व के सन्दर्भ में अनेक अनुसंधान हुए हैं फिर भी अध्ययनकर्ताओं के लिए विषय से संबंधित सामग्री समय परिवर्तन के साथ अपर्याप्त ही रहती है ख नए अधिनियमों एवं नए कार्यक्रमों के लागू होने पर पुराने अध्ययन अप्रासंगिक से बन जाते हैं ख अतः प्रस्तावित अध्ययन वर्तमान परिस्थितियों के अनुसार

विषय क्षेत्र में अध्ययन करने वालों के लिए नविन तथ्यात्मक सामग्री उपलब्ध करवायेगा ख पंचायती राज एवं महिला नेतृत्व के क्षेत्र में अध्ययन करने वालों के लिए ज्ञान वृद्धि का एक उपयोगी स्रोत बन सकेगा ख

निति निर्धारकों, सामाजिक एवं गैर-सामाजिक संगठनों अदि वे लिए प्रस्तावित अध्ययन अपनी उपयोगिता को प्रमाणित कर सकेगा ख इस दृष्टी से प्रस्तावित अध्ययन एक व्यावहारिक एवं राष्ट्रिय महत्त्व को दर्शात है ख

सन्दर्भ

- » भारत में महिलाओं कि स्थिति (२००१), राष्ट्रिय महिला सशक्तिकरण, राष्ट्रिय महिला आयोग, नई दिल्ली, पृ. ० ३८
- » सिन्हा, आर के हयूमन राइट्स ऑफ़ दी वर्ल्ड, इन्डियन पब्लिशर्स एण्ड डिस्ट्रीब्यूटर्स पार्ट - प्रथम पृ. ४१
- » जी.के. घोष एवं शुक्ला, दलित वुमन, ए.पी.एच. पब्लिशिंग कॉर्पोरेशन नई दिल्ली, १९९७
- » के.के.गौड़, भारत में ग्रामीण नेतृत्व का उदीयमान स्वरूप, मानव पब्लिकेशंस नई दिल्ली १९९७
- » महिपाल पंचायते - अतीत वर्तमान एवं भविष्य सारांश प्रकाशन नई दिल्ली, १९९७

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

शोधनिबंध

महिलांचे हक्क , सबलीकरण करणाऱ्या योजना व उपाय

महिलांचे हक्क-पाश्वर्भूमी व प्रस्तावना

26 जानेवारी 2017 रोजी भारतीय घटनेला 71 वर्षे पूर्ण झाली. डॉ.बाबसाहेब आंबेडकरांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या घटना समितीने जगातील बदलत्या वातावरणाची नोंद घेऊन व भारतातील समता चळवळीचे नेते म्हणून महिलांना समान हक्क दिले.

आपल्या स्वातंत्र्य चळवळीने अत्यंत जाणीवपूर्वक स्त्रियांना स्वातंत्र्य लढ्याच्या मुख्य प्रवाहात सामील करून घेतले.

औद्योगिकदृष्ट्या आपला देश आणि महाराष्ट्र हे देशातील सर्वात पुढारू तसेच पुरोगामी राज्य आहे महाराष्ट्राला 150 वर्षांची उज्ज्वल अशी परंपरा आहे.

स्वातंत्र्य , समता , बंधुत्व या तीनही घोषणा आधुनिक युगाच्या प्रेरक शक्ती शक्ती आहेत. महाराष्ट्रात महात्मा ज्योतिबा फुले - क्रांतीज्योती सावित्रीबाई फुले , गोपाळ गणेश आगरकर व लोकहितवादी महर्षि कर्वे इत्यादी समाजसुधारकांनी समाज जागृतीसाठी अखंड परिश्रम घेतले त्यापासून स्फूर्ति घेवून पंडिता रमाबाई , रखमाबाई , डॉ.आनंदीबाई जोशी , ताराबाई शिंदे , अशा कितीतरी ज्ञात-अज्ञात स्त्रियांनी स्वातंत्र्योत्तर काळात स्त्री-प्रश्नांची मांडणी करण्यास हिरीरीने सुरुवात केली.

महाराष्ट्र शासनानेही त्यात मोलाची साथ दिली आहे. गर्भलिंगचिन्सक विरोधी कायदा , महिला आयोगाची स्थापना , महिला धोरण असे अनेक सामाजिक कायदे आणि सुधारणा सर्वप्रथम करून महाराष्ट्राने देशाला मार्ग दाखविला आहे.

स्त्रियांसाठी अनेक योजना सुरु केल्या आहेत , मात्र प्रत्यक्षात या योजना माहितीअभावी योग्य लोकांपर्यंत पोहचतच नाहीत. असाच आजवरचा अनुभव आहे. स्वर्गीय राजीव गांधींच्या काळात झालेल्या 73 व्या घटनासुरुस्तीनंतर महाराष्ट्रात एक लाखाच्या वर स्त्रिया ग्रामपंचायती आणि स्थानिक स्वराज्य संस्थावर निवडून येत आहेत.त्याच बरोबर स्त्रियांच्या बचत गटांच्या माध्यमातून एक नवी आर्थिक आणि सामाजिक शक्ती उदयाला येत आहेत.

स्त्रियांचे हक्क आणि स्त्री सबलीकरणाच्या नव्या योजना यांची जाणीव झाल्यास पुढील शतकात महाराष्ट्राचा , भारताचा कायापालट करण्याची ताकद या शक्तीमध्ये निश्चितच आहे.

स्वातंत्र्यानंतर प्रजासत्ताक भारताच्या राज्य घटनेने स्त्रियांना समानतेचा मुलभूत हक्क माध्ये केला.

स्त्रियांचे तसेच अन्य दुर्बल घटकांचे संरक्षण करण्यासाठी खास सवलती आणि कायदे करण्याची तरतूद घटनेत केली आहे. जीवनाच्या सर्व अंगात स्त्री पुरुष समानता प्रस्थापित करण्यात कायद्याचे महत्त्व आहे.

भारतात विषमता, दारिद्र्य, पुरुषप्रधानता व पितृसत्ताकता, जातीभेद, वर्णभेद, वंशभेद धार्मिक तणाव यामुळे घटनेने दिलेली समानता प्रत्यक्षात येत नाही. यासाठी स्त्रीविषयक कायद्यात कालमानाप्रमाणे बदल करणे आवश्यक आहेत मात्र केवळ कायदे करून भागत नाही. कायद्याची अंमलबजावणी व्हावी यासाठी कायदे पुस्तकात किंवा न्यायालया पुरतेच मर्यादीत राहता कामा नये. सर्वसामान्य स्त्रियांनाही त्यांच्या कायदेशीर हक्कांची जाणीव व्हावी.

समाज व्यवस्थेमधील सर्व स्त्रियांपर्यंत ही माहिती पोहचवावी म्हणून पुढील सोप्या भाषेत विविध कायद्याची माहिती दिली आहे. त्यासाठी भारतीय संविधानातच नगरीकांच्या मुलभूत अधिकाराबद्दल जाणून घेऊया. हे अधिकार व्यापक आहेत व सहा भागात आहेत.

- 1) समानतेचा अधिकार
- 2) स्वातंत्र्याचा अधिकार
- 3) शोषणाला विरोध करण्याचा अधिकार
- 4) धार्मिक स्वातंत्र्याचा अधिकार
- 5) शिक्षण व संस्कृतीचा अधिकार
- 6) घटनेच्या संविधानिक संरक्षणाचा अधिकार

या मुलभूत हक्कांमध्ये समानतेचा अधिकार हा स्त्रियांसाठी सर्वात महत्वाचा आहे.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

सबलीकरण आणि सबलीकरणाच्या योजना

➤ महिलांचे हक्क आणि महिला कलण्यासाठीचे कायदे

- 1) हुंडा प्रतिबंधक कायदा :- 1961 च्या या कयाद्याने हुंडा मागणारे आणि हुंडा देणे गुन्हे आहेत हा कायदा अधिक प्रभावी होण्यासाठी भारतीय दंड संहितेमध्ये 304(ख) आणि 498(क) ही नविन कलमे अंतर्भूत आहेत.
- 2) महिला संरक्षण कायदा :- कौटुंबिक छळ (महिला संरक्षण) सामाजिक, आर्थिक व शारीरिक संरक्षण देतो ही कायदा फक्त पुरुषांविरुद्धच लागू होतो. यात अंतर्निहित आदेश देणे, नुकासन भरपाई देणे, संरक्षण अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करणे, भागीदारीच्या घरात राहणाऱ्याचा अधिकार कायदेशीर व वैद्यकीय मदत देण्याची तरतूदही आहे.
- 3) अशिललता विरोधी कायदा :- भारतीय दंडसंहितेच्या कलम 292 ते 294 मध्ये महिलांशी अशिलल वर्तन करणाऱ्या शिक्षा देण्याची तरतूद आहे. त्याच प्रमाणे जाहिराती, पुस्तक, चित्र आदि माध्यमातून महिलांची विटंबना करणाऱ्या चित्र किंवा लेखातून अशिललता सादर करणाऱ्यांविरोधी कायदा 1987 नुसार वॉरंटशिवाय अटक करण्याचा अधिकारही आहे.
- 4) बालविवाह प्रतिबंध कायदा :- बालविवाहाची प्रथा बंद करण्यासाठी बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम (शारदा अॅक्ट) 1987 मध्ये सुधारणा झाल्या आहेत. लग्नाच्या वेळी मुलीचा वय किमान 18 आणि मुलांचे वय 21 कमी असल्यास शिक्षेची तरतूद आहे. हा कायदा सर्व जातीधर्माच्या लोकांना लागू आहे.
- 5) कौटुंबिक न्यायालय कायदा :- दाम्पत्य व कौटुंबिक कलहाची प्रकरणे एकाच ठिकाणी सोडविण्यासाठी कौटुंबिक अधिनियम 1884 लागू करण्यात आला कुटुंब न्यायालय नसल्यास तिथल्या जिल्हा कोर्टांना कुटुंब न्यायालयाचा दर्जा देण्यात आला आहे.
- 6) छेडछाड करणे गुन्हा आहे :- स्त्रीची अब्रू लुटणे, हात धरणे, वस्त्रांना हात घालणे अशा प्रकारे विनंयभंग करणाऱ्यांना भारतीय दंड संहिता 354 साली शिक्षेची तरतूद आहे. तसेच छेडछाड केल्याबद्दल भारतीय दंड संहिता कलम 509 अंतर्गत पोलिसांत तक्रार दाखल करता येते.
- 7) मुलावर हक्क :- एखाद्या स्त्रीचा घटस्फोट झाल्यास तिच्या पाच वर्षांच्या मुलांना ती स्वतः जवळ ठेवू शकते. मात्र 5 वर्षांहून अधिक वयाच्या मुलांच्या बाबतीत कोर्टाचा निर्णयच बांधिल असतो.
- 8) समान वेतन समान कायदा :- समान वेतन कायद्यानुसार वेतन मिळाले पाहिजे. विशिष्ट क्षेत्रातील नोकऱ्या सोडल्यातर स्त्रियांना रात्र पाळीला कामावर बोलवता येत नाही.
- 9) लैंगिक गुन्हे :- लैंगिक गुन्ह्यासंबंधात भारतीय दंड संहिता कलम 375 व 573 अनुसार कडख शिक्षा देण्यात येतात. लैंगिक प्रकरणांची सुनावणी कोर्टाच्या बंद खोलीत होते.

- 10) हिंदू उत्तराधिकार :- 1956 मध्ये निर्माण झालेल्या हिंदू उत्तराधिकारी कायदानुसार महिलांना संपत्तमध्ये व्यापक अधिकार देण्यात आले असून स्त्रीधनाचा उपभोग घेण्याचा आणि ते धन खर्च करण्याचा अधिकार स्त्रिला मिळाला आहे. हिंदू स्त्रीला एकत्र कुटूंबाच्या संपत्तीत सुध्दा वाटणी मागता येते. स्त्रिधन मिळावे म्हणून स्त्री कोर्टात खटला दाखल करू शकते. स्त्रिला मुलाप्रमाणेच वडिलोपार्जित संपत्तीमध्येही समान हक्क दिला गेलाय.
- 11) प्रसूती सुविधा कायदा :- नोकरीपेशातील स्त्रियांसाठी बाळंतपणाची आणि नवज्यात बाळाची देखभाल करण्यासाठी रजेची तरतूद असून त्याकाळात स्त्रीला विशिष्ट दिवसाची भरपागारी रजा मिळते. मात्र कायदानुसार जी रजा व इतर फायदे फक्त दोन बाळंतपणासाठी असतात. गर्भपात झाल्यावरही स्त्रीला भर पगारी रजा मिळण्याची तरतूत कायद्यात आहे.
- 12) गर्भलिंग चाचणी :- स्त्री भ्रूण हत्या रोखणे व गर्भाचे जाणून घेण्याच्या तंत्राचा दुरुपयोग करून यावर अंकुश ठेवण्यासाठी प्रसूतीपूर्व निदान आणि तंत्रज्ञान विनियम व दुरुपयोग निवारण अधिनियम - 1994 आहे.
- 13) हिंदू विवाह कायदा : भारतीय दंड संहिता , कलम 125 अ) नुसार स्त्रीला पेटगीची मागणी करण्याचा हक्क आहे. हिंदू विवाह कायदा 1955 कलम 25 नुसार अर्ज दाखल केल्यानंतर कोर्ट पोटगीची रक्कम देण्याचे आदेश देते. पती पत्नीच्या वादामध्ये निकाल लागेपर्यंतच्या मधल्या काळात सुध्दा पत्नीच्या उदरनिर्वाहासाठी अंतरीम पोटगी देण्याची तरतूद कायद्यात आहे.
- 14) जिल्हा महिला सहायता समिती :- महिलांचे शोषण व छळ होऊ नये म्हणून हायकोर्टाच्या आदेशानुसार प्रत्येक जिल्ह्यात जिल्हाधीकाच्या अध्यक्षतेखाली जिल्हा महिला सहायता समिती स्थापन झाली आहे.
- 15) राज्य व राष्ट्रीय महिला आयोग :- महिलांना सवैधानिक व न्यायिक सुरक्षा आणि अधिकार देण्यासाठी 31 जानेवारी 1992 रोजी महिला आयोगाची स्थापना झाली. प्रत्येक राज्यातही महिला आयोग स्थापना झाली आहे. आयोगाला सिव्हील कोर्टाप्रमाणे चौकशी आणि तपासांचे अधिकार आहेत. त्याचबरोबर महिला कल्याणाच्या वेळोवेळी हा आयोग योजना सादर करतो.

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

सबलीकरण

नवरात्रोत्सवाचे नऊ दिवस म्हणजे स्त्रीशक्तीचा जागर समाजात महिलांना स्वायत्तता, सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतो पण याच वेळी या समाजाला प्रश्न विचारावासा वाटतो? खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का? ज्यामुळे आपण तिला सबला बनविण्याचा प्रयत्न करत आहोत? आणि खरंच महिलांचे सबलीकरण होते आहे का? पूर्ण जगात भारत देश आपली संस्कृती, परंपरा अध्यात्म व भौगोलिक विविधता यामुळे ओळखला जातो. पण हाच देश जगभर पुरुषप्रधान संस्कृतीसाठी प्रसिद्ध आहे. तसे बघितले तर भारतात महिलांना आदिशक्तीचे रूप मानून पुरातन काळापासून पुजनीय मानले गेलेले आहे. त्यांचे अधिकार व विकास यांपासून पूर्णपणे त्यांना दूर केले जातात. तरीसुद्धा स्त्री पुरुष समानतेच्या गोष्टी बोलल्या जातात.

महिलांच्या स्वातंत्र्य व अधिकाराविषयी कळकळ व्यक्त केली जाते. असे असताही निर्भया कांड आणि कोपर्डी सारख्या अमानुष अत्याचाराच्या घटना घडतात आणि अशा वेळी आपल्यासमोर महिलांचे प्रश्न बिकट समस्या बनून उभ्या रहातात. त्यावर उपचार म्हणून समाजात महिलांना स्वायत्तता सुरक्षा व संरक्षण देण्यासाठी सबलीकरणाचे अभियान राबविण्यास सुरुवात करतो. पण याच समाजाला प्रश्न विचारावासा वाटतो, खरंच भारतातील महिला अबला आहेत का?

मुळातच भारतीय महिला ही कधी अबला नव्हतीच भारत हा नवदुर्गेची पुजा करणाऱ्या संस्कृतीतील स्त्री शक्तीचा देश आहे. प्रत्येक यशस्वी पुरुषामागे एका स्त्रिया सहभाग असतो. असे म्हटले जाते. किंबहुना ह्या समाजात घडलेले अनेक महापुरुष हे स्त्रीमुळेच घडले आहेत.

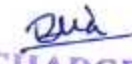
राजमात - जिजाऊ, राणिलक्ष्मीबाई, अहिल्यादेवी होळकर, मदर तेरेसा, सरोजीनी नायडू इंदिरा गांधी, कल्पना चावला, सुनिता विल्यम्स, पी,टी,उषा भारतीय नौदलातील संध्या सुरी, सुचेता कृपेलानी यांना भारतातील पहिल्या मुख्यमंत्री होण्याचा मान, किरण बेदी माजी राष्ट्रपती प्रतिभाताई पाटील, गानसम्राज्ञी लता मंगेशकर अशा अनेक कर्तृत्वान महिलांनी या देशाचा नावलौकिक वाढविला आहे. स्त्रिमध्ये सहनशिलता, नविन्यता, सौंदर्याची जाणीव, बचत, संघप्रेरणा, स्मरण शक्ती हे गुण निसर्गतच अधिक आहेत.

स्त्रि मुळातच सबला आहे.

जरी संविधानाने स्त्री पुरुष यांना समान हक्क दिले असले तरी भारताच्या पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्री आज तीन 'प' अर्थात पिता, पती व पुत्र यांच्या आदेशाने आणि बंधनाने ती आपले आयुष्य काढते आहे. वास्तविकतेत महिलांना त्यांच्या क्षमतांची जाणीव करून वैयक्तीक स्वातंत्र्य व निर्णय घेण्याचा अधिकार मिळणे गरजेचे आहे.

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

महिला या देशाचे भविष्य ठरवणारी शक्ती आहे. त्यामुळे ही शक्ती सुदृढ आणि सक्षम बनविणे ही समाजाची जबाबदारी आहे. पण याच सोबत आज महिला सबलीकरण करतांना सर्वप्रथम समाजात महिलांचे अधिकार व मुल्य यांच्यावर घात करणाऱ्या, विघातक प्रवृत्ती हुंडा पध्दती, स्त्री-भ्रूण हत्या, निरक्षरता लैंगिक अत्याचार, असमानता इ. चा नाश करणे गरजेचे आहे.

➤ शासनाच्या साथीने महिला सबलीकरणाचे उपाय योजना

- 1) निराधारांसाठी शासनाचा आधार
- 2) बालिका समृद्धी योजना
- 3) इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना
- 4) दैवदासी पुर्नवसन योजना
- 5) महिलांसाठी व्यावसायिक प्रशिक्षणाची योजना
- 6) सुवर्ण जयंती ग्राम-स्वयंरोजगार योजना
- 7) महिला बचत गट

महिलांच्या सबलीकरणासाठी ते सक्षमीकरणासाठी राज्यशासन आणि केंद्रशासन नेहमीच सकारात्मक दृष्टीकोन ठेवून वेगवेगळ्या मार्गांनी त्यांना मदत करत असते.

महिला स्वावलंबी व स्वयंपूर्ण व्हाव्यात, त्यांचा विकास व्हावा. त्या जोमाने विकास कामांत सहभागी व्हाव्यात यासाठी शासन अनेक योजना राबवित आहे. याचबरोबर सर्वसमावेशक असे महिला धोरणही राबविण्यात येत आहे.

- ◆ महाराष्ट्रातील सर्व विद्यापिठांत व महाविद्यालयांमध्ये पदवी अभ्यासक्रमासाठी महिलांसाठी 30% आरक्षण ठेवण्यात आले आहे.
- ◆ मुलींसाठी सैनिकी शाळा स्थापन करण्यात आल्या आहेत.
- ◆ शासकीय कागदपत्रकांमध्ये पाल्यांच्या वडीलांसोबत आईच्या नावाचा सुद्धा उल्लेख केला जातो.

तसेच

- 1) निराधारांसाठी शासनाचा आधार :- निरक्षित महिलांसाठी स्वयंसेवी संस्थामार्फत आधारगृहाची निर्मिती झाली. या महिलांना घराचे भाडे, औषध, प्रसाधन इ. साहित्य दिले जाते.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's

समारोप

अशा प्रकारे महिला सबलीकरण म्हणजे पुरुषांना हिनवणे किंवा त्यांच्या पेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे तर फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांसह समानतेने वागविणे होय. असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

स्त्रीशक्तीच्या स्वरूपात देशात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्ती आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरतेच नाही कागदोपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. आणि आपल्या भारत देशाला विकसित बनविण्यासाठी व परिपूर्ण विकासाचे लक्ष पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्वाचे ठरेल.

संदर्भ- पुस्तके

- 1) महिला सबलीकरण वास्तव व व्यथा
प्रा. वृक्षाली पाटील
- 2) अॅड. प्रज्ञा विजयकुमार महाराष्ट्र टाईम्स 8 मार्च 2016
- 3) महिला व बालविकास कायदे आणि योजना
कविता फाले-बोरीकर
जिल्हा समिती कार्यालय -नागपूर.
- 4) विमेन अँड वर्क पुस्तक -डॉ. पदमजा फाकट
- 5) स्त्रीशक्तीला सलाम
लेखन :- सीमा कुलकर्णी
(25 नोव्हे 2014)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

त्यांच्या आरोग्याची देखिल तेथे काळजी घेतली जाते. तसेच अन्न, वस्त्र, निवारा याची सोय करून मार्गदर्शन केले जाते.

2) बालिका समृद्धी योजना :- केंद्र शासनाच्या या योजनेअंतर्गत कुटूंबातील जास्तीतजास्त दोन मुलींसाठी अर्थसहाय्य दिले जाते. शहरी आणि ग्रामीण बालिकांसाठी ही योजना राबविली जाते. परंतु त्या 1997 मध्ये जन्मलेल्या असाव्यात राष्ट्रीय बचत योजना सार्वजनिक मनुष्य निर्वाह निधी इ. योजनेत हा निधी गुंतविला जातो.

आणि मग दरवर्षी शिष्यवृत्तीच्या रूपाने त्यांना दिला जातो.

3) इंदिरा गांधी महिला संरक्षण योजना - पिडीत महिलांसाठी इंदिरागांधी महिला संरक्षण योजना सुरू करण्यात आलेली आहे.

पिडीत महिलेचे पुर्नवसन होईपर्यंत मान-धनाच्या स्वरूपात मदत दिली जाते.

4) महिला बचत गट :- आज महिला बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांनी स्वबळावर उभे राहिले पाहिजे. यासाठी शासन मदत करत असते. बचत गटांमुळे महिला अभ्यासू तसेच बोलक्या होवून दुःखामधून सावरण्याची शक्ती त्यांना मिळत आहे.

5) सुवर्णजयंती ग्राम स्वयंरोजगार योजना :- शहरी भागातील माहितीसाठी सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजना राबविली जाते. तर ग्रामीण भागातील आर्थिकदृष्ट्या दुर्बल असलेल्या महिलांना स्वयंरोजगाराद्वारे आर्थिक मदत भागविण्यासाठी बचत गटांच्या माध्यमातून अर्थसहाय्य करणारी महिला स्वावलंबन योजना राबविते.

6) कामधेनू योजना :- या द्वारे महिला आर्थिक दृष्ट्या स्वावलंबी व्हाव्यात म्हणून अशा महिलांना 50% काम देण्याचा राज्य शासनाचा मानस आहे.

7) देवदासी पुर्नवसन योजना :- या योजनेअंतर्गत ज्या देवदासी असतात त्यांना किंवा त्यांच्या मुलींना विवाहासाठी 10 हजार रुपये इतके अनुदान दिले जाते. तसेच त्यांना शिक्षणासाठी सुद्धा प्रोत्साहित केले जाते.

समारोप

अशा प्रकारे महिला सबलीकरण म्हणजे पुरुषांना हिनवणे किंवा त्यांच्या पेक्षा श्रेष्ठता सिद्ध करणे असे नव्हे तर फक्त महिलांना त्यांच्या नैसर्गिक गुणधर्म, क्षमता, परंपरा यांसह समानतेने वागविणे होय. असा विचार प्रवाह समाजात प्रस्थापित झाला तर खऱ्या अर्थाने महिलांचे सबलीकरण होईल.

स्त्रीशक्तीच्या स्वरूपात देशात असलेले मनुष्यबळ विकसित करून स्त्रीशक्ती आरोग्य, शिक्षण, संस्कार व स्वावलंबन हे चार आधारस्तंभ समाजाने भक्कम केले तर समाजात सुराज्य व स्वराज्य दिसेल. आणि फक्त अभियानापुरतेच नाही कागदोपत्री नाही, तर वास्तवात महिला सबलीकरण झालेले असेल. आणि आपल्या भारत देशाला विकसित बनविण्यासाठी व परिपूर्ण विकासाचे लक्ष पूर्ण करण्यासाठी महिला सबलीकरण महत्वाचे ठरेल.

संदर्भ- पुस्तके

- 1) महिला सबलीकरण वास्तव व व्यथा
प्रा. वृक्षाली पाटील
- 2) अँड. प्रज्ञा विजयकुमार महाराष्ट्र टाईम्स 8 मार्च 2016
- 3) महिला व बालविकास कायदे आणि योजना
कविता फाले-बोरीकर
जिल्हा समिती कार्यालय - नागपूर.
- 4) विमेन अँड वर्क पुस्तक - डॉ. पद्मजा फाकट
- 5) स्त्रीशक्तीला सलाम
लेखन :- सीमा कुलकर्णी
(25 नोव्हे 2014)

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Women Empowerment In India: It's Need and Challenges

Prof.Gopal S.Layare

Arts & commerce college of igatpuri(Nashk)

gopallavare1061@gmail.com

Abstract-

Women's Empowerment has been an issue of immense discussions and contemplation over the last few decades world-wide. This as an agenda has been on top of the lists of most government plans & programs as well. Efforts have been made on a regular basis across nations to address this issue and enhance the socio-economic status of women. However, it has been observed that most of the policies and programs view empowerment in the economic sense only working in the belief that economic self-reliance empowers women ignoring other variables like health, education, literacy etc. This working research paper attempts to understand the concept of women empowerment in India: Needs and challenges. India which have a crucial impact upon region specific women empowerment process and thereby point the way for further research in the area.

Key words- women Empowerment, Needs, Challenges,etc.

Introduction

In a society, women are the weakest links, so that they may be strengthened for strengthening the society as a whole and that is possible only by empowering them. Nehru said, "Women should be uplifted for the upliftment of the nation, if a women is uplifted, society and nation is uplifted."¹ Women empowerment is critical to the process of development of the community. Empowerment of women is essential to harness the women labour in the mainstream of economic development. According to Swami Vivekanand, "..... there is no chance for the welfare of the world unless the condition of the women is improved. It is not possible for a bird to fly on one wing² (Yojana, Aug. 2001). Women have to play an important role in the building up of every economy. Women who form almost one half of the world's population constitute the

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

visible majority of the poor. Women either solely or largely support an increasing number of families.

Women experience poverty more than man. When money is given to men, it may not benefit the family but when women manage money, it is found to be better utilized. Projects aiming to improve the living conditions of the poor cannot, therefore be effective unless women participate in their formulation and implementation as contributors as well as beneficiaries. "Increasing women's capabilities and empowering them is the surest way to contribute to economic growth and overall development."³ In India, apart from the provision in the constitution and the ratification of different international conventions, several legislative acts have also been passed to ensure women empowerment. Moreover, women empowerment has received attention of the government right from the beginning of Indian planning.

The Concept of Empowerment

Empowerment is a multi-dimensional social process that helps people to gain control over their own lives and in their society, by acting on issues that they consider as important. Empowerment occurs within sociological, psychological and economic spheres and at various levels such as individual, group and community and challenges our assumptions about the status-quo, asymmetrical power relationships and social dynamics. Empowerment implies a state of mind and attitude of a person. It is a process through which people or communities increase their control or mastery of their own lives and the decision that affect their day-to-day life. Awareness is a necessary part of empowerment. Awareness of rights is required for a person to develop his capacity of self-control, self-strength and self-reliance and to build freedom of choice and action. Empowerment is about change, choice and power. It is a process of change by which the individual and groups with little or no power gain the power and ability to make choices that affect their lives.

The World Bank defines empowerment as *"the process of increasing the capacity of individuals or groups to make choices and transform those choices into desired actions and outcomes. Central to this process is action which both build individual and collective assets and improve the efficiency and fairness of the organization and institutional context which govern the use of these assets."*

Empowerment means to make one powerful or to equip one with the power to face challenges of life, to overcome the difficulties, handicaps and inequalities. Empowerment is an

active multi-dimensional process, which would enable women to realize their full identity and powers - in all spheres of life. It would consist in providing greater access to knowledge and resources, greater autonomy in decision making, greater ability to plan their lives, greater control over the circumstances that influence their lives and freedom from the shackles imposed on them by custom, belief and practice

Empowerment does not mean setting women against men. Indeed, it means making both men and women realize their changing roles and status and develop a consensus for harmonious living in the context of an egalitarian society. It means redistribution of work roles, redistributing their values to the changing world and attitudes and evolving new kinds of adjustments, understanding and trust with each other. Empowerment of women is a new ideology for carrying democratic values into the family and society.⁸ Empowerment of women means equal status to women. Here the balance of power between men and women is equal and neither party has dominance over the other. Empowering women socio-economically through increased awareness of their rights and duties as well as access to resources is a decisive step towards greater security for them. Empowerment includes higher literacy level and education for them, better healthcare for women and children, equal ownership of productive resources, increase participation in economic and commercial sections, awareness of their rights and responsibilities, improved standards of living and acquiring self-reliance, self-esteem and self-confidence. Thus the framework of empowerment encompasses the welfare of women, satisfaction of basic needs, access to resources, conscientisation to attain gender equality participation in decision making alongside men and control, which refers to the ultimate level of equality and empowerment.

Purpose of Empowerment

A prerequisite for women's participation in development process is their empowerment. The international conference of population and development held in Cairo (1994) established a new consensus on two fundamental points:-

- 1] Empowerment of women and improving their status are essential to realize the full potential of economic, political and social development.
- 2] Empowerment of women is an important end itself.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

According to India Kurukshetra 11 (1999) the conference declared that empowerment of women through education was stressed upon for elimination of violence and atrocities against women in home, at home place and public and private institutions.

This discrimination results in their further marginalization as members of the society. Women must exercise full participation in decision making process in all walks of life and fully participate with men in finding equitable and practical solutions to issues both in the family and society. It also declared that human rights of women and girls child are inalienable, integral and invisible parts of universal human rights. In her measure to mark the first day of the 'Year of Empowerment of Women', the National Commission for Women Chairperson Vibha Parthasarathi said, "the year to come must see women in apex decision making bodies, enter profession denied to them so far, recognize their contribution on important and legitimate and help them to fight against disease and deprivation, indignity and inequality."

Characteristics of Women Empowerment

Women empowerment processes certain characteristics, they are the following :-

- Women empowerment enables a greater degree of self-confidence and sense of independence among women.
- Women empowerment enables women to organize themselves to increase their self-reliance.
- Women empowerment provides greater economy to women.
- Women empowerment means women's control over material assets, intellectual resources and ideology.
- Women empowerment challenges traditional power equations and relations.
- Women empowerment abolishes all gender based discrimination in all institutions and structure of society.
- Women empowerment means participation of women in policy and decision making process at domestic and public levels.
- Women empowerment means exposing the oppressive power of existing gender and social relations.
- Empowerment of women makes them more powerful to face the challenges of life, to overcome the disabilities, handicaps and inequalities.

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's

- Empowerment of women enables women to realize their full identity and power in all spheres of life.
- Empowerment also means equal status to women.

Need and Importance of Women Empowerment

In term of every indices of development and socio-economic, women have faced worse than men, in all regions and in all strata of the population. Hence the need and importance of women empowerment can be looked up on in the following direction:-

(a) As women :-

Women constitute 70 percent of the world's poor population or almost 900 million of the 1.3 billion people who live in absolute poverty. Two-thirds of the world's illiterate population of 876 million people are women. They produce 50 percent of the food worldwide but receive only 10 percent of the incomes.

(b) Earnings :-

Women's average earnings are consistently lower than those of men but in the unorganized sector, which account for 94 percent of economically active women, earning are even lower.

(c) Health :-

In terms of food intake, women suffer greater deprivation intra familiarly (women eat last as part of the culture of self-effacement and services to other and if there is insufficient food the men and children get fed first and the women do without). A very systematic sex bias is also reflected in higher nutritional or caloric deficiency among girls via-avia boys.

(d) Education :-

Of the 960 million illiterate persons in the world, 640 millions or 2 /3 rd are women. In 2001, the literacy rate of women has increased to 54.16 still it is lower than male literacy rate. School enrolment figures for girls have been - and continue to be lower than for boys at all stages and ages, and the drop out rates also higher for girls at every stages from primary to high school.13

(e) Politics :-

Political space has always been monopolized by men. Representation of women among member of parliament and state legislations has never exceeded 7 percent and has remained around 5 percent over the years despite the increasing visibility of

women. Women's representation at the higher rungs of the decision-making position has also been consistently low.¹⁴

(f) Socio-cultural Factors :-

The cultural construct of son preference adds to the psychological diffidence of the female child, dowry deaths, violence against women has its roots in the subordination of women at the social level and their vulnerability has not decreased but increased in developing economics as a consequence of social disruptions backlash and a general degeneration values

Challenges of women empowerment

There are several challenges that are plaguing the issues of women's right in India. Targeting these issues will directly benefit the empowerment of women in India Education:

While the country has grown from leaps and bounds since independence where education is concerned. the gap between women and men is severe. While 82.14% of adult men are educated, only 65.46% of adult women are known to be literate in India. The gender bias is in higher education, specialized professional trainings which hit women very hard in employment and attaining top leadership in any field.

Poverty: Poverty is considered the greatest threat to peace in the world, and eradication of poverty should be a national goal as important as the eradication of illiteracy. Due to this, women are exploited as domestic helps.

Health and Safety: The health and safety concerns of women are paramount for the wellbeing of a country and is an important factor in gauging the empowerment of women in a country. However there are alarming concerns where maternal healthcare is concerned.

Women face countless handicaps in male customized and dominated environs in Government Offices and Private enterprises.

Morality and Inequality: Due to gender bias in health and nutrition there is unusually high morality rate in women reducing their population further especially in Asia, Africa and china.

Household Inequality: Household relations show gender bias in infinitesimally small but

REFERENCES

- C. Badiger, V.S. Gavimath and P.A. Katarki, Impact of non-farm income raising demonstration on knowledge and adoption pattern of rural women, *Karnataka Journal of Agricultural Sciences*, 6(1&2) (1994), 60-62.
- A.R. Desai and A. Mohiuddin, Involving women in agriculture – Issues and strategies, *India Journal of Rural Development*, 11(5) (1992), 506-648.
- H.D. Dwarakanath, DWCR in Andhra Pradesh, *Kurukshetra*, 47(12) (1999), 14-18.
- S. Giriappa, Women empowerment and decision making analysis in rural enterprises, Paper Presented at International Conference on Gender Equity through Women's Empowerment, 23-29 December (1997), Lucknow. *International Review of Social Sciences and Humanities*, Vol. 5, No. 1 (2013), 154-163 163
- N. Nikhade and A. Patwardhan, Economic contribution of home-makers through household production, *Maharashtra Journal of Extension Education*, 9(1990), 81-86.
- R. Parekh and K. Mehta, Empowerment of rural women – A case study of Udawa, Proceedings of the National Consultation on Gender Issues in Credit in the Rural Non-Farm Sector, 14-15 September (1992), Organized by SNDT Women's University, Bombay.
- J.A. Rubby, "A Study of Kudumbashree Project in Kerla", Mahatma Gandhi University, Kottayam, July 2008, p. 23. 5. Sharma Sheetal, "Empowerment of women and property, rights key to rural development", *Kurukshetra*, 54, No. 8, June 2006, p. 14.
- . Arundhati Chattopadhy, "Women and entrepreneurship", *Yojana*, Vol. 49, No. 1, January 2005, p. 27. 7. Gupta V.S., "Capacity building for effective empowerment of women", *Kurukshetra*, 50, No.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

TRIBAL ECONOMIC DEVELOPMENT IN INDIA.

PROF NITIN G. WAMAN

M.A M.PHIL. SET. (ECO)

INTRODUCTION

The term scheduled tribes first appeared in the constitution of India. Article 366 (28) defined scheduled tribes as such tribes or tribal communities or parts of or groups with in such tribes or tribal communities as are deemed under article 342 to be scheduled tribes for the purposes of this constitution. The criterion followed for specification of a community, as scheduled tribes are indication of primitive traits, distinctive culture, geographical isolation, shyness of contact with the community at large, and backwardness. This criterion is not spelt out in the constitution but has become well established. The scheduled tribes (ST's) are historically disadvantaged people recognized in the constitution of India. During the period of British rule in the Indian sub continent, they were known as the depressed classes. One of the greatest challenge facing by the Indian government since independence is the provision of social justice to the scheduled tribe population by improving their social economic status.

Development should not be studied in isolation development is not synonymous with the growth of a few affluent persons. Amartya Sen(1999) stated unless the capabilities among human beings are adequately addressed are deprivations faced by marginalized group are overcome, development can not take place.

METHODOLOGY

The researcher used secondary data for the study, secondary data have been collected from the various journal, research articles and internet websites. Descriptive method also is used to analyses the study.

OBJECTIVE OF THE STUDY

The study has been geared toward achieving the following objectives.

- 1) To understand the Tribal Population growth.
- 2) To Study the Tribal Literacy In India.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

- 3) To Know the Tribal Development Policies and programs.

TRIBAL POPULATION:-

There are approximately two hundred million tribal people in the entire globe, which constitute about 14% of the global population. They are found in many regions of the world majority of them are the poorest amongst poor. There are 533 tribes as per notified schedule under article 342 of the constitution of India in different states and union territories of the country with the largest number of 62 being in the state of Orissa. Thus if the sub tribes and state tribes are taken into consideration, the number will be many more. About 50% of the tribal population of the country is concentrated in the states of Madhya Pradesh, Chhattisgarh, Jharkhand, Bihar and Orissa. Beside there is a sizeable tribal population in Maharashtra, Gujarat, Rajasthan, Himachal Pradesh and West Bengal. According to 2001 census the Population of scheduled tribes in the country was 84.3 million, consisting about 8.20% of total Indian population. the population of schedules tribes has been found increasing after 1951. The decadal population growth between census year 1981 to 1991 in respect of tribal population has been much more (31.65%) than the same for entire population. As compared to the sex ratio for overall.

Tribal Population In India

Year	Tribal Population	Percentage to Total Population	Decadal Growth Rate
1951	19,111,498	5.29	41.19
1961	30,130,184	6.86	33.84
1971	38,015,162	6.94	24.80
1981	51,628,638	7.83	24.69
1991	67,658,638	8.08	23.79
2001	84,326,240	8.20	22.7
2011	10,43,000,00	8.61	23.7

Source:- Census of India from 1951 to 2011, Government of India.

LITERACY TRENDS OF TRIBES IN INDIA

Literacy is an important indicator of development among tribal group. The trend of literacy of tribes in India from 1961 to 2011 is shown in table. The percentage of literacy of tribes was only 8.54 per cent in 1961 which has increased to 63.1 per cent in 2011. But female literacy of tribes is only 54.4 per cent compared to male literacy of 71.7 per cent. During the post-independence period, the Indian government implemented legislation and allocated funds to

facilitate access to enrollment in primary education In India. As a result, both literacy rates and gross enrollment ratios of boys and girls across the general population have increased substantially during the past 50 years.

Literacy Trends Of Tribes In India

Year	Male	Female	Total
1961	13.83	3.16	8.54
1971	17.63	4.83	11.39
1981	24.52	8.05	16.35
1991	40.65	18.19	29.60
2001	59.17	34.76	47.10
2011	71.70	63.10	63.10

Source:- National Commission for SCs & STs, Fifth Report & Census, 2011.

The literacy rate among ST boys is 71.7% and among girls is 63.1%. so there is significant improvement in ST literacy from 1961 (8.54%) to 2011 (63.1%).

THE TRIBAL DEVELOPMENT POLICIES AND PROGRAMMES

A review of the tribal situation would indicate that the strategy for development would require an intensive approach to the tribal problems in terms of their geographic and demographic concentration, if the faster development of the community is to take place.

The community development efforts in the tribal areas were therefore, taken up for supplementation by starting a few special multi purpose tribal development project covering a few blocks in 1954. A number of commissions and committees were appointed in the recent past to look in to the problems of developments in the tribal areas in the country and they have recommended a number of measures to remove the socio-economic imbalances and also to break down their old psychological barrier, which existed in the tribal areas. The important commission and committees appointed so far are:

- ★ The social welfare term of the committee on plan project 1959.
- ★ The committee on tribal economy in forest areas- 1967
- ★ The Verrier elwin committee on tribal development.
- ★ The schedules areas and scheduled tribal commission (Dhebar committee 1961)
- ★ The special working group on cooperatives for backward classes- 1961
- ★ The task force on development of tribal areas – 1972.

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpur, Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College

- ★ The dube committee- 1972
- ★ The study team on co-operative structure in tribal development project areas – 1976
- ★ The study group on Relief of Indebtedness Land, Alienation and Restoration in development Agency Area- 1973.
- ★ The working group on development of scheduled tribes during the 7th five year plan.

PLAN WISE FUND ALLOCATIONS

Indian government has implemented various programmes for the tribals through five year plans. Plan wise detailed fund allocation for tribal development sector is consolidated in table .

Plan Wise Fund Allocation For Tribal Welfare.

Plan	Total Fund	Allocation for Tribal Development Progr.	Percentage
1 st	2069.00	13.39	0.06
2 nd	4800.00	49.92	1.08
3 rd	7500.00	50.53	0.60
4 th	15901.47	79.5	0.5
5 th	38853.24	1157.67	3.0
6 th	97500.00	3640.25	3.7
7 th	180000.00	6744.85	3.8
8 th	434100.00	22409.65	5.2
9 th	859200.00	32087.26	3.7
10 th	1618460.00	1481.00	0.09
11 th	3644718.00	3633.00	0.09
12 th	35,68,626.00		

Source:- Documents of Planning Commission, from 1st plan to 12 plan, government of India

The above table presents the commitment of government on tribal development. After independence lot of problems have risen especially for tribes in terms of populations.

CONCLUSION

Tribal actually is a kind of problem, which has existed within the Indian society since the very beginning. Throughout the history, despite of the harshly imposed social reform of soviet era, the traditional institutions in Indian society could not be destroyed, and the traditional tribal or regional rivalries could not be overcome. Therefore, inter tribal relations keep themselves strained, and clan and tribal loyalties still play an important part in power structures of. Even today it is observed that the political process is dominated by hidden power struggle between major clans that represented traditional rivalries between various tribes, clans or communities.

IQAC Co-Ordinator

Shik Shikshan Prasarak Mandal's
Aga and C

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Aga and C

Prof. Nitin Chaudhary

NWAMAN SET

Nashik Shikshan Prasarak Mandal

Art's & Comm. College Igatpuri

Email:- nwaman23@gmail.com

IOAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

**Peri : A Modern women depicted by Elif Shafak in
"Three Daughters of Eve."**

Prof. Baisane Rajshree Ashok
NsPMs Arts and Commerce College,
Igatpuri.

Abstract –

Women represent Fifty percent population of the world with their irrespective Socio-cultural and ethnic identity. The world is naturally alienated by nine territories with its special characteristics mainly by Europe, Africa and Asian-Arabic etc. Among these all the Arabic countries are mostly dominating by Islamic population with fundamentalist approaches towards secularism.

Key words- Daughters' Population, ethnic identity, Arabic, Islamic etc

---

Introduction-

Elif Şafak born 25 October 1971) is a Turkish author, columnist and speaker. She has been called Turkey's most popular female novelist.

Şafak has published 15 books, 10 of which are novels. She writes fiction in both Turkish and English. Şafak blends Western and Eastern traditions of storytelling in stories of women, minorities, immigrants, subcultures, and youth. Her writing draws on diverse cultures and literary traditions, reflecting interests in history, philosophy, Sufism, oral culture, and cultural politics. Şafak also uses black humour. She was awarded the title of Chevalier de l'Ordre des Arts et des Lettres in 2010. In October 2017 it was announced that Şafak will be the 2017 contributor to the Future Library Project; a collection of 100 literary works commissioned yearly from 2014 to 2114 and kept unread until 2114 when they will be printed as a limited edition anthology.

Elif Şafak holds various roles. She is an active social media figure with 1.6 million Twitter followers. Besides her professional titles, she is a TED Global speaker, founding member of ECFR (European Council on Foreign Relations); member of Weforum Global Agenda Council on The Role of Arts

in Society; the 2013 judging panel for the Independent Foreign Fiction Prize and the 2014 judging panel for the Sunday Times EFG Private Bank Short Story Award; Ambassador of Culture Action Europe Campaign, 2010; Special Envoy for EU-Turkey Cultural Bridges Programme, 2010. She was awarded the honorary distinction of Chevalier of the Order of Arts and Letters in 2010.

Elif Shafak is most widely read female write in Turkey. In this novel she focuses on the gender discrimination of women by patriarchal society through the medium of culture and religion.

Methodology :-

This research paper mainly based on secondary source of information collected through by internet source, the novel presents the rightly – to point out that the Middle East in not the only area of the world where women's rights are still an issue.

Objective :-

- 1) To focus on the current status of women in different parts of world.
- 2) To Study Socio-Cultural and political realities of women based issue and challenges.

The Three Daughters of Eve its efforts to speak to the broader ideological concerns that underline this pernicious anti-Muslim hate filled rhetoric, is a text to linger over, It's a novel of ideas sometimes to the detriment of its story- that advocates replacing dogma with doubt.

In the description of women character regarded to novel, the protagonist peri get comes forward with multiple shades of her character. The protagonist Nazperi or Peri is good person in the eyes of her friends and family. A fine wife a fine mother, a fine housewife, a fine citizen, a fine modern Muslim. Peri is increasingly experiencing a crisis of identity, "She could no longer tell how much of each is defined by what was wished upon her and how much of it was what she really wanted."

Peri, a wealthy Turkish housewife, is on her way to a dinner party at the seaside mansion Istanbul when a beggar snatches her handbag. As she wrestles to get it back, a photograph falls to the ground an old Polaroid of three young women and their university professor. A relic from a past and a love Peri had tried desperately to forget. With flashback or stream of consciousness technique, the photograph takes Peri back, to Oxford university, as an eighteen year old sent abroad for the first time. Where her dazzling, rebellious professor and his life – changing course on God. The arguments with her two best friends, Shirin and Mona, about Islam and femininity. And finally, to the scandal that tore them all apart. In a moment of recklessness Peri gives chase and in the ensuing tussle a Polaroid is dislodged along with memories from her past. The central characters of novel are women. Through which the different views are come to us regarded to religion, Culture. The author identifies the character with aspect of Turkey country into Turkish cultures and Turkish beliefs.

Peri grew up in Istanbul in the 1980's in a home presided over by warring parents. Her mother is an increasingly strictly observant Muslim, her father by contrast, live-and live kemalist. In his eyes, his wife comes to embody "everything that he had always despised, loathed and confrated in the middle east. As far as She's concerned, her husband speaks with the 'arrogance of the secular modernist'. The pompous and pretentious ease with which they placed themselves outside and above society. Looking down on centuries old traditions.' Equal only in their divergent beliefs, it's statemate with Peri. 'Stalk in Between' a model that continues in Oxford where she finds herself caught in the middle of her housemates, the Iranian born ardent non believe while Shirin, short skirt, high heels, heavy make-up on the other hand Mona, a hijab wearing devout Muslim feminism.

The statement by professor Azur that each women "the sinner, the believer and the confused." Mr. Azur whose class on God leaves some students deafened and destroyed other worship him. Peri's naivety, combined with her build up to her first meeting with the tutor, leaves readers in little doubt as to which of these categories still fall.

in Society; the 2013 judging panel for the Independent Foreign Fiction Prize and the 2014 judging panel for the Sunday Times EFG Private Bank Short Story Award; Ambassador of Culture Action Europe Campaign, 2010; Special Envoy for EU-Turkey Cultural Bridges Programme, 2010. She was awarded the honorary distinction of Chevalier of the Order of Arts and Letters in 2010.

Elif Shafak is most widely read female write in Turkey. In this novel she focuses on the gender discrimination of women by patriarchal society through the medium of culture and religion.

Methodology :-

This research paper mainly based on secondary source of information collected through by internet source, the novel presents the rightly – to point out that the Middle East in not the only area of the world where women's rights are still an issue.

Objective :-

- 1) To focus on the current status of women in different parts of world.
- 2) To Study Socio-Cultural and political realities of women based issue and challenges.

The Three Daughters of Eve its efforts to speak to the broader ideological concerns that underline this pernicious anti-Muslim hate filled rhetoric, is a text to linger over, It's a novel of ideas sometimes to the detriment of its story- that advocates replacing dogma with doubt.

In the description of women character regarded to novel, the protagonist peri get comes forward with multiple shades of her character. The protagonist Nazperi or Peri is good person in the eyes of her friends and family. A fine wife a fine mother, a fine housewife, a fine citizen, a fine modern Muslim. Peri is increasingly experiencing a crisis of identity, "She could no longer tell how much of each is defined by what was wished upon her and how much of it was what she really wanted."

Peri, a wealthy Turkish housewife, is on her way to a dinner party at a seaside mansion in Istanbul when a beggar snatches her handbag. As she wrestles to get it back, a photograph falls to the ground an old Polaroid of three young women and their university professor. A relic from a past and a love Peri had tried desperately to forget. With flashback or stream of consciousness technique, the photograph takes Peri back, to Oxford University, as an eighteen year old sent abroad for the first time. Where her dazzling, rebellious professor and his life – changing course on God. The arguments with her two best friends, Shirin and Mona, about Islam and femininity. And finally, to the scandal that tore them all apart. In a moment of recklessness Peri gives chase and in the ensuing tussle a Polaroid is dislodged along with memories from her past. The central characters of novel are women. Through which the different views are come to us regarding religion, Culture. The author identifies the character with aspect of Turkey country into Turkish cultures and Turkish beliefs.

Peri grew up in Istanbul in the 1980's in a home presided over by warring parents. Her mother is an increasingly strictly observant Muslim, her father by contrast, live-and live kemaalist. In his eyes, his wife comes to embody "everything that he had always despised, loathed and confrated in the middle east. As far as She's concerned, her husband speaks with the 'arrogance of the secular modernist'. The pompous and pretentious ease with which they placed themselves outside and above society. Looking down on centuries old traditions.' Equal only in their divergent beliefs, it's statemate with Peri. 'Stalk in Between' a model that continues in Oxford where she finds herself caught in the middle of her housemates, the Iranian born ardent non believe while Shirin, short skirt, high heels, heavy make-up on the other hand Mona, a hijab wearing devout Muslim feminism.

The statement by professor Azur that each women "the sinner, the believer and the confused." Mr. Azur whose class on God leaves some students deafened and destroyed other worship him. Peri's naivety, combined with her build up to her first meeting with the tutor, leaves readers in little doubt as to which of these categories still fall.

Initially, Peri's story jumps from present day Istanbul to her childhood and back again. I loved the quaint description of her childhood home. "Theirs was a two-storey house, the color of sour cherries. Throughout the years it had

A author is rightly keen to point out that the Middle East is not the only area of the world where women's rights are still an issue. "Ask people around here, who needs feminism... they'll say, oh women in Pakistan, Nigeria, Saudi Arabia but not Britain, we are so over it! Surely not Oxford, huh? But the reality is different. Did you know that female students do unusually badly here? There's a massive gender gap in exam results. A fresh woman in Oxford needs feminist just as much as a peasant mother in rural Egypt.

Another example she gives is relatively commonplace, "A tourist couple-Europeans by the look of them-were taking pictures in the courtyard of the mosque. The woman had covered her head with one of the long scarves provided at the entrance. Someone-by perhaps a passer-by must have warned her that her dress was too short; she had tied another scarf around her waist to cover her legs above the knee. The man, by contrast, had sandals and Bermuda shorts, apparently no one had seen as problem."

The thing that makes this a stand out book for me is the frank discussion on the inconsistency's in how men and women are treated in both Turkish and English society. "Whether driving or walking, a woman did best to keep her gaze unfocused and turned inward, as if peering into distant memories. When and wherever possible, she should lower her head to convey an unambiguous message of modesty, which was not easy, since the perils of urban life, not to mention unsolicited male attention and sexual harassment, required one to be vigilant at all times. How women could be expected to keep their heads down and simultaneously have their eyes open in all directions was beyond Peri."

At the same time in the following of old rituals the statement get illustrated which is effective. "Old habits die hard. Not that there where no changes." The main thing which print out in book is the frank discussion on the inconsistency's in how men and women are treated in both Turkish.

been painted several different hues, salted pine green, walnut-jam brown, pickled-beet purple."

Peri is a complex character due mostly to influences from her childhood and her ensuing role as peacemaker within her family meaning that when was too busy trying to avoid conflict to discover an identity of her own. During her early years Peri was aware of a conflict between her parents, "a breeze of tension at home, which grew into a full-blown gale whenever her father and her mother happened to be in the same room." Their marriage is one of mutual resentments built up over time so that over the years they are barely able to spend time together without a full-scale row ensuing.

At some point her mother had joined a religious circle and under the influence of the preacher her view on religion had become more intense. "She now not only declined to shake hands with the opposite sex, but also refused to sit on a bus seat that had last been occupied by a man- even if he vacated it for her" and he was so fearful of coming into contact with any form of pig that she refused to use shampoo or have any kind of snacks in the house, even halal, in case there was some gelatin in there.

Religion had plummeted into their lives as unexpectedly as a meteor, and created a chasm, separating the family into two clashing camps. The younger son, Haken, irredeemably religious and excessively nationalistic, took his mother's side, the elder son, Umut, in his effort to diffuse the conflict, remained for a while neutral, though it was clear from everything he said and did that he leaned towards the left... All that put Peri, that youngest child, in an awkward position, with both parent striving to win her over, her very existence became a battleground between two competing worldviews." Despite spending some time praying in mosques during secondary school she still seems to lean slightly more towards her father's point of view but for different reasons. "It troubled her, however, that the women's sections were either tucked away at the back or lodged upstairs behind curtains, always secluded, separate, small."

Peri finds refuge, from the battleground that is her home, in any book she can get her hands on. "She was determined to excel in every subject, from literature to math's, from physics to chemistry. It becomes clear throughout the book that Peri is closer to her father than her mother and through his guidance and encouragement, as well as her hard work, she gets into Oxford University. At university Peri becomes close friends with two girls, Mona and Shirin. When Peri first meets Mona she is wearing a magenta headscarf wrapped like a turban and Kohl on her eyes. Iranian born Shirin is described as having a 'striking' figure, full make up and voluminous black hair and 'the bearing of a Sultana she might be in another time', Each girl is used to display contrasting views on attitudes to religion and other aspects of culture.

On her first meeting with Shirin she is aware that she is disdainful of women who chose to cover their heads "a disdain she feels no need to hide." Peri feels that Shirin is 'blunt and intrusive' but she still feels in awe of her as she has feels she has 'lived twice as much as she and seen more of the world than her entire family had in total."

Mona on the other hand explains that her hijab is not only a testimony to her faith but it also gives her a feeling of peace and confidence. She describes herself as a Feminist Muslim and says that its not her problem if people believe the two don't mesh. She makes an important point, One that a lot of people who aren't Muslim need to take into consideration when they argue that women in the Muslim faith are oppressed – and that is the importance of choice. Mona argues, "If I, with my headscarf, don't challenge stereotypes, who's going to do it for me ? I want to shake things up. People look up at me as if I'm a passive, obedient victim of male power. Well I'm not. I have a mind of my own. My hijab has never got in the way of my independence.

As Mona rightly states "She was proud to be a young Muslim Woman, loved her faith with all her heart, but was frustrated by the amount of prejudice she has had to deal with almost everyday. People who don't know anything about Islam make gross generalizations about my religion, my freedom, my faith."

Conclusion :-

In aspects of these female characters we get idea about women discrimination over all world. The novel presents Peri's struggle to find her identity, as a Muslim a woman a scholar and later a wife and mother, in between the conflict of religion and culture.

Bibliography-

Shafak, Elif (2010-05-13) "Three Dauthters of Eve"

"Elif Şafak honored at French Embassy - BOOKS". *Hürriyet Daily News* | LEADING NEWS SOURCE FOR TURKEY AND THE REGION. Retrieved 2017-05-18.

Flood, Alison (2017-10-27). "Elif Shafak joins Future Library, writing piece to be unveiled in 2114". *The Guardian*. ISSN 0261-3077. Retrieved 2017-11-07.

Finkel, Andrew. "Portrait of Elif Şafak". Turkish Cultural Foundation. Retrieved 2010-12-10.

Elif Shafak. "The Gaze". Goodreads.

Fowler, Susanne (2006-09-15). "Turkey, a Touchy Critic, Plans to Put a Novel on Trial". *The New York Times*. Retrieved 2011-08-23.

"Fiction Book Review: Honor by Elif Shafak". *PublishersWeekly.com*.

Elif Shafak (6 November 2014). "The Architect's Apprentice by Elif Shafak - Waterstones.com". *waterstones.com*.

Shafak, Elif (2010-05-13). "The Essay: Postcards from Istanbul". BBC Radio 3. Retrieved 2010-12-10.

"Elif Shafak on our common humanity". *Free Speech Debate*.

Salter, Jessica (14 November 2014). "Elif Shafak: 'I believe I'm not a good wife but I'm OK with that'". *The Daily Telegraph*. Telegraph Media Group. Retrieved 18 September 2015.

<http://www.elifsafak.us/en/biyografi.asp>

<https://www.worldliteraturetoday.org/2018/january/three-daughters-eve-elif-shafak>

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik
10-02-2018

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Impact of FDI on Indian Economy

Prof. Ankush Kapadne

Prof. Nitin Waman

Introduction :-

Foreign Direct Investment (FDI) plays an important role in the developing world. India also a developing country, so it has been recognized in a growth enhancing factor in Indian economy. FDI is now regarded as an important driver of growth. FDI is direct investment by accompanying production located in another country either by buying a company in the country.

As a part of the national accounts of a country FDI refers to the net flows of investment. In this backdrop this paper seeks to examine the impact of FDI on Indian economy.

FDI in India :-

In India Foreign Direct Investment (FDI) is relatively recent phenomenon. In India FDI started in the early 1990s. India's share in world FDI increased from 0.05% in 1991 to 0.66% in 2001 and subsequently to 3.11 in 2009. The 2010 survey of the Japan Bank for International Co-operation released in December 2010 conducted among Japanese investors continues to rank India as the second most promising country for overseas business operations after China.

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College

Year	Mid 1948	March 1974	March 1980	March 1990	March 2000	March 2010
Amount in (corer)	256	916	933.2	2705	18486	123378

Economy Survey (2009-10) Government of India.

Impact of FDI on Indian Economy :-

India is the largest democracy and is fourth largest economy in the world. The following sector is affected by FDI.

Impact of FDI in Retail

The entry of FDI into organized retailing the supply chain has not become efficient nor have the consumers got the advantage of lower prices or superior quality products. Farm to – fork remains a distant dream largely due to the following determinants which organized retailing faces in India high rentals, no direct sourcing from farmers, the rigidity of Agricultural produce marketing committee Act, delay in amending the forward contracts regulation Act and low quantum of FDI inflows into single brand retail.

Impact of FDI in Multi – brand Retail

FDI in multi-brand retail could throw open employment opportunities. According to National Sample Survey Organization (NSSO) data of 2007-08 retail trade employed 7.2% of total workforce and provided job opportunity to 33.1 million.

The advent of FDI in retail would also make India a source for goods for international out lets of these multinational companies. This would help in boosting exports and integrating Indian retail chains global supply chains.

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist. Nashik

Impact of FDI on Manufacturing Sector

India is ranked second in the world in term of manufacturing capability according to the "2010 Manufacturing Competitiveness Index" India's workforce of scientists, researchers and engineers together with its English

speaking workforce and democratic regime, the report says, make it an attractive destination for manufacturers. In the last quarter of the year, the manufacturing industry showed positive results despite less than impressive performance in other sectors.

Conclusion :-

- FDI is a strategic option for a country and a key factor in the economic development.
- The net impact of FDI inflows was experienced differently by the different host countries in the world.
- FDI allows a company to enter a foreign market with the ability to overcome the problems associated with licensing and fancying.

References :-

1. Usha Sharma "Impact of FDI on Indian Economy," The Horizon, Vol III Jan 2012.
2. Jethyaram B "Economic Reforms and FDI in India," Southern Economist, Vol 46 June 2009.
3. Economy Survey (2009-10), Government of India.
4. Neetu Dubey & Ajay Nath Dubey "FDI & its Impact on India". Book by Ajay Kumar Tomar

Prof. Ankush Kapadne

Prof. Nitin Waman

NSPM's Arts & Commerce

College, Igatpuri

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College
 Igatpuri, Dist-Nashik

महिला सक्षमीकरण

- प्रा. आशा बाळू लोटे

कला व वाणिज्य महाविद्यालय
इगतपुरी

त. काय अन

सूचना म्हणजे

च्या गळ्यात

यनीज, रेसिपी

मला लावण या

मुहूम उठले तर

पर पक्षाकडूनच

वडिलधा-यांना

करत. शेवटी

असे प्रश्न उप

न' (अन्वयाथ

पुरुषाचे चित्र

असा (live

णात लहानाच

ता त बॅन

निर्णय घेते. पर

हणे फार का

शंकेने पाहत

जबाबदारी न

महिल? त्यामु

थत होतात. प

ठेवता येत ना

य घेते. म्हणजे

हजीवन अशक्य

नायक नायिका

ली तत्वे आज

नव्या आधुनिक

विचार 'जान

आ

शन, १८८२

प्रकाशन, २०००

न, २००९

केशव, २०१३

दुलर प्रकाशन, १९

प्रास्तावीक

महिला स्वतःच्या अस्तित्वाची जाणीव करून देण्यासाठी आज प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषांच्या खांदयांला खांदा लावून काम करत आहेत. त्यासाठी तिला अंतरमनातून येणारा आत्मविश्वास आणि धाडस हे तिला पाठबळ देत आहेत. आज हि जगातील महिलांना विविध क्षेत्रात शारीरिक, सामाजिक धार्मिक विधी शैक्षणिक, आर्थिक व सांस्कृतिक अशा प्रत्येक क्षेत्रात निर्णय घेण्यास त्यांना दुय्यम स्थान दिले जाते. महिला सक्षमीकरणाची समिक्षा ही मानवधिकाराच्या नजरेतून करण्याचे काम पंचायतराज करत आहे. बिजिंग मध्ये जागतिक स्तरावर संपन्न झालेले जागतिक संमेलनाचे घोष वाक्य होते. महिलांच्या दृष्टीतून जगाकडे पाहता महिला सक्षमीकरणात सर्वात महत्त्वाची बाब म्हणजे तिला माणुस म्हणून जगण्याची संधी देऊन तिला तिचे व्यक्तिमत्त्व विकसित करण्यास समाजातून प्रोत्साहन मिळावे महिला सक्षमीकरण अर्थ 'महिलांना भीक नको आहे. कोणाची दया नाको आहे, तर त्यांना पुरुषांप्रमाणे समान संधी हवी आहे. आणि यासाठीच महिला सक्षमीकरण महत्त्वाचे आहे.

महिला सक्षमीकरणाची प्रक्रिया वेगाने सुरू आहे. महिला सक्षमीकरण ही संकल्पना महिला विकासाच्या संदर्भात रुढ झाली आहे. महिलांना सबल करणे आणि त्यांना समान हक्क व संधी देणे हेच जागातील तत्त्व आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थामध्ये महिलांसाठी ३३% जागा राष्ट्रीय ठेवण्यासाठी ७३ वी घटनादुरुस्ती १९९० मध्ये करण्यात आली. तसेच महाराष्ट्रामध्ये स्वयंसाहाय्यता बचत गटांच्या माध्यमातून महिलांच्या विकासासाठी एक नवि दिशा मिळाली आहे.

व्याख्या

महिला सक्षमीकरण म्हणजे स्त्री व्यक्तिमत्त्व एक माणुस म्हणून मानले जाणे आणि त्यांना समान संधी देणे होय.

महिलांचे सामाजिक योगदान

ब्रिटिश सत्तेच्या स्थापने नंतर भारतीयांना प्राश्चात्य सण, नायक नायिकांची ओळख झाली. प्रशासनाचा व्याप सांभाळण्यासाठी ली तत्वे आज भारतीयांना तयार करण्याच्या उद्देशाने शिक्षणाची सुरुवात ब्रिटिशांनी नव्या आधुनिकीकरण, बुद्धीवाद, स्वातंत्र्य समता यांना महत्त्व आले. यावर आधारित विचार 'जानवारी १८८२ मध्ये लाला प्रारंभ झाला. स्त्रियांवर प्रथम शिक्षण दिले पाहिजे असे आले खून स्त्री शिक्षणावर भर देण्यात आला. त्यामुळेच आधुनिक भारतातील स्त्रीची जडण-घडण होऊ लागली. समाजाचा आधार झालेली स्त्री पुरुषाच्या बरोबरीने मुक्ती लढा व समतेचा लढा देण्यास सज्ज झाली. त्यामुळे महिलांनी जे सामाजिक योगदान दिले आहे. त्याचाही विचार व्हायला हवा.

महाराष्ट्रातील स्त्रीमुक्ती आंदोलनाची पहिली अग्रणी पहिली स्त्री शिक्षिका या पहिली मुख्याध्यापिका सावित्रीबाई फुले यांनी मुलींच्या शिक्षणासाठी अनेक प्रकारचा त्रास सहन केला. पती निधनानंतर त्यांनी विधवा समाजाचे कार्य केले. विधवा पुनर्विवाह घडवून आणणारी या स्थापन केली त्यामध्ये हळद, कुंकू, समारंभ, रसपान, प्रौढ स्त्रियांचे शिक्षण आणि स्त्रियांवर होणारा अन्याय या विषयांवर चर्चा व चर्चा सुचवले जात असत, तसेच आत्माराम तर्खडकर यांनी आपल्या मुलींना शिक्षण दिले.

आजपुर्णा ही विलायतेत शिक्षणासाठी जाणारी पहिली महाराष्ट्रीय महिला होती. पंडिता रमाबाई यांचे स्त्री सुधारणेसंदर्भात कार्य मोलाचे

समजले जाते. स्त्रियांच्या उन्नतीसंदर्भात शिक्षण प्रसाराचे कार्य केले. भारतातील शिक्षण पद्धतीत पुनर्रचना करण्यासाठी १८८३ मध्ये हंटर कमिशन समोर रमाबाईंनी साक्ष नोंदवली मार्च १८८९ 'शारदा सदन' नावाची मुंबई येथे शाळा सुरू केली. स्त्रियांमध्ये पंडिता रमाबाई यांच्यानंतर प्रभावी कार्य करणारी प्रमुख महिला म्हणून रमाबाई रानडे यांचा उल्लेख केला जातो.

अमेरिकेत जाऊन वैद्यकीय शास्त्रातील पदवी मिळवणारी देशातील पहिली महिला आनंदीबाई जोशी होत्या. महात्मा फुले यांच्या कार्यापासून प्रेरणा घेऊन ताराबाई शिंदे यांनी स्वतंत्र विचार मांडले १८८२ मध्ये 'स्त्री-पुरुष तुलना' या विषयावर निबंध लिहिला विठ्ठल शिंदे यांची बहिन जनाबाई शिंदे यांनी अस्पृश्य महिलांना एकत्र आणण्याचा त्यांनी प्रयत्न केला.

त्यानंतरच्या काळात भारतीय स्वातंत्र्यासाठी झाशीची राणी लक्ष्मीबाई, मादाम कामा, प्रीतिलता वेदार, अशा अनेक स्त्रियांनी मोलाचे योगदान दिले. भारताच्या पहिल्या महिला पंतप्रधान म्हणून इंदिरा गांधींनी उत्कृष्ट कार्य केले. स्त्री चळवळीचे बीजे राठे पण्याचे काम सावित्रीबाई फुले यांनी रोवली, आज त्यांचा वटवृक्ष झाला आहे. हे काम उत्का महाजन, मेधा पाटकर, डॉ. राणी बंग, मंदा आमटे इ. स्त्रिया अखंडपणे चालवत आहेत.

महिलांचे सक्षमीकरण

स्त्रियांचे सबलीकरण होणे म्हणजे तिचे व्यक्तिमत्त्व एक माणूस म्हणून विकसित करायचे व तिला तशी संधी मिळवून द्यायची महिलांना कोणत्याही भेदभावाशिवाय प्रगती करण्याची संधी द्यायला हवी कारण प्रत्येक वेळी ती अबला आहे. तसेच तिला काही कळत नाही. ती सक्षम नाही पुरुषांच्या तुलनेत ती काम करण्यास सक्षम नाही. असे म्हटले जाते तसेच विविध जातीधर्माच्या स्त्रियांना विविध समस्यांना सामोरे जावे लागते. स्त्रियांचे या अंगी असणारी सहनशक्ती, संयम या गुणांमुळे तिला प्रत्येक वेळी गृहित धरले जाते. परंतु झाशीची राणी लक्ष्मीबाई ते आज अमेरिकेचे राष्ट्राध्यक्ष बराक ओबामा यांना गार्ड ऑफ ऑनर देणारी पुजा ठाकूर यांच्या उदाहरणावरून स्त्रिया किती सक्षम आहेत हेच दिसून येते.

आज महिलासंदर्भात विविध विकास योजना राबवल्या जात आहेत. त्यांचा विकास होण्यास प्रारंभदेखील झाला आहे, परंतु ही विकासाची वाटचाल सातत्याने टिकवावी लागेल. समाजाला स्त्रियांच्या प्रश्नांसंदर्भात जागृत करणे आवश्यक आहे.

महिलांचे सामाजिक स्थान आणि सक्षमीकरण

भारतीय संस्कृती विकासाच्या इतिहासाची पाने उलगडून पाहिली तर एक गोष्ट लक्षात येते की, पुर्व कालखंडात स्त्री ही पुरुषांच्या बरोबरीची होती, मध्य कालखंडात ती वासना आणि विटंबनेची प्रतीक बनली आणि उत्तर कालखंडात गुलामगिरीच्या पाशात स्त्री अडकली गेली स्त्रियांचे आजच्या समाजातील स्थान काय याचा विचार केला तर एक गोष्ट निश्चितपणे लक्षात येते की, मातृसत्ताक कुटुंब पध्दतीत जीथे घरातील सर्व अधिकार महिलांकडे आहेत, तिथे स्त्री पुरुष नात्यांमध्ये मात्र महिलांना एकतर पुरुषांच्यासाठी पुरक मानल गेलं किंवा देवत्वाच्या सोनेरी पिंजऱ्यात तीला बंदिस्त करण्यात आलं. एक माणूस म्हणून आम्ही स्त्री कडे कधीच पाहिल नाही हे ही वास्तव आहे.

लहानपणी बाप, तरुणपणात नवरा आणि म्हातारपणी मुलगा या तीन कक्षांमध्ये महिला बंदिस्त झाल्या. रांधा, वाढा, उष्टी काढा यातून व चुल आणि मुल यातून स्त्री बाहेर पडली नाही. काळ बदलला तशी परिस्थिती बदलली. आज विविध क्षेत्रात महिला आपल्या कार्यकर्तृत्वाचा ठसा उमटवतांना दिसत आहेत. मात्र एकीकडे ही परिस्थिती असतांना आमच्या देशात आजही सावर्जनिक ठिकाणी स्त्रियांसाठी स्वच्छतागृहे नाहीत, ही परिस्थिती आहे. पुर्वीची स्त्रीची प्रतिमा आता विस्तारली असली तरी सामान्य गृहिणीपासून, डॉक्टर, शिक्षिका, कायदे तज्ञ, लेखिका, पत्रकार, अभियंता या क्षेत्रातही अस्तित्वासाठी स्त्रियांना संघर्ष करावा लागतोय आजचे स्त्रियांचे समाजातील स्थान याचा वास्तवतेने विचार केल्यास -

यत्र नार्यस्तू पुज्यन्ते । रमन्ते तत्र देवता॥

असे सांगणाऱ्या संस्कृतीत स्त्री जन्मा ही तुझी कहानी-हृदयी अमृत नयना पाणी अशी परिस्थिती आहे.

बीड जिल्हा हा स्त्री भ्रूण हत्या प्रकरणात देशात गाजला ही परिस्थिती का आली याचाही विचार व्हायला हवा स्त्रीकडे आम्ही उपभोग्य वस्तु म्हणून पाहिले त्यामुळे तीचे समाजातील स्थान डळमळीत झाले. महिलांवरचे अत्याचार वाढले हुंड्यासारखे प्रथेने आमच्या समाजात पाय घट्ट रोवले, मुलगी घरात होणे म्हणजे मुलीच्या बापासाठी जीवाला घोर निर्माण झाला आणि आजारापेक्षा उपचार भयानक या उक्तीप्रमाणे महिला अत्याचार, हुंड्याची समस्या या बाबत उपाय शोधण्यापेक्षा मुलगी न होऊ देणे हा पर्याय निवडण्यात आला २०११ च्या जनगणनेच्या अहवालानुसार देशात दहा वर्षात ४ कोटी मुली गर्भातच मारल्या गेल्या हा जर अधिकृत आकडा असेल तर अनाधिकृत आकडा यापेक्षा नक्कीच जास्त असेल. समाजात आज स्त्री राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण, साहित्य, कला, क्रिडा या सगळ्या क्षेत्रात मुक्तपणे संचार करत आहे. तीच्या पाऊलखुणा पदचिन्ह विविध ठिकाणी उमटत आहेत. प्रतिकूल परिस्थितीवर मात करत स्त्रियांनी समाजातील आपले स्थान निर्माण केले आहे.

शिक्षणाद्वारे महिलांचे सक्षमीकरण

महात्मा फुले म्हणतात की, घरातील एक माता शिकून शाली तर सर्व कुटुंब शहाणे होईल, सगळ्या स्त्रीया शिकल्या व सर्व देश जागा होईल. असा विचार करूनच महात्मा फुलेनी शिक्षणाचे कार्य हाती घेतले. स्त्री शिक्षणाच्या बाबतीत भारतच न तर महाराष्ट्र देखील अग्रेसर राहिला आहे. महात्मा फुले व सावित्री फुले यांनी स्त्री शिक्षणाचा पाया घातला. महर्षी धोंडो केशव कर्वे व हिंगणे येथे महिला शिक्षण संस्था सुरू केली. आज महाराष्ट्रात अ संस्था स्त्री शिक्षणाचे कार्य करत आहेत. मुलींकरिता स्वतंत्र शाळा वस्तीगृहे, महाविद्यालये, त्या अंतर्गत चालवली जातात. शासनाक स्त्री शिक्षणाच्या प्रसारा करिता १२ वी पर्यंतचे शिक्षण मुलींना मो दिले जाते. प्राथमिक स्तरावर १९६०-६१ ते २०००-०१ या अव मुलींच्या संख्येत ३.८२ पट, माध्यमिक स्तरावर १० पट व माध्यमिक स्तरावर ६.५ पट वाढ झालेली आहे. उच्च शिक्षणा क्षेत्रातही महाराष्ट्रीयन स्त्रियांचे प्रमाण वाढत आहे. ही प्रगती निश्चि नोंद घेण्यासारखी आहे.

आर्थिकदृष्ट्या महिलांचे सक्षमीकरण

भारतातील बहुसंख्या घरकामात गुंतलेल्या आहे समा माणूस म्हणून जगायचे असेल तर, आर्थिक स्वावलंबन आव आहे. स्त्रियांच्या आर्थिक स्थिती बाबत मार्केस म्हणतो उत्क्रांतीच्या टप्प्यांवरून पुढे सरकताना, आणि रानटी अवस् सांस्कृतिक आवस्थे पर्यंत येतांना उत्पादन साधने विकसीत होत नंतर खाजगी मालमत्ता ही संकल्पना रूढ झाली. आणि संपत्ती इतर हक्क पुरुषांकडे गेले. जस जशी संपत्ती वाढली, तस तसा पुरु कौटुंबीक दर्जा स्त्रियांच्या तुलनेत उंचावला. यातून स्त्रीच्या दुय्यम दर्जा प्राप्त झाला उपरोक्त संदर्भानुसार वेतना संबंधी भे स्वयंरोजगार विना वेतन काम व बेरोजगारी, कुटीर उद्योगात म हक्क नाही अशा अनेक कारणामुळे स्त्रीचे आर्थिक स्थान पुरु दुय्यम आहे. असे दिसते महिलांना स्वयंरोजगार देऊन आर्थिक महिला सक्षम करणे हा या प्रक्रियेचा उद्देश आहे.

राजकीयदृष्ट्या स्त्रियांचे सक्षमीकरण

महिलांना पुरुषांच्या तुलनेत समान स्तरावर आणण्या सबलीकरणाची नवीन संरक्षक शक्ती व सामर्थ्य देणे स्त्रीचे राजकीय स्तरावर निर्णय प्रक्रियेत महिलांच्या सहभाग वा राजकारणात बदल होत असतो शिक्षणाचा अभाव राजकार बघण्याचा नकारात्मक दुष्टीकोन महिलांची कुटुंबाप्रती अ जबाबदारी व परंपरेमुळे तसेच मानसश्रेय दुष्ट्या स्त्री राजकारण उदासिन राहते. या अनेक बाबीमुळे स्त्रियांचा राजकीय कमी आहे. परंतु इंदिरा गांधी, प्रतिभाताई पाटील, सरोजनी सुमित्रा महाजन, सुषमा स्वराज, पंकजा मुंडे यांच्या पर्यंत राजकारणातील सहभाग नाकारलेला नाही.

उपसंहार

महिलांना सक्षम करूनच आपण समाज आणि राष्ट्राला करू शकतो. महिलांना सहभाग त्यांना संरक्षण, त्यांची आर्थिक त्यांच्या क्षमतांचे संवर्धन आणि या सर्वासाठी अनुकूल व निर्मिती करावी लागणार आहे. स्त्रियांना माणूस जगण्याचा उ देणे आवश्यक आहे. २१ व्या शतकातील आधुनिक

शहाणी ल्या की, लेंनी स्त्री तच नव्हे वित्रीबाय कर्वे यांनी त अनेक शाला सनाकडून ना मोफा अ अवधी ट व उच्च शिक्षणाच्या निश्चित

कोमल हैं कमजीर नही तू

शहाणी ल्या की, लेंनी स्त्री तच नव्हे वित्रीबाय कर्वे यांनी त अनेक शाला सनाकडून ना मोफा अ अवधी ट व उच्च शिक्षणाच्या निश्चित

राजा आवश्य णतो की अवस्थेत उ होत गेले संपत्तीवरी सा पुरुषांचे गोच्या लेखीं घी भेदभा गात मालव न पुरुषांपे र्थिक दृष्ट

आणण्यासा रजे आ ग वाढल्या जकारणाक ती असण जकारणापा कीय सहभा रोजनी नाय पर्यंत स्त्रिया

झाला बलव आर्थिक उन्न कूल वातावा याचा अधि निक समा

शक्तीका नाम ही तेरा नारी हैं
सबको जीवन देने वाली मौत भी तुमसे हारी हैं

संदर्भ

- » महिला सबलीकरण, प्रा. बैसाणे सुमन साहेबराब
- » महिलाचे समाज्यातील आणि कुटुंबातील स्थान, प्रा. साविता बाबुलाल
- » कुटुंब आणि स्त्रियांचे स्थान, प्रा. सुनिल आर. घाघमारे

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

महिला सबलीकरण विकास व उद्योजकता

- सुरेखा र

कला, वाणिज्य महाविद्यालय

प्रस्तावना

पूर्वी महिलांना कुठल्याही प्रकारचे अधिकार नव्हते. स्त्रियांना चुल आणि मुल एवढेच काम करणे योग्य आहे असे भारती समाजाला वाटायचे. स्त्रियांसाठी वेगवेगळ्या पद्धती सुरु केल्या होत्या. उदा. अशिक्षितपणा, सतीप्रथा, हुंडाबळी, बालविवाह, देव गर्भपात इ. रुढी परंपरा पुर्वीपासून चालत आल्या आहेत. आजच्या आधुनिक काळात या रुढी अजूनही काही भागात आप दिसतात.

क्रीडा, आरोग्य शिक्षण, राजकीय अशा अनेक क्षेत्रांमध्ये स्त्रियांनी पूर्वीपासून आजपर्यंत कामे केली आहेत. उदा. सावि कल्पना चावला, प्रतिभाताई पाटील अशा अनेक स्त्रियांनी प्रगती केली आहे. परंतु तरीही महिलांना अजूनही पूर्णतः स्वातंत्र्य मि पुरुषाच्या प्रत्येक प्रगतीमागे स्त्रिया हात आहे. अजूनही काही प्रमाणात महिला सक्षम व बळकट बनल्या नाही. नोकरी करत असलेत स्वतःचे निर्णय स्वतः घेता येत नाही. रात्रीच्या वेळी अजूनही कुणाला सोबत घेऊनच बाहेर पडावे लागते.

जोपर्यंत महिला सबलीकरण घडवून येत नाही. तोपर्यंत भारताचा पूर्ण विकास होऊ शकत नाही.

सारांश (Abstract)

आज प्रत्येक भागात महिलांचा छळ होत आहे. काही भागात महिला शिक्षित असली तरी तिच्यावर अत्याचार केला जातो. येता-जाता महिलांची छेडछाड केली जाते.

उदा. राजस्थान, उत्तरप्रदेश, हरियाणा या भागात बालविवाह होऊन मुलीचे शोषण केले जाते.

उदा. कोपर्डी घटनेमध्ये श्रद्धा नावाच्या मुलीचा काय दोष होता? तरी त्या गरीब मुलीवर अत्याचार झाला.

लोकशाही पद्धत तसेच महिलांना एवढे कायदे व योजना असुन देखील कसे काय ह्या मुलीवर अत्याचार झाला. आधुनिक काळात महिलांसाठी सर्व कायदे असुन देखील महिलांना पूर्णतः सुरक्षितता, स्वातंत्र्य नाही.

१. महिला सबलीकरण म्हणजे काय?

महिलांना परिवारामध्ये, समाजामध्ये सुरक्षितता, सक्षमता, स्वातंत्र्य, बळकटपणा मिळणे म्हणजे महिला सबलीकरण होय.

सामाजिक संघर्ष (Social Struggle)

पूर्वीपासूनच महिलांना समाजाशी संघर्ष करावा लागत आहे. आजच्या युगात महिलांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो. मग तो कुटुंबाचा उदरनिर्वाह करण्यासाठी साबण-अगरबत्ती बनवणे असो वा मुलांचे पालन-पोषण करणे असो. एक महिला अनेक भूमिका निभावत असते.

उदा. महाराष्ट्रातल्या वरवरहेरे गावात ४०० महिला दारुबंदी आणि मादक पदार्थ बंदीसाठी आवाज उठवून उभ्या राहिल्या.

शौचालय सुविधेच्या अभावामुळे महिलांना मलविसर्जनासाठी शेतात आणि मोकळ्या जागेत जावे लागते. त्यामुळे त्यांना बारामाही आरोग्य समस्यांना सामोरे जावे लागते.

महिला सबलीकरण विषयी मत

(The Notion of Empowerment)

महिलांच्या समस्या सोडविल्या तर महिला सबलीकरण घडवून येईल.

१) शिक्षण (Education)

महिलांना सक्षम बनविण्यासाठी शिक्षण महत्त्वाचे आहे. कार्य करतांना महिला दुसऱ्यांवर अवलंबून न राहता जोरावर पुढे गेली पाहिजे.

२) आरोग्य (Health)

महिलांना पारिवारीक कामाबरोबरच अनेक दुसरे आर्थिक, औद्योगिक कामे असतात. ती कामे सा करण्यासाठी त्यांचे जीवन आरोग्यपूर्ण असले पाहिजे.

३) सुरक्षा (Safety)

महिलांचा सुरक्षिततेचा प्रश्न अजूनही संपला ना शिकलेल्या महिलांना रात्रीच्या वेळी बाहेर पडता येत ना.

४) आर्थिक सुरक्षा (Financial Security)

महिलांच्या विकासासाठी त्यांना स्वतःची आर्थिक आवश्यक आहे. सरकारच्या मदतीमुळे महिलांना पाहिजे मिळाली नाही.

एक उदाहरण : निता अंबानी - विकास व उद्योजकता

निता अंबानी ही भारतातील पहिली महिला व्याप यशस्वी झाली आहे. Reliance Foundation अशा स कंपनीचा विकास केला. महिला उद्योजक असल्याबरोबरच यांनी सामाजिक कामे सुद्धा केली आहे. लोकांच्या प्रग सामाजिक संस्था सुद्धा चालवतात. महिला सबलीकरण घ निता अंबानी ही चांगले उदाहरण आहे. अशा प्रकारे भार महिलांना स्वातंत्र्य, सक्षमता मिळाली तर सर्व महिला होऊन महिला सबलीकरण वाढेल.

महिला सबलीकरण वाढविण्यासाठी भूमिका

अ) सरकारची भूमिका

- » सुरक्षा ट्रेनिंग सुरु करणे.
- » सुरक्षा तटरक्षक उभारणे.
- » लघु उद्योग उभारण्यासाठी आर्थिक मदत कर
- » गावोगावी शौचालये बांधावे.
- » प्रत्येक क्षेत्रात महिलांना सबलती देणे.

IQAC Co-Ordinator

स्त्री सबलीकरणासाठी साहित्यिक भूमिका

INCHARGE PRINCIPAL

॥) समाजाची भूमिका

- » महिलांना विकासासाठी प्रोत्साहन देणे.
- » महिलांना मदत करणे.
- » महिलांच्या समस्या सोडविणे.

॥) महिलांची भूमिका

- » महिलांनी एकमेकींचा सन्मान करणे.
- » संघभावने कार्य करणे.
- » गरीब महिलांना मदत करून सक्षम बनविणे.

॥) पुरुषांची भूमिका

- » स्त्रियांना सन्मान देणे.
- » महिलांना कोणत्याही कामासाठी सहभागी करून घेणे.
- » महिलांवरील अत्याचार बंद करणे.

निष्कर्ष (Conduction)

आजच्या आधुनिक काळात महिला सबलीकरण घडवून आले आहे, परंतु त्याचा प्रत्यक्षात अवलंब केला नाही. महिला शिक्षणाची नोकरी करतांना दिसतात परंतु त्या स्वतः सक्षम बनल्या नाही. समाजात अजूनही त्यांना दुय्यम स्थान आहे. त्यांच्याकडे अजूनही लक्ष नसत नाही. त्यांचे प्रश्न सोडविले जात नाहीत.

समाजामध्ये महिला सबलीकरण किंवा सक्षमिकरण

आणण्यासाठी महिलांच्या विरुद्ध ज्या परंपरा आहेत त्यांचे काढणे समजवून घ्यायला पाहिजे व ते नष्ट करायला पाहिजे. भारताच्या विकासासाठी पुरुषांबरोबरच महिलांचा विकास झाला तरच भारताचा विकास होऊ शकेल.

प्रत्येक उद्योजक क्षेत्रात महिलांना विकास मिळाला असला तरी महिलांचा सुरक्षितेचा प्रश्न अजूनही सोडविला नाही. महिलांना सुरक्षितता, शिक्षण, सक्षमता, सन्मान, आरोग्य व व्यावसायिक विकास जेव्हा पूर्णतः मिळेल तेव्हाच महिला सबलीकरण घडवून येईल.

भारतामध्ये जेव्हा एकही महिला अत्याचाराला बळी पडणार नाही. पुरुषांप्रमाणे महिलांचा फक्त आणि फक्त विकास होईल. तेव्हाच महिला सबलीकरण घडवून येईल.

संदर्भ

- » Self Note
- » भारतातील महिला सबलीकरण (<https://en.m.wikipedia.org/wiki/India>)
- » समाजात महिलेचे स्थान (<https://www.thebetterindia.com>)
- » www.qresearch.guide.com
- » महिला सबलीकरण बातमी (search in google)
- » निता अंबानी परिचय (www.gyanipandit.com)

QAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

घटनात्मक तरतुदी अधिनियम आणि उपाययोजनांच्या सहाय्याने महिला सबलीकरण

- प्रा. स्मिता ओंकार

मराठी विभाग, कै. बिंदू रामराव देशमुख
बाणज्य महिला महाविद्यालय, -

आपल्या जीवनाशी निगडित सर्व स्त्री स्वयंपूर्णतेने घेऊ शकेल तेव्हाच ती खरी 'सबला' असेल. कुटूंब, समाजाच्या सर्व बंधनातून ती स्वतःच्या निर्णयाची निर्माती असेल. स्व-स्वतंत्रता, स्वनिर्णयाचा हक्क म्हणजे ख-या अर्थाने तिचे सबलीकरण होय. त्याकरिता तशाप्रकारे पोषक वातावरणाची जरूरी आहे. कधी कन्या, बहिण, आई, पत्नी या भूमिका लिल्या सांभाळणारी मात्र परंपरिकतेच्या तिला बध्द करून ठेवलेले होते हा आपला स्त्री इतिहास आहे. पूर्ण वैदिक काळात स्त्रीचे वर्चस्व होते स्त्रीसत्ताक पध्दती आस्तित्व असे आपला इतिहास सांगतो. मात्र त्यानंतर या पुरुषसत्ताक पध्दतीने तिला डोके वर करू दिले नाही. मग ते सामाजिक, आर्थिक, राजकीय कोणत्याच क्षेत्रात तिला मुक्त संचारास मजाव होता. हे चित्र सर्व दूर होते. केवळ भारत खंडात नव्हे तर पाश्चिमात्यातही स्त्री स्वातंत्र्य नव्हते.

विविध क्षेत्रात उत्तरोत्तर प्रगती करणा-या स्त्रीसाठी खरतर स्वहक्कांची जाणिव होण्यास सुरुवात झाली होती. भारतात स्वातंत्र्यपूर्व काळात सतीप्रथा, केशवपण, बालविवाह, बालजरठ विवाह सारख्या कृपथा अस्तित्वात होत्या. ब्रिटिश सरकारच्या अव्वल कालखंडात जेव्हा शिक्षणास सुरुवात झाली शाळा उघडल्या तेव्हाही स्त्री शिक्षणास पोषक वातावरण नव्हते. तत्कालीन अनेक उदा. राजाराम मोहनराय, आचार्य विनोबा भावे, ईश्वरचंद्र विद्यासागर, स्वामी विवेकानंद समाज सुधारकांनी या कामी महत्वपूर्ण भूमिका बजावली. महाराष्ट्रात म.जोतिबा फूलेंनी त्यांच्या पत्नी सावित्रीबाईंना आधी शिकवून मग मूलीसाठी पुण्यात इ.स.१८४८ साली पहिली शाळा उघडत स्त्री शिक्षणास चालना दिली. तर ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांनी विधवा पुनर्विवाह अधिनियम १८५६ लागू करण्यास महत्वाची भूमिका बजावली. शिक्षण हे ख-या अर्थाने महिला सबलीकरणात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. शारीरिक, मानसिक, सामाजिकरित्या महिला सशक्तीकरण, सबलीकरण आवश्यक ठरते.

काही उल्लेखनीय नावे आहेत जसे, गोलन गर्ल, पी.टी.उषा, सर्वश्रेष्ठ बॉक्सर मेरी कोम, टेनिस खिलाडी सानिया मिर्जा, बॅडमिंटन खेळाडू साईना नेहवाल आणि पी.व्ही.सिंधू, बहादुर नीरजा भनोट-हिरोइन ऑफ हार्डजॅक, अंतराळवीर कल्पना चावला, मिस वर्ल्ड ऐश्वर्या, मिस युनिवर्स सुशमिता, मिस वर्ल्ड प्रियंका चोप्रा, गानकोकिळा लता मंगेशकर, इंदिरानुयी, अरुंधती भट्टाचार्य, चंदा कोचर आणि अगदी कालपरवा मिस वर्ल्ड झालेली मानुषी चिल्लर इ. ही यादी अशीच अजूनही बरीच पुढे जाईल. म्हणजे सर्व क्षेत्रात महिलांनी किती विलक्षण कामगिरी केलेली आहे. हे लक्षात घेता आजही महिला सबलीकरणासाठी आपल्याला योजना आखाव्या लागतात हे आपले दुर्दैव होय. मात्र हे खरे आहे!

आजही अनेक क्षेत्रात स्त्रीची शारीरिक व मानसिक पिळवणूक होतांना दिसत आहे. वर-वर दिसणारे चित्र वेगळे असले तरी वास्तव मात्र आणखीच भयानक आहे इतकी यशस्वी स्त्रियांची यादी पाहिल्यावर मनाला समाधान वाटते. मात्र अगदी दुस-या बाजूला अशा अनेक स्त्रिया आहेत यांना आजही अगदी आपल्या छोट्या-छोट्या हक्कांसाठी संघर्ष करावा लागतो. मुस्कट दाबीला तोंड द्यावे लागते. याकरिता योग्य न्याय हवा आणि त्यासाठी कायद्याची, न्याय

हक्कांसाठी विविध योजनांची तरतूद सरकारद्वारा करण्यात आहे. कायदेशीर हक्कांबरोबर महिला सबलीकरणाकरता संसदे केले गेलेले अधिनियम आहेत.

महिला हक्क सबलीकरण अधिनियम

- » स्त्रियांचे होणारे अनैतिक व्यापार प्रतिबंध अधिनियम १९५६
- » हुंडाप्रतिबंधक अधिनियम / अॅक्ट १९६१
- » समसमान परिश्रम अधिनियम / अॅक्ट १९७६
- » मेडिकल टनरेशन ऑफ प्रेग्नसी अॅक्ट - १९८७
- » तांत्रिक गर्भलिंग चाचणी प्रतिबंधक अधिनियम / १९९४
- » बालविवाह प्रतिबंधक अधिनियम / अॅक्ट २००६
- » कामाच्या ठिकाणी होणारे महिलांचे लैंगिक शो छळ अधिनियम / अॅक्ट २०१३

स्त्रियांचे अधिकार, सबलीकरण योजना आणि उपाय

वारसा कायदा - इ.स.१९९४ नंतर मुलीला मुला प्र जन्मतःच मालमत्ता विषयक अधिकार मिळाले आहेत. त्या जोपर्यंत संयुक्त कुटूंबाची सामायिक मालकी आहे वाटणी झाली तोवर मुलगी वाटणी मागू शकते. उत्पन्न सामायिक असेल त्या खर्चही होईल. मालमत्तेतून मिळालेल्या फायदा इतकीच ती त्या जबाबदारी मुलीला तिच्या हिश्याच्या प्रमाणात घ्यावी लागेल.

अत्याचार - स्त्रियांवरील शारीरिक वा लैंगिक अत्याचार नोंद होते तालम-तास कामास लावणे, उपाशी ठेवणे, आजारपण दुर्लक्ष करणे, सतत नावे ठेवणे, शिव्या देऊन पाणउतारा करणे इ. पती वा कुटूंबियांकडून वारंवार केल्या जातात. ४९८ (अ) कल हुंडाविरोधी कायद्यात भर पडल्यापसून मानसिक छळाची नोंद होऊ लागली. स्त्रीचे समाजातले स्थान, समाजाचा तिच्या पाहण्याचा दृष्टिकोन समाजातील स्त्री-पुरुषांसाठी दुहेरी नर्त यामूळे स्त्री बरेचदा स्वतःलाच दोष देत राहाते. मात्र याविरुद्ध काय दाद तिला मागता येते. पोलीस स्टेशन, स्त्री संघटनेच्या माध्यमात तिला समुपदेशन, मित्र परिवाराचे साहचर्य मिळवता येते, तात निवारा मिळवता येतो. तिचे पुनर्वसनही केले जाते. पिडीत स्त्री मा आयोगाकडेही दाद मागू शकते.

Glimpses Of Women Characters In Rebecca Solnits "Men Explain Things To Me"

Abstract

The present research Paper is making an attempt to create awareness about women's mental, Physical and economic harassment. It also tries to tell how the silence of female voices is an infringement on female liberty and is in fact an abuse of power. With an absence of credibility to female voices in the male mind issues like violent death, abuse, harassment and rape are often discounted.

Key Words: - Violence, Mansplaining, Feminism, Marriage Equality, Women Silence.

In her scathing essay "Men Explain Things to Me," Rebecca Solnit took on what often goes wrong in conversations between men and women. She wrote about men who wrongly assume they know things and wrongly assume women don't about why this arises and how this aspect of the gender wars works airing some of her own hilariously awful encounters.

In book 'Men Explain Things to Me' Rebecca Solnit describes her own experiences with men who just because she's a woman have different expectations and a harsher set of standards for her. Right from the beginning the readers are treated to an incident in which a man is stunned when he realizes that the book he was bragging about and declared to be important was written by Rebecca.

Women have been silenced through the years. Over the centuries women have been berated and beaten into silence. Men have much more control over a silent woman who doesn't threaten his status quo. Women who have been abused know that they face retribution, disbelief and even violence for reporting that they'd been sexually abused.

The women of first world countries are fortunate to have laws and society behind them in seeking full equality with men. However in regions like the Middle East parts of Asia and in

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

developing nation's women virtually have no rights – no right to be heard or educated or to even show their faces.

For centuries women were considered the lesser of the sexes. In fact they were deemed by law in Great Britain as recently as the eighteenth century that they were the possession of their husband and that they in fact no longer existed.

The essay went viral. It nailed the phenomenon of "mansplaining" a previously "sneaky" and hidden gender dynamic that became in that Aspen chalet obvious and apparent like "an anaconda that's eaten a cow."

Solnit makes a crystal clear argument for treating all these disparate issues as one civil rights matter. Just as lynching's were used to silence, disempower, segregate and terrorize in the Jim Crow south. So does sexual violence and our tolerance for a rape culture work to disappear women literally and of course metaphorically in that they don't feel free to engage in the public sphere.

She touches on the commonality of sexual assaults in the military at work throughout college campuses and most of all in the home. In another she explores the term "marriage equality" as well as how same-sex couples may inherently have more equal footing in their relationships.

This essay focuses on the violence against women specifically that women are more likely to be murdered by their husbands abused, raped and generally injured by males. Solnit poses the idea in this essay that the backlash to marriage equality by proponents of traditional marriage comes from a place of ideological misogyny. Her theory is that since same sex marriages no longer operated in the confines of traditional gender roles they did represent a threat to traditional marriage as they were unions between equals.

Examining the symbolic annihilation of women over the course of history and under the law Solnit describes how the disappearance of women is akin to helping to create the web of the world but never be caught in it. Specifically mentioned are English marriage laws where women are their husbands' property in the eyes of the law, family trees that contain only men and how the confinement of women to households adds to the erasure in texts of females overall.

QAC Co-Ordinator
Na. Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Dist. Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Solnit meditates on the power of naming and language throughout feminist history touching on the coinage of now commonplace phrases such as "sexual harassment", "domestic violence", and "rape culture". Solnit writes that the fight for women's rights is not yet over and points to the 'volunteer police force' of people who use rape culture especially online to keep women in their place for fear of retribution is the next step. Pandora's Box is a metaphor for the ideas of equality; for just as the spirits, i.e. women were out of their original box which looked like a coffin ideas can't be killed.

However I can understand the inclination to include words on Woolf, a woman who strode for empowered imagination and freedom. Throughout the book Solnit is quick to point out that such instances do not apply to all men many are even proud to call themselves feminists. And as importantly that she comes from a place of privilege where her voice has been heard more loudly than the average woman.

Conclusion:

The eponymous essay of this book focuses entirely on the silencing of women specifically the idea that men seemingly believe that no matter what a woman says a man always knows better. This phenomenon would later come to be called mansplaining but in this essay Solnit describes how the silencing of female voices is an infringement on female liberty and is in fact an abuse of power. With an absence of credibility to female voices in the male mind issues like violent death, abuse, harassment, and rape are often discounted. In this way she argues female silencing is a dangerous phenomenon.

Bibliography:-

- 1) https://en.wikipedia.org/wiki/Men_Explain_Things_to_Me
- 2) https://bepl.ent.sirsi.net/client/en_US/default/search/detailnonmodal
- 3) <http://www.bookrags.com/studyguide-men-explain-things-to-me/#gsc.tab=0>
- 4) <https://www.utne.com/arts/book-review-men-explain-things-to-me>
- 5) <https://www.goodreads.com/book/show/18528190-men-explain-things-to-me>

Tile Ashwini Ashok
ashwini.tile12@gmail.com
9881325762
Art's & Commerce College, Igatpuri.

IQAC Co-Ordinator

Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri, Dist-Nashik

Impact Of Goods and Services Tax on Indian Economy.

Prof. Nitin G. Waman

INTRODUCTION

Goods & services tax (GST) is an indirect tax which was introduced in India on 1st July 2017 and was applicable throughout India which replaced cascading taxes levied by central & state governments. The proposed GST likely to change the Whole scenario of current indirect tax system. It is considered as biggest tax reform since 1947.

In 2000, the Vajpayee Government started discussion on GST by setting an empowered committee headed by Asim Dasgupta (Finance Minister), Government of west Bengal). Later it Prolonged its discussions and the proposal of GST was announced by Shri P. Chidambaram (Finance Minister) in the budget speech 2006-07, which led to formation of empowered committee of state finance ministers which gave the report and model of GST including design, road map for implementation the empowered committee released its first discussion paper on GST in India on 10th November 2009.

With Introduction of GST central Excise Duty, Additional Excise Duty, Service Tax, Additional Duty of customs, state VAT, Entertainment Tax, Taxes on Lotteries, Betting, Gambling and entry tax would be subsumed with in GST. For Further development on GST a joint working group consisting of officers from central as well as state was constituted.

METHODOLOGY

The research paper is based on the secondary data source.

BENEFITS OF GST

- 1) Uniformity of tax rates across the states
- 2) Ensure better compliance due to aggregate tax rate reduces.
- 3) GST provide comprehensive & wider coverage of input credit setoff, you can use services tax credit for the payment of tax on sale of goods etc.
- 4) Many indirect taxes in the state and central level included by GST, you need to pay a single GST instead of all.

IQAC Co-Ordinator
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist-Nashik

INCHARGE PRINCIPAL
Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
Arts and Commerce College
Igatpuri Dist-Nashik

- 5) Implementation of GST will help reduce the corruption in the country, because GST reduces the multiple tax system.
- 6) Consumers will be benefitted the most as the average tax burdens will be reduced with the introduction of GST.

IMPACT OF GST ON INDIAN ECONOMY

- 1) **Banking and Financial Services Sector :-** In India, most of the banking and financial services are exposed to service tax, while GST is expected to be 18 percent. Thus services are likely to get costlier GST is a destination based tax. It might be a challenge to determine the destination of certain services this may lead to a difficulty in determining state GST, central GST or inter-state GST on B2B & B2C transaction.

Interest on loan, trading in securities, foreign currency and retail services are also expected to fall with In the ambit of GST Recommendations by the banking industry suggest that such services & income should not come under these recommendations will be accepted.

- 2) **Housing and Construction Industry :-** In India, construction and Housing sector need to be included in the GST tax base because construction sector is a significant contributor to the national economy.
- 3) **Services Sector :-** Services sector of India consists of 60% of the GDP. The GST rate for services is to be 18%. Which is higher than the current rate of tax that is 15% so there will be increase cost for services like banking, Telecom and Insurance.
- 4) **Agriculture Sector:-** The GST on agriculture sector will have a positive impact as all the taxes will be subsumed under a single rate of tax. So movement of agriculture commodities between states will be easier and hassle free which will save time & remove wastages for the transportation of perishables items.
- 5) **Information Technology Enabled Services:-** The IT industry will not hamper by the implementation of GST. The rate of GST in IT sector is 18% According to proposed plan if software transferred through electronic form will be considered under services & by any other media it would be under goods. So IT Industry will make mix taxation.

- 6) **Education Sector :-** The education sector currently enjoys various tax exemptions and benefits services provided by school & colleges are either not taxed or are covered in the negative list the situation is likely to continue even after the implementation of GST in case it does the sector may be able to avail of input credit or CENVAT credit on the duty paid on purchase of inputs and services.
- 7) **Infrastructure Sector :-** Development of roads, power, railways and ports etc are the major infrastructure sector in India. As the taxation system in infrastructure sector is very complex. There are exemptions and subsidies for this sector as it is very important for the development of the country by the implementation of GST the complex tax will be removed and would increase tax base.

CONCLUSION

Taxation system is very important for the economy because they maintain equity of income group consumption and productions of goods and services undeniably rising and because of multiplicity of taxes in current tax system organization complexities and conformity cost is also increasing. Accordingly, a simplify user friendly and transparent tax system is required.

REFERENCES

- 1) [http://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_services_Tax_\(India\)_2017](http://en.wikipedia.org/wiki/Goods_and_services_Tax_(India)_2017)
- 2) Impact of Goods and services tax on Indian Economy, Alpna Yadav, International journal, Eco.& Management . (SSRG-IJEMS) 2017
- 3) GST Game changer for Indian Economy, Ranjeet Mehta , Yojana Nov.2016
- 4) A Study on the Impact of GST in Indian Economy, Dr. P. Vijayaraghavan, Mr. M. Unais , International Journal ISSN 2321-5933 (Mar 2017).
- 5) A Research paper on Impact of Goods and Services Tax (GST) on Indian Economy, Shefail Dani, Bus eco J 2016, 7:4 ISSN- 4172/2151-6219.
- 6) Goods and Services Tax (GST) and Task Ahead: An Analysis,- Shrawan Kumar singh, Pratiyogita Darpan, Jan 2017.

Prof Nitin Waman

NSPM Art's & Comm. College Igatpuri

IQAC Co-Ordinator
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College

INCHARGE PRINCIPAL
 Nashik Shikshan Prasarak Mandal's
 Arts and Commerce College